

شُعُور

ڊاڪٽر محبت پُرڙو

CPCS

8

شُعُور

روشن خيال تعليمي ڪتابي سلسلو

ڊاڪٽر محبت پُرڙو

سڀي ٻي سڀي آيس

سينٽر فار پيس اينڊ سول سوسائٽي
B-98 قاسم نگر-قاسم آباد، حيدرآباد
Ph: +92-22-2904408, +92-22-2652401, Fax: +92-22-2652401
cps.sindh@hotmail.com

سڀ حق ۽ واسطا اداري وٽ محفوظ

ڪتاب جو نالو:	شعور
موضوع:	روشن خيال تعليمي سلسلو
ليکڪ:	ڊاڪٽر محبت پرڙو
ڪمپوزنگ:	سليمان سميجو
سال:	فيبروري 2008ع
چپائيندڙ:	سي پي سي ايس
مُله:	اسي روپيا

ارپنا

ڊاڪٽر محبت پرڙي جي باعمل شاگرد،
ڊاڪٽر محبت اڪيڊميءَ جي باني اڳواڻ،
علم، ادب، تعليم ۽ سماجي ڀلائيءَ لاءِ جاکوڙيندڙ،
نوجوان ۽ سجاڻ ليکڪ،
ساٿي، دوست، ڀاءُ
مانواري ستار هڪڙي جي نالي.

”ڪنهن ڪنهن ماڻهوءَ منجه، اچي پوءِ بهار جي.“

- رياضت پرڙو

All Rights Reserved

Shaoor	Book Title:
Civil Society Education Series-8	Subject:
Dr. Muhabbat Buriro	Authored by:
February - 2008	Year:
CPCS	Published by:

سي پي سي ايس جي پبليڪيشن آفيسر منير چانڊيي چپائي پڌرو ڪيو.

ستاء

07	ليڪڪ جو تعارف
16	پهريون باب رياضت پرڙو
19	باب پهريون سمجھ ڇا ڪي چئجي ٿو؟
19	سمجھ ڪيئن ٿي پيدا ٿئي؟
21	ٻار روئي ڇو ٿو؟ ٿڃ ڪيئن ٿو پيئي؟
30	باب ٻيو ماڻهوءَ راج ڪيئن ٺهيو ۽ ان ۾ سمجھ ڪيئن وڌي؟
36	باب ٽيون ڇا بوليءَ کان سواءِ ڪا به سوچ، ڪا سمجھ ٿي سگهي ٿي؟
40	باب چوٿون سمجھ وسيلي ماڻهو ڇا ٿو ڪري؟
46	باب پنجون سمجھ حقيقت ۾ ڇا آهي؟
48	باب ڇهون حياتي ڇا آهي؟
57	باب ستون احساس جون واٽون ڪهڙيون آهن؟
59	– ڏسڻ جو حواس
59	– ٻڌڻ جو حواس
60	– ڇهڻ جو حواس
60	– سَنگهڻ جو حواس
61	– چڪڻ جو حواس
63	باب اٺون سوچ جون واٽون اسان جي دماغ تائين ڇا تيون پهچائن؟
72	باب نائون غلط سوچ ڇو ٿي ٺهي؟
72	– آسمان (اُپ) ڇا آهي؟
73	– سج ۽ چنڊ بابت غلط سوچ

73	– سج گرهڻ ۽ چنڊ گرهڻ	
74	– تارا — لوهي ٿڪ	
75	– ڌرتي	
77	– ٻه دنيائون	
77	– جهڙ، مينهن، ڳڙو ۽ اوڻ، آنداري	
78	– ”ساه“ ڇا آهي؟	
80	– ديوي ۽ ديوتا جو تصور ڪيئن ٺهيو؟	
85	باب ڏهون ”ڀڳوان“، ”ڌڻي“، ”ديو“، ”ديوتا“	
85	– ”ڀڳوان“ ڇا آهي؟	
85	– ”ڌڻي“ ڇا آهي؟	
86	– ”ديو“ ڇا آهي؟ ”ديوتا“ ڇا آهي؟	
98	باب يارهون ماڻهوءَ جا هٿ ٺهيا بي ساهه عضوا	
102	باب ٻارهون ماڻهوءَ جو دماغ: ڳٽيل، منظم، جيترو مادو	
114	باب تيرهون جيڪڏهن سماج نه ٺهي ها، ته ڇا سوچ (سمجھ) ٺهي سگهي پئي؟	
115	– جبلت ۽ عادت ۾ ڪهڙو فرق آهي؟	
120	– اهي ڪهڙا سبب آهن جو ماڻهوءَ جهڙو ساهرارو ماڻهو ٿي سگهيو؟	
126	باب چوڏهون روحاني خوشي ڇا آهي؟	
140	باب پندرهنون سمجھ جو مادي تي اثر	
140	– ڇا سمجھ جو مادي تي ڪو به اثر نه ٿو پوي؟	

بلد بئنگ ڪراچيءَ ۾ ۽ 84_1983ع دوران ڏاڏا خان چيريتيبل ڊسپينسري ڪراچيءَ ۾ پرائيوٽ نوڪري ڪئي، پر سنت ٿي قنبر هليو آيو ته جيئن پنهنجن غريب ۽ مسڪين ماڻهن جي خدمت ڪري سگهي. 1984ع کان 1997ع ۾ وفات تائين، ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جنرل ميڊيڪل پريڪٽسنگ طور ”لطيف ڪلينڪ“ تي، قنبر جي باگي ديري محلي، گوبانگ محلي ۽ علي خان محلي ۾ ڊاڪٽري ڪئي.

ڪلاڪن جا ڪلاڪ مطالعي کي اڀرندڙ ڊاڪٽر محبت ٻرڙو پنهنجي تڪڙي مطالعاتي رفتار ۽ ذهين هئڻ ڪري ڪتابن مان ڪم جا ٺڪتا جهڙي وٺندو هو ۽ بيان ڪيل ڳالهه وغيره جي تهه در تهه خيال تائين رسائي حاصل ڪري سگهندو هو. اها ئي ڳالهه سندس ٻڌڻ ۽ سمجهڻ جي سگهه ۾ به سمايل هئي، جنهن کيس سٺو محقق ۽ گهڻ پاساڻون تنقيد نگار بنجڻ ۾ گهڻي مدد ڪئي. هن 1971ع کان مختصر ڪهاڻيون، طنز مزاح جا ليک ۽ مضمون لکڻ شروع ڪيا. پوءِ ڊاڪٽر محبت مسلسل ڪيترين ئي ڪهاڻيون لکيون ۽ مضمون لکيا ۽ چونڊ ڪتاب ترجمو ڪيا. ساڳئي وقت هو ”سنڌي“ پبليڪيشن ڄامشوري (سنڌي ڊائجسٽ) جي ائين ۽ نائين ڪٽيءَ جي ٽئين ۾ شامل (اسسٽنٽ ايڊيٽر) ۽ چيئر مئن رهيو. 1977ع ۾ هو ”سنڌي شاگرد پبليڪيشن“ جو ايڊيٽر ۽ ”انجڪشن پبليڪيشن“ ڄامشوري جو ٻانهن ٻيلي ۽ ڪاتب رهيو، جن ۾ هن قلمي نالن سان ايڊيٽوريل ۽ مضمون لکيا. هو ”رهر ڊائجسٽ“ حيدرآباد سان سهڪار ڪندڙ رهيو. هن قنبر ۾ 1978ع ۾ ”ڏاهپ ڪتاب گهر قنبر“ نالي پبلشنگ اداري جو بنياد رکيو.

ٻوليءَ جي جهيڙن ۾، جڏهن سنڌالاجيءَ جي لائبريريءَ کي باهه ڏئي ساڙيو ويو ته ڊاڪٽر غلام علي الانا جي نگرانيءَ ۾ لائبريريءَ جو ڪم ٻيهر شروع ڪيو ويو. ڊاڪٽر محبت پنهنجي دوست منصور عالم سان گڏجي سج لٽي کان پوءِ ڪيترائي ڪلاڪ روزانو ويهي، پنهنجن خوبصورت اکرن سان ڪتابن جا اعزازي طور ڪٽلاگ لکي، ان ڪم ۾ هٿ وٺايو.

ڊاڪٽر محبت ٻرڙي 76_1974ع دوران ”گلن جهڙا پارڙا سنگت قنبر“ جي سرپرستي ڪئي، جيڪا سندس صلاح سان پاڻو درمحمد ٻرڙي قائم ڪئي هئي. هر هفتي پارڙا سنگت جي گڏجاڻين ۾ شريڪ ٿيڻ ۽ ٻارن کي تربيت ڏيڻ لاءِ ڊاڪٽر محبت ڄامشوري کان قنبر ايندو هو. سندس ان عمل سان قنبر ۾ ترقي پسنديءَ جي پهرئين سياسي، سماجي، علمي ۽ ادبي دور جي شروعات ٿي. ان ئي تسلسل هيٺ 1977ع ۾ هو سماجي پلائيءَ جي تنظيم ”قنبر ويلفيئر

تعارف:

ڊاڪٽر محبت ٻرڙو

ڊاڪٽر محبت ٻرڙو هم گير شخصيت جو مالڪ ۽ سنڌ جو هڪ لائق سپوت هو، جيڪو هڪ ئي وقت سياسي ۽ سماجي اڳواڻ ۽ ڪارڪن، اديب، مترجم، محقق، سياسي-ادبي-سماجي-لسانياتي-تحقيقي تنقيد نگار، صحافي، ايڊيٽر، ’استاد‘، ڊاڪٽر، اتساهڪ ڪردار، ڌرتيءَ، ڌرتيءَ واسين ۽ ماڻهين سان پيار ڪندڙ ۽ انساني چڱاين ۾ يقين رکندڙ شخص هو. هو حقيقي معنيٰ ۾ پنهنجي نالي جو مفهور رکندڙ انسان هو.

ڊاڪٽر محبت علي ولد شوڪت علي ٻرڙو 25 مارچ 1952ع تي قنبر شهر ۾ پيدا ٿيو. هن پرائمري تعليم 64_1959ع دوران گورنمينٽ مين پرائمري اسڪول قنبر مان، مئٽرڪ 69_1964ع دوران ميونسپل هاءِ اسڪول قنبر مان ۽ انٽر سائنس (پري ميڊيڪل) 71_1969ع دوران گورنمينٽ ڊگري ڪاليج لاڙڪاڻي مان امتيازي حيثيت سان پاس ڪئي، ۽ ايل ايم سي مان گريجوئيشن (ايم پي پي ايس) 79_1972ع دوران ڪئي، جنهن کان پوءِ 82_1980ع دوران ڪيپٽن ڊاڪٽر جي حيثيت سان ڪمپلسري ملٽري سروس ڪئي، جنهن دوران هو گلگت، اسڪردو ۽ کوٽنا ۾ به رهيو. پنهنجي آزاداڻي طبيعت سبب ڊاڪٽر محبت ڪيپٽن ڊاڪٽر جي عهدي تان مستعفي ٿي موٽي آيو. هن 1983ع ۾ ميلون جونس

ايسوسيئيشن“ جو باني ميمبر به رهيو.

1976ع ۾، ڊاڪٽر محبت پرڙي جي سياسي سرگرمين جي ابتدا ايل ايم سي ۾ ”سنڌي شاگرد تحريڪ“ (س ش ت) جو يونٽ کولڻ ۽ ان جو ميمبر ٿيڻ سان ٿي. جنهن جو هُو 1978ع تائين باني سيڪريٽري رهيو. اتي هُن سياسي تعليم جو ڪم سرگرميءَ سان ڪيو جن ۾ خاص طور سماجي، سائنسي، علمي، جدلياتي ۽ فڪري موضوعن تي ڏنل سندس ليڪچر ڏيان لهڻ ٿا. 79-1978ع دوران ڊاڪٽر محبت سنڌي شاگرد تحريڪ، سنڌ جو پهريون ۽ چونڊيل مرڪزي صدر رهيو. هيءَ ڏور سندس لکڻ بدران مطالعي سميت عملي ڪم جو هو. جنهن ۾ مٿس سياسي ڪيس به داخل ڪيا ويا. ڄامشوري ۾ تعليم مڪمل ڪرڻ کان پوءِ ڊاڪٽر محبت عوامي تحريڪ ۾ شامل ٿيو ۽ پوءِ ان جي ٺهيل ”مرڪزي تعليمي ڪاميٽيءَ“ جو بنيادي ميمبر به رهيو، جنهن ۾ هن 50 کان وڌيڪ موضوعن تي، 500 کان وڌيڪ ليڪچر سنڌ جي مختلف يونٽن ۾ ڏنا، جن تنظيم اندر سياسي سجاڳيءَ ۾ وڏو ڪم ڪيو.

قنبر ۾ هُن اڌ ۾ ڇڏيل تحريري ڪم کي ٻيهر شروع ڪيو ۽ 1988ع ۾ سياسي-تنقيدي ادب جو شاندار ڪتاب ”...جيڪو سچ چوي“ قلمي نالي ’لطيف ۽ سچڻ‘ سان لکيو. ”...جيڪو سچ چوي“ جو آخري باب ”هٿ وڌايو... سنڌ بچايو“ نالي سان الڳ ڪتابي روپ ۾ 1988ع ۾ ڇپيو. ساڳئي عرصي ۾ ڊاڪٽر محبت جا مٿين ٻن ڪتابن کان سواءِ هيٺيان مختصر ڪتاب ڇپيا:

1. ’سنڌي ٻوليءَ جو دشمن نمبر پهريون ڪير؟‘ ۽ ’سنڌي قوم جو اردو ڳالهائيندڙ حصو سنڌ تي ميري نظر رکي ٿو‘ (درحقيقت ”...جيڪو سچ چوي“ ڪتاب جا آخري ٻه باب الڳ ڪري ڇپرايل)
2. ’شهيد فاضل راهو ۽ سندس پارٽي‘ (1988ع. قلمي نالي: لطيف. عوامي تحريڪ ۽ ان سان واسطيدار مختلف تنظيمن جي مختصر ڄاڻ)
3. ’ڄاڻي سڃاڻي ويهان ڪيئن ماڻ ڪري‘ (مارچ 1988ع. قلمي نالي: سچڻ. وطن دوست پارٽيءَ جو سياسي تجزيو)
4. ’سنڌي عوام جو قومي اتحاد ۽ ڪي سازشي‘ (مارچ 1988ع. قلمي نالي: سچڻ)
5. ’ڇا ايم ڪيو ايم-پ پ پ ناهه سنڌي ماڻهن خلاف خوفناڪ تباهه ڪندڙ ۽ مومٽار سازش ناهي؟‘ (جنوري 1989ع. قلمي نالي: مهراڻ مگسي. نام نهاد ’ڪراچي ناهه‘ جو تجزيو)

6. ’پ پ پ حڪومت جا پهريان ٽيهه ڏينهن‘ (1989ع. قلمي نالي: مهراڻ مگسي)
  7. ’سنڌيو سجاڳ ٿيو: سنڌ دشمن ۽ سنڌي دشمن سازشن کان هر گهڙي خبردار رهو‘ (1989ع. قلمي نالي: مهراڻ مگسي)
  8. ’سنڌي مار سورما‘ (فيبروري 1990ع. قلمي نالي: لطيف ۽ سچڻ. ضياءَ ڌور ۾ ”جساف“ جي ڪارنامن جو مختصر ذڪر)
- جڏهن ته ڊاڪٽر محبت هڪ ڪتاب ’سنڌين جا اتحاد‘ 1990ع ۾ 200 عدد صفحن تي مشتمل لکيو. جنهن ۾ پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ وارن 40 سالن دوران ٺهيل/ڪيل سنڌي سياسي پارٽين جي اتحادن جو جائزو ورتو ويو پر اهو ڪتاب ڇپجي نه سگهيو.

1990ع کان پوءِ ڊاڪٽر محبت ان کان سواءِ سياسي صورتحال تي مضمون لکڻ ۽ ترجما ڪرڻ، مختلف علمي مقالا ۽ مضمون لکڻ ۽ ترجمو ڪرڻ، انسائيڪلوپيڊيا سنڌيڪا جوڙڻ، سنڌيءَ ٻوليءَ ۾ سائنسي اصطلاح سازي ڪرڻ، سنڌي ٻوليءَ، ان جي لفظن ۽ گرامر تي تحقيق ڪرڻ، علمي ليڪچر ڏيڻ ۽ سماجي ۽ ادبي سرگرمين ۾ حصو وٺڻ شروع ڪيو. سندس اهو ڪم تمام گهڻو گهڻ طرفو ۽ ڳوڙهو آهي. سياسي سرگرمين کان پوءِ ڊاڪٽر محبت جي اها هڪ اهم ۽ پائدار پيش رفت هئي، جنهن کيس سنڌ جي علمي، ادبي ۽ تحقيقي دنيا ۾ هڪ نئون ۽ پائدار تعارف ڏنو. هتي سندس تحريري ڪم ۽ سرگرمين تي مٿاڇري نظر وجهون ٿا:

ڪجهه تخليقي سياسي مضمون

1. سنڌ ۾ موجود ڌارين جون لوڏون ۽ ٻوڙي سرڪار جي خاموشي
2. سنڌ جي تاريخ ۾ وڏيرا شاهيءَ جو منفي ڪردار
3. سوويت يونين کان پوءِ دنيا ڪٿي بيٺي آهي؟
4. پاڪستان ۾ جمهوري قدرن کي پائدار ڪيئن بنائجي؟
5. سنڌ دوستيءَ جي نالي ۾ ڌڙڪي واري سياست
6. سنڌ جون گهڻ گهريون ڌريون دهشتگردن کي ڪيئن منهن ڏين؟
7. رياست جي ٻُڻ بابت نظريا
8. سنڌ جي سالميت ۽ ايم ڪيو ايم
9. سنڌ ۾ سياسي گهوتالو ۽ وطن دوست ڌڙ جي ضرورت
10. عوامي تحريڪ ۽ پليجو گروپ
11. سنڌين جون نئون سياسي اڳواڻ

12. سنڌ جي بندرگاهه خلاف سازشن جو تاجي پيتو
۽ ٻيا انيڪ مضمون، جيڪي ”جاڳو“، ”عوامي آواز“، ”هلال پاڪستان“،
”سنڌ“، ”الوحيد“ ۽ ٻين اخبارن ۾ ڇپيا.

ترجمو ڪيل سياسي مضمون

1. ڪٽناڏا ايڪٽل رهڻ جي اميد رکي ٿو (ليڪڪ: اظهر علي)
  2. سنڌ مسئلن جي حقيقي صورتحال ڇا آهي؟ (ليڪڪ: اقبال جعفر)
  3. سويت يونين کان پالهي ڌرتي (ليڪڪ: مشتاق احمد)
  4. آيت الله جو پوت (ليڪڪ: فريد هاليدي)
  5. ماسڪو ۾ ڊپ ۽ ڀل (ليڪڪ: جوناٿن اسٽيل)
  6. پي اين اي تحريڪ: ابتدا ۽ انتها (ليڪڪ: منير احمد)
  7. احمد شاهه ابداليءَ جون سنڌ تي ڪاهون (ليڪڪ: عزيزالدين احمد)
- ۽ ٻيا ڪيترائي ترجمو ڪيل سياسي مضمون.

سياسي ڪتاب (تخليقي ۽ ترجمو)

1. چين مٿان ڳاڙهو تارو (ليڪڪ: ايڊگر سنو، هڪ باب هفتيوار ”سنڌو“ ۾ ڇپيل)
2. اٽڪ قلعي کان (ڇپيل مئي 1990ع، 181 صفحا، ليڪڪ: ميجر آفتاب احمد)
3. ڇا اسين گڏ رهي سگهون ٿا؟ (ليڪڪ: پروفيسر عزيزالدين احمد، ٻه باب ”جاڳو“ ۾ ڇپيل)
4. ايم ڪيو ايم ڪي دهشتگرد سياست (اردو، لڳ ڀڳ 500 صفحا، اڻ ڇپيل)
5. سنڌ ڊيموڪريٽڪ گروپ ۽ ايم ڪيو ايم جي پٽيشن جو ترجمو (اڻ ڇپيل)

تخليقي مقالا ۽ مضمون

1. انسائيڪلوپيڊيا سنڌيڪا (۽ ٻيا مضمون ’مواد سهيڙيو مهم‘ هيٺ لکيل)
2. ٻول گهاٽيتو
3. سنڌيءَ ۾ سائنسي ۽ فني اصطلاح سازي
4. هر هڪ لفظ هيري کان
5. ضميري پڇاڙيون ۽ صحيح سنڌي ٻولي
6. جامع سنڌي لغات جو جائزو پهرئين جلد جي حوالي سان پهرئين پڙهڻي
7. الفابيٽ/رسم الخط/اسڪرپٽ --- ڪجهه اعتراض ۽ انومان
8. استدلال جو اهو طريقو غلط آهي

9. ڀونڄائي ڪٽلينڊر بابت بنيادي ڄاڻ
10. ماڻهو ۽ ماڻهيو
11. زندگي ڪهڙن ڪمن ۾ گذريو وڃي
12. انساني حق --- مختصر تاريخ
13. ماڻهوءَ جهڙو جانار ۽ ماڻهو
14. ماڻهوءَ ۽ سندس آڳيٽن (پروسيڊرس) جي ارتقا (اڻ ڇپيل)
15. خاڪن جو خاڪو

ترجمو ڪيل تحقيقي مقالا ۽ مضمون (مختلف سبجيڪٽن سان واسطيدار)

1. آمريءَ جي اوسر کان منصوره جي ميسارجن تائين --- سنڌ جون ٻوليون (ليڪڪ: ايم ايڇ پنهور)
2. چار هزار ورهيه ق م --- سنڌ جي ٻولي (ليڪڪ: ايم ايڇ پنهور)
3. سنڌ ۾ نئين پاٿر (نوئيهڻي) ڄمار (ليڪڪ: ايم ايڇ پنهور)
4. سنڌ جا شهر ۽ وسنديون (ليڪڪ: ايم ايڇ پنهور)
5. سنڌ ۾ ماڻهو (ليڪڪ: ايم ايڇ پنهور)
6. ڀونڄائي ڪٽلينڊر (ليڪڪ: ايم ايڇ پنهور)
7. ٿر ۽ ڪوهستان رٿن جا وڻ ٿڻ (ليڪڪ: مسز فرزانه پنهور)
8. سنڌ ۾ زرعي-آبهوايي علائقن بابت نئين سوچ (ليڪڪ: ايم ايڇ پنهور)
9. پاڪستان ۾ سنڌ جي معاشي ڦرلٽ (ليڪڪ: ايم ايڇ پنهور)
10. ٻوليءَ ۾ ڦيرڦار جي اڀياس لاءِ مکيه ٻوليءَ جاڻائي وٺڻ جي چونڊ (ليڪڪ: ڊاڪٽر محمد قاسم بگهيو)
11. ڪميونيڪيشن ميڊيا جو استعمال (اڻ ڇپيل، ليڪڪ: ڊاڪٽر محمد قاسم بگهيو)

ان کان سواءِ ڊاڪٽر محمد قاسم بگهيو جي ٻي ايڇ ڊي ٿيسز جي پنجين باب جو ترجمو ڊاڪٽر محبت ڪيو پر پوءِ ترجمي جو ٺاهه ختم ڪيو ويو.

تخليقي ۽ ترجمو ڪيل ڪتاب

1. انقلاب (ليڪڪ: جارج آرويل، ناول جو اختصار)
2. جدلي ماديت جا اصول (ترجمو، وفات کان پوءِ قسطوار ڇپيل)
3. پڙهجي ڪيئن؟ (ترجمو، پبلشر وٽان مسودو گم ٿيل)
4. شعور (180 صفحا، فيئر ڪيل اسڪرپٽ پبلشر وٽان گم ٿيل، پهرئين مسودي تان ڪتاب وفات کان پوءِ ڇپيل)

سنڌي ادبي سنگت قنبر شاخ سان ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جي ويجھڙائي رهي. سنگت قنبر جي گڏجاڻين ۽ پروگرامن ۾ وقتاً فوقتاً شريڪ ٿيندو ۽ پنهنجون مفيد صلاحون ڏيندو رهيو. هو سنگت قنبر جو 1995ع ۾ ميمبر ٿيو ۽ سنگت قنبر پاران هن ”سنڌي ٻوليءَ جا آواز“ موضوع تي ليڪچر ڏنو.

ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جن مختلف قلمي توڙي اصلي نالن سان لکيو تن ۾ هي نالا شامل آهن: محبت، محبت علي، م. ع. ساجد، ساجد اجيد، سجاد قنبروي، قنبروي، لطيف، سچڻ، سچڻ ٻرڙو، مهراڻ مگسي ۽ محبت ٻرڙو. هن عالم، اڻ ملهه ۽ محبتي شخص ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جي وفات دل جي ڏوري سبب، 9 اپريل 1997ع تي، اربع ڏينهن، منجھند جو پي وڳي ڌاري، قنبر ۾ واقع پنهنجي گهر ۾ ٿي.

ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جي وفات کان پوءِ سندس ويجهن دوستن ۽ شاگردن، سندس ياد ۾، ”ڪيرٿر سائنس اڪيڊمي قنبر“ جو نالو تبديل ڪري ”ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي“ رکيو، جنهن جي منشور ۾ هڪ نُڪتو ڊاڪٽر محبت جي سموري تقريري ۽ تحريري مواد کي ڇپرائي پڌرو ڪرڻ به هيو. اڪيڊمي پاران هر سال سندس ورسي ملهائي وڃي ٿي. ان موقعي تي ڊاڪٽر محبت جو ڪتاب پڻ ڇپرايو ويندو آهي. سال 2000ع ۾ ڊاڪٽر محبت جو هڪ ڪتاب ”سنڌيڪا اڪيڊمي“ ڪراچيءَ ۾ ڇپرايو. 2002ع کان وٺي، ورسيءَ جي موقعي تي، چونڊ علمي، ادبي ۽ سماجي شعبن ۾ ڪم ڪندڙ نمايان شخصيتن کي ”ڊاڪٽر محبت ٻرڙو ايوارڊ“ پڻ اڪيڊمي پاران ڏنا وڃن ٿا.

ڊاڪٽر محبت جي وفات کان پوءِ سندس هيٺيان ڪتاب ڇپجي پڌرا ٿيا آهن:

1. انسائيڪلوپيڊيا سنڌيڪا (1998ع)
2. ماڻهو ۽ ماڻهپو (1999ع)
3. اچو ته پنهنجي سنڌي لکت سنواريون (2000ع)
4. يادون ۽ سُڪون (2001ع)
5. ٻوليءَ جو پڻ (2002ع)
6. سنڌي ٻولي: لفظ، لغت ۽ لکيت (2003ع)
7. شعور (2004ع)
8. موسيٰ کان مارڪس تائين (2005ع)
9. سنڌ: حڪمران، ايمر ڪيو ايمر ۽ سنڌي عوام (2006ع)

5. ٻول جو پڻ (200 صفحا، اڻ ڇپيل)
6. ٻوليءَ جو پڻ (191 صفحا، وفات کان پوءِ ڇپيل)
7. ڌرتي منهنجو گهر (200 صفحا، به باب ڇپيل)
8. ڪرانالاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ (ليڪڪ: ايمر ايڇ پنهور، ڪجهه باب ڇپيل)

9. سورش مٽيريل آن سنڌ (ليڪڪ: ايمر ايڇ پنهور)
  10. ڪوٽيشنس/اقتباسات (ترجمو، 250 صفحا، ڪجهه اقتباس ڇپيل)
- هن پنهنجي ننڍي پيءُ رياضت ٻرڙي جي مختصر سائنسي معلوماتي ڪتاب ”سائنسي معلومات“ جي تصحيح ڪئي ۽ سندس ٻين ڪيترن ئي مضمونن تي نظر ثاني ڪئي.

ڊاڪٽر محبت کي ماهوار ”ڪينجهر“ حيدرآباد پاران مضمون نويسيءَ جو ”ڪينجهر ادبي ايوارڊ“ 1994ع، سندس لکيل تحقيقي مقالي ”جامع سنڌي لغات جو جائزو“ تي ڏنو ويو.

ڊاڪٽر محبت ٻرڙو 92-1991ع ۾ روزاني ”جاڳو“ ڪراچيءَ جو قنبر تعلقي لاءِ نمائندو رهيو.

ڊاڪٽر محبت ”سٽيزن (ويلفيئر) ڪاميٽي قنبر“ جو باني ميمبر ۽ سيڪريٽري 94-1993ع دوران رهيو، جنهن ۾ خاص طور ميونسپل ڪاميٽيءَ جي ڪارگزارين جي ڇنڊڇاڻ ڪئي وئي، قنبر شهر جي صفائيءَ سترائيءَ لاءِ اپاءَ ورتا ويا. هو ”ڪاميٽيءَ“ جي مختلف پروگرامن کي عملي روپ ڏيندڙ سائين مان هڪ هو.

هُو 1989ع ۾ ”موهن جو دڙو سائنس ڪلب قنبر“ کان 1997ع ۾ وفات تائين ”ڪيرٿر سائنس اڪيڊمي قنبر“ سان لاڳاپيل ۽ ان جي فڪري اڳواڻي ڪندڙ رهيو، جنهن پاران هن ڪجهه ليڪچر بنيادي سائنسي موضوعن تي ڏنا ۽ ”اڪيڊمي“ پاران 1992ع ۾ تن مهينن تائين روزانو ”انگلش ٽيچنگ پروگرام“ ۾ رضاڪار ٿيو رهيو. ان کان سواءِ اڪيڊميءَ جي سائنسي پبليڪيشن سلسليوار ”سائنسي سوچ“ جون نگران رهيو.

ڊاڪٽر محبت 1994ع ۾ ”سنڌ فورم فار انٽيگريٽيڊ ڊولپمينٽ حيدرآباد“ سان لاڳاپيل رهيو ۽ ان فورم جي گڏجاڻين ۾ هن سرگرميءَ سان حصو ورتو. هن ”هيومن رائٽس ڪانفرنس“ لاڙڪاڻي ۾ خصوصي طور هڪ مضمون انگريزي ۽ سنڌيءَ ۾ ”انساني حق ___ هڪ مختصر تاريخي خاکو“ پڙهيو.

ٻه اکر

ڊاڪٽر محبت ٻڙي جي وفات کان پوءِ، جن ڪتابن بابت خصوصي طور، مون سوچيو هو ته اهي وقت سر ڇپرائي پڌرا ڪرڻ جي ڪوشش ڪندس، تن ۾ هي ڪتاب ”شعور“ پڻ شامل آهي. هي ڪتاب ڊاڪٽر محبت ٻڙي 88-1987ع ڌاري لکي پورو ڪيو ۽ ستت ئي پوءِ ان کي سوڌي سنواري هڪ فيئر ڪاپي لکي، جيڪا 180- کن صفحن تي مشتمل هئي، ۽ پوءِ اها ڪاپي پنهنجي هڪ ساٿي پبلشر کي ڇپڻ لاءِ ڏني، پر ان ساٿي پبلشر اهو اهم مسودو پنهنجيءَ لاپرواهيءَ سبب گم ڪري ڇڏيو! جيئن ته ڊاڪٽر محبت مالي مسئلن سبب مسودن جون فوتو ڪاپيون ڪرائي پاڻ وٽ رکي نه سگهندو هو، جنهنڪري هن ڪتاب جي ٻڙ وٽس ڪا فيئر ڪاپي موجود نه رهي ۽ ايئن هيءُ ڪارائتو ۽ جان ڀريو فلسفي جو ڪتاب نه صرف ڇپجڻ کان رهجي ويو، پر پنهنجيءَ نئين مڪمل صورت ۾ اهو ڪن اڻڄاتل هٿن جي ور چڙهي ويو. وقت گذرندو ويو ۽ وقت گذرندي ڊاڪٽر محبت به گذاري ويو. ڊاڪٽر محبت جي وفات (9-اپريل 1997ع) کان پوءِ جڏهن مون سندس لکيل مواد (ڇپيل توڙي اڻ ڇپيل) کي سهيڙڻ جا اڀاءُ ورتا، ته هن ڪتاب جي پهرين لکيل رف ڪاپي مون کي سندس ڪاڳرن مان ملي ۽ مون ان کي غنيمت سمجهندي سنڀالي ورتو. اهو مواد، ڪنهن خاص تبديليءَ کان سواءِ، اڄ توهان جي هٿن ۾ آهي. هن مواد جي پيشڪش ۾ مون اها ڪوشش ڪئي آهي ته مختلف عنوانن ۽ بابن کي صاف ڪري پيش ڪجي، 1988ع کان 2004ع تائين پيدا ٿيل وڌيڪي وٽس ڳڻي محسوس نه ڪرائجي (البت ”ڊولي“ ريڊ جي ڪوٽ، هڪ مثال طور، پيش نه ٿي سگهي، ان جو افسوس رهندو). مواد ۾ ٻنهي ٿوري، پر ضروري ايڊيٽنگ پڻ ڪئي اٿم، جنهن جي مون کي پڪ آهي ته اها اٽلر هئي.

ممڪن آهي ته هيءَ ڇپيل ڪتاب ڏسي، اهو ساڻي جنهن وٽ هن ڪتاب جو اصل مسودو موجود هوندو پنهنجي ضمير ۾ ڪا جهنڊي محسوس ڪري، پر مان کيس گذارش ٿو ڪريان، ته هو اهو مسودو اسان کي ڏئي ته جيئن ”شعور“ جي ٻئي ڇاپي ۾ اها سنواريل ڪاپي ڇپي پڌري ڪري سگهون ۽ سندس جهنڊيءَ جي چيڪي کي مٽائي سگهون.

رياضت پڙو
20 اپريل 2004ع،
نمبر

”ڪو به ماڻهو سنڌي ان ڪري آهي جو سندس ۽ سندس وڏن جو ناتو سنڌي قوم جي ماڻهن سان آهي. هو سنڌ، سنڌي ٻولي، سنڌي ثقافت، سنڌي مفاد، سنڌي تاريخ، سنڌي ڪردار ۽ سنڌي پنهنجائپ جو هڪ جز آهي، ان ڪري ئي اسان کي سنڌ ۽ سنڌي قوم جا گڏيل مفاد وڌيڪ پيارا آهن، ان ڪري ئي اسان جي چال چلت، اُٿا ويٺي، رهڻي ڪهڻي، ريتين رسمن، وندر ورن مان سنڌي ثقافت جو اظهار ٿئي ٿو. ساڳيءَ طرح ڪو بلوچ، پختون، سرائيڪي، پنجابي، ويتنامي، فرانسسي، جرمن، انگريز وغيره ان ڪري آهي جو اهي پنهنجي پنهنجي وطن ۽ قوم سان واسطيدار آهن. سنڌ ۽ سنڌيءَ مٿان جيڪڏهن ڪو پنجابي پنهنجو بالادست، حاڪم، قورو مفاد ٽاڦڻ چاهيندو ته ظاهر آهي ته سنڌي ماڻهوءَ جو ان سان ٽڪراءُ ٿيندو. جيڪڏهن ڪو ٽولو پنهنجو اهڙو ”گنگا-جمني“ يا ”لشڪري“ مفاد سنڌ ۽ سنڌين مٿان مڙهڻ گهرندو ته ظاهر آهي ته سنڌي ماڻهن جي ساڻس ويڙهه ٿيندي اسين ڪنهن کان به رنگ، نسل، ٻوليءَ، مذهب وغيره جي بنياد تي نفرت نه ٿا ڪيون، اسان جو دوست پورهيت عوام آهي، تنهنڪري ئي ويسرا پورهيت پسي لطيف جا ڪاهوڙي ڪجن ٿا. اسين سنڌي آهيون ديس جي حوالي سان ۽ سڄيءَ دنيا جا ڀائر آهيون پورهيت ڀائپيءَ جي حوالي سان، ان ڪري ئي اسين دشمن آهيون هر ان ماڻهوءَ، ٽولي يا طبقي جا، جيڪو پنهنجا ناجائز قورو ۽ ڌاڙيل مفاد ڪنهن به مذهب، شريعت، سياست يا ٺڳيءَ جي آڙ ۾ يا زبردستي اسان جي مٿان، دنيا جي پورهيت عوام جي مٿان مڙهڻ گهري ٿو. ڦرلٽ جو نظام انسانيت کي، انسانذات کي، انساني ذهن کي، فطرت جي ڪجهه حصي کي فنا ڪرڻ گهري ٿو، ان ڪري اسين ڦرلٽ جو نظام مٽائي، اهو نظام قائم ڪرڻ گهرون ٿا جنهن ۾ سلڇڻائي، سڀيتائي، سچائي، سورهيتائي، سچاڻ، سوجهرو ۽ سونهن هجي.“

ڊاڪٽر محبت پڙو

مشاهدن ۽ معاملن مان ٽپندورهي ٿو. اڄوڪو ماڻهو جيڪو پنهنجي ماحول جوهر طرح باندي ناهي، گهڻو ڪجهه آزاد آهي. جنهن پنهنجي جياپي، جيءَ جي سهولت ۽ سرور لاءِ گهڻو ڪجهه ڪيو آهي، جنهن گوناگون تاريخ ڏني آهي، رنگا رنگ تهذيبن کي جنم ڏنو آهي، جنهن شيل شڪار ڪيا، ڍور ڍڳا پاليا، پوکيءَ پالنا ڪئي، جيڪو مشينون ڦيرائي ٿو. جهاز اُڏائي ۽ تاري ٿو جيڪو پاتال ۾ پيهي سڀون سوجهي ٿو. ڌرتيءَ جو ڏن ظاهر ڪري ٿو، باغ بستان ۽ عمارتون اڏي ٿو، بسون، ڪارون، فونون، ٽيويون، ريڊيا، ريلون، رستا، راکيت وغيره ناهي ٿو. جيڪو پولار ۾ سڄو جڳ جهان ڇاپولي ٿو جنهن وٽ ڪروٽين ڪتاب، اسڪول، ڪاليج ۽ يونيورسٽيون آهن، جيڪو سڌريل ۽ سڀاڄهو آهي...

جڏهن ماڻهوءَ بالڪ ڄمي ٿو تڏهن:

- ڇا وٽس سمجهه آهي؟
- ڇا وٽس ٻولي آهي؟
- ڇا وٽس ڪو جذبو اتساهه، وهم، ويساهه، عقيدو، ايمان، ڪا دين ڌرم جي ڳالهه آهي؟
- ڇا هو سوچي سگهي ٿو؟
- ڇا هو ڪر ڪري سگهن ٿو جهڙو آهي؟
- ڇا هو پنهنجو پيٽ پالڻ لاءِ ڪجهه ڪرڻ جهڙو آهي؟
- ڇا هو پنهنجي جياپي لاءِ ڪجهه ڪري سگهي ٿو؟
- ڇا هو ڪا ڏيا، ڪا ڏاهپ رکي ٿو؟

هر هڪ ماڻهو سولائيءَ سان سمجهي سگهي ٿو ته هو پنهنجي ماءُ پيءُ، گهر، ماحول، قدرت آڏو بيوس ۽ لاچار آهي، ذات ۽ ڏاهپ تي سوچ وڃڻ کان پوءِ به ڇا ان جي ڳالهه، هن وٽ ته ڪا اهڙي لياقت به ڪانهي جو ويندي رڳو پنهنجو پاڻ کي جيئرو رکي سگهن ٿو؟ ڪجهه ڪري سگهي. جيئرو ٿي نه هوندو ته سوچيندو سمجهندو وري ڇا! (ڇا ڪڏهن مٿن به سوچيو ۽/يا ڪم ڪيو آهي؟)

ڪو ماڻهو ڇڻي سگهي ٿو ته اهو ٻار روئي ٿو، بي چين ٿئي ٿو ۽ اها به هڪ قسم جي جدوجهد آهي، پر سوال وري هي پيدا ٿيندو ته ڇا ڪورونڻ ۽ بي چين ٿيڻ سان هو پنهنجو پيٽ پري سگهندو، جيئرو رهي سگهندو، فلسفي جا مسئلا حل ڪري سگهندو يا ساڻس تي تحقيق ڪندو؟

حقيقت هيءَ آهي ته ان وٽ رڳو ايتري سرت ساڃاهه به ڪانهي جو پنهنجي

باب پهريون

سمجهه ڇا ڪي چئجي ٿو؟

ڄاڻ، سڃاڻ، سوچڻ، سڏڻ، عقل، عقيدو، احساس، ارادن، خيالن، خواهشن، تصورن، تات تانگهه، سڪ ساڃاهه، جذبن، ذهانت، ڏڪاوت، ويساهه، وهم، اميدن، امنگن جو گڏيل نالو آهي سمجهه. هن لاءِ اردو ۽ عربيءَ ۾ شعور ڪتب ايندو آهي ۽ انگريزيءَ ۾ ڪانسِيئنس (Consciousness). ڪڏهن ڪڏهن روح (اسپيرٽ sprit يا ساؤل soul) به ساڳيءَ ئي معنيٰ ۾ ڪتب ايندو آهي، ڇو ته ڪيترن ئي ماڻهن جي ويساهه موجب ٻُٽ ۾ جڏهن روح هجي ٿو تڏهن ئي اهو سوچي، سمجهي، ڄاڻي، سڃاڻي سگهي ٿو، نه ته ٻوتو بي مقصد ۽ بي جان آهي، تنهنڪري ئي سوچ سمجهه کي روحاني عمل به سڏيو ويندو آهي.

سمجهه ڪيئن ٿي پيدا ٿئي؟

ماڻهوءَ ۾ سمجهه ڪيئن پيدا ٿئي؟ جڏهن ڪان ماڻهو موجود آهي تڏهن ڪان ان ۾ سمجهه موجود آهي يا ان کان اڳ به هئي؟ ماڻهوءَ جي مري وڃڻ کان پوءِ به ڇا ان ماڻهوءَ جي سمجهه وجود رکي سگهي ٿي؟ ڪيئن رکي سگهي ٿي؟ ڇا ماڻهوءَ کان سواءِ سمجهه ٿي سگهي ٿي؟ سمجهه ماڻهوءَ جي ڳجهو آهي يا ماڻهو سمجهه جو؟ ڇا سمجهه کان سواءِ ماڻهو ٿي سگهي ٿو؟ ماڻهوءَ ۾ جيئري سمجهه اڳ هئي هاڻي به اوتري آهي يا اها وڌي وڃي ٿي ۽ اسرندي رهندي؟ وغيره.

اهو سڀ ڪجهه سمجهڻ لاءِ اڇو ته ماڻهوءَ جي ٻار کي ڄاڻيون. في الحال اسين، مثال طور، اڄوڪي زماني جو ماڻهو سوچينداسون، جيڪو سياڻو آهي، سڀيتو آهي، اڳ پوءِ ڏسي وائسي ٿو، گهڻو ڪجهه سوچي سمجهي ٿو، هزارين مامرا پرڪيا، پروڙيا ۽ پرجهيا اٿائين، لکين ڪوجنائون ۽ اڀياس ڪيا اٿائين، تجربن، تنقيدن،

بڪ ۽ اُج اجهائڻ لاءِ کاڌو ۽ پاڻي گهري سگهي. هن ۾ تريتري سمجهه به ڪانهي جو پنهنجي وات ۾ ماءُ جي بيبي جي بندڻي ۽ کي چڱو چوس ڏئي سگهي!

بار روئي ڇو ٿو؟ تڃ ڪيئن ٿو پيئي؟

هر ساهوارو فطري طرح پنهنجو ساهه بچائڻ جو جتن ڪري ٿو. جڏهن کان ننڍڙي ۾ ننڍڙو جيتامڙو، جيوڙو، جيو-گهرڙو، جيت، جانور، ساهوارو وجود ۾ آيو آهي، تڏهن کان اهو جياپي، بچاءُ، بقا ۽ واڌاري لاءِ جدوجهد ڪندو رهي ٿو. شين، ذرڙن کي پنهنجي جسم ۾ داخل ڪري پيچ ڊاهه ۽ ناهه ٺوهه (پيچ گهڙ) جي عمل وسيلي انهن جو ڪارائتو يا گهڙپ، هضم، جذب ڪري ان مان جياپي-جوت کڻي باقي ڦوڳ ڦٽو ڪري ٿو. بچاءُ ۽ بقا جي عمل ۾ هو پنهنجي ماحول سان مطابقت، ويريءَ خلاف واري ان کان پياچ ۽ نئون نسل پيدا ڪري ٿو.

گهڻ-گهڙن وارا ساهوارا نه رڳو گڻيل سرشتا رکن ٿا، پر هر سرشتو هڪ ٻي سان لاڳاپيل، سلهاڙيل، هڪ ٻي جو ساٿاري، هڪ ٻي جو واهرو به هوندو آهي ته پاڻ ڀرو به ۽ هر سرشتي ۾ وري پنهنجا خصوصي ۽ مختلف قسم جا جيو گهڙا ٿيندا آهن — دماغ جا ڌار، گوشت جا ڌار، هاضمي جا ڌار، ساهه-سرشتي جا ڌار، رت ڍوڙائڻ ۽ ڊوهڻ وارا ڌار، جيري، لبلبي، تريءَ، غدودن وغيره جا ڌار — هر سرشتو پنهنجيءَ جاءِ تي هڪ ڀورو پٺو ڪم به ڪري ٿو ته ٻي تي اثر به وجهي ٿو.

هر جيو گهڙي، جيو گهڙن جي هر گچي، هر سرشتي کي پنهنجو خصوصي ڪاڇ گهرجي ٿو ۽ جڏهن اهو ملندو، تڏهن ئي اهو پنهنجي ڪرت ڪري سگهندو ۽ مجموعي طرح سڄي جسم جي هر عضوي جي ڪرت گڏيل نموني جياپي جو جوهر مهيا ڪري ٿي. جيڪڏهن دماغ نيڪ نموني ڪم نه ڪري ۽ باقي سڀ سرشتا يا عضوا نيڪ ڪم ڪندا رهن تڏهن به نيٺ دماغ جو خراب، بيمار، اگهو اثر باقي عضون تي چانئجي ويندو ۽ نيٺ ساهواري کي ماري رکندو (دماغ جسم جو سڀ کان وڌيڪ اهم ۽ وڌيڪ اثراتو گڻيل سرشتا رکندڙ حصو آهي). ساڳيءَ طرح گچي، آندو (ننڍو ۽ وڏو) ۽ انهن سان واسطيدار عضوا پنهنجو پنهنجو ڪم ڪندا رهن ٿا. آندو ۾ لاڳيتو ڪيئي جيان چرپر موجود رهندي آهي جنهنڪري نڙگهت، گچيءَ ۽ آندو ۾ کاڌو رڙهندو رهي ٿو. ڪن ڪن عضون جو ڄمار جي ڪنهن خاص ڀاڱي ۾ ڪو خاص ڪردار هوندو آهي ۽ پوءِ اهي بي اثر ٿي ويندا آهن ۽ ڪي عضوا وري اوسر (ارتقا) سبب هوري هوري ختم ٿي رهيا آهن ۽ انهن جو ڪو خاص ڪم نه هوندو آهي.

ساهوارو اوسر جي جيترو مٿاهين ماڳ تي هوندو، اهو اوترو ئي وڌيڪ وقت پنهنجن وڏن جو گيجهو ۽ انهن تي پائيندڙ هوندو. جيوڙا، جيتامڙا، جيت ڄمندي ئي پاڻ مرادي حياتي گهارڻ شروع ڪن ٿا، پڪي پڪڻ ڪجهه نه ڪجهه وقت لاءِ پنهنجن وڏن جا گيجهو هوندا آهن ۽ سندن وڏڙا کين چوڳو پهچائيندا آهن. کير پيٽاڪ جانور اڃا به وڌيڪ وقت لاءِ پنهنجن وڏن جا گيجهو ۽ انهن تي پائيندڙ هوندا ۽ سڀني ساهوارن ۾ جيئن ته ماڻهو اوسر جي سڀ کان اٺاهين ڏاڪي تي آهي تنهنڪري ان جو اولاد وري اڃا به ڊگهي عرصي لاءِ پنهنجن وڏن جو گيجهو ۽ انهن تي پائيندڙ آهي.

ڄمڻ کان اڳ ٻار ساهه به ڪو نه کڻندو آهي. هن کي جياپي-جوت (جسم ۾ ڪيميائي پيچ گهڙ جو ڪم) ماءُ جي رت مان ملندي رهي ٿي. ڄمڻ وقت ٻار ۽ ماءُ جي وچ ۾ رت جو وهڪرو پڇائيندڙ ۽ ڍوئيندڙ رڳون (ناڙو) کاتيون وينديون آهن، جنهنڪري دماغ، دل (رت-سرشتي)، ڦڦڙن (ساهه-سرشتي)، هاضمي-سرشتي جو جيتاڪ عمل پاڻ مرادو شروع ٿي ويندو آهي. جيڪڏهن ٻار کي ڪنهن اهڙي خال ۾ ويهه ڪرايو وڃي جتي هوا نه هجي، ته هو ساهه کڻي نه سگهندو ۽ مري ويندو. هوا ڦڦڙن ۾ آڪسيجن پهچائي ٿي، جيڪا رت ۾ قوت پهچائي ٿي ۽ رت ۾ شامل سموريون توانائين سمورن عضون ۾ پهچن ٿيون. گچي ۽ آندو وغيره به چرپر ڪن ٿا ۽ جيڪڏهن گچي ۽ آندو وغيره خالي هوندا ته انهن جي چرپر سو پيدا ڪندي، اهو سو دماغ کي بي چين ڪندو ۽ موت ۾ ان جو هڪ اثر نڙيءَ تي پئي رڙڪرائي ٿو، ته بيواثر ٻار جي لڳن ۾ آند مانڊ مچائي ٿو. ٻار جي روئڻ ۽ بي چينيءَ جو سبب اهو آهي. ٻار کاڌو ڪو نه گهرندو آهي، هن کي ته کاڌي جي مفهومي جي ئي خبر ڪانهي، هن کي ٻوليءَ جو لفظ ته ڇا اکر به نه ٿو اچي. ٻار جي آند مانڊ ۽ ڪنجهڪو ڏسي، ٻڏي ماءُ سمجهي وڃي ٿي ته ٻار کي بڪ لڳي آهي ۽ هوءَ کيس تڃ، کير يا پاڻي ڏي ٿي (ٻار ڪوبه کاڌو چٻاڙي، گيت ڏئي، کائي نه سگهندو آهي).

ٻار بيبي جي بندڻيءَ کي چوس، چڱو به نه ڏئي سگهندو آهي. ماءُ پنهنجي بيبي تي آڱرين جو زور ڏئي تڃ وهائيندي آهي. ٻار جي وات ۾ تڃ (کير، پاڻي) پوڻ سان ان جي گيت ڏيڻ جو عمل شروع ٿئي ٿو. گيت ڏيندي زبان چرپر ۾ اچي ٿي ۽ چپ بند ٿي وڃن ٿا (ڪو به ماڻهو وات کولي گيت ڏئي نه سگهندو). اهو عمل لاڳيتو ٿيندو رهي ٿو ۽ نيٺ چپ، زبان، ناڙون، نڙگهت وغيره جي گڏيل ڪرت وسيلي چڱو ٿئي ٿي (ٻار ڄمندي ئي پاڻ اٿي وڃي پاڻي پيئي يا کير، اهو ممڪن ڪونهي).

بار ڪنهن به ڳالهه، شيءِ لفاء تي سوچي نه سگهندو آهي، ڌيان ئي ڪو نه ڏئي سگهندو آهي، سمجهندو ئي ناهي، ڏسي به نه سگهندو آهي، جڏهن ته سندس اکين ۾ ديد ۽ ڏسڻ جي سگهه موجود هوندي آهي. بار کي سٽي تنبيو ڇهنڊڙي پايو يا چڪ هڻو. سور سبب روئندو ضرور، پر پنهنجو بچاءُ نه ڪري سگهندو — بار نبل آهي، ابهر آهي، اهوجه آهي. هو نه ته فلسفي جا مسئلا حل ڪري سگهي ٿو نه ئي سائنسي ڪوچنا. نه پڙهي سگهي ٿو، نه ٿي پرکي، پروڙي، پرجهي سگهي ٿو. هن وٽ نه ڪو وهم ويساهه آهي، نه ڪو ايمان عقيدو، هو نه مسلمان آهي، نه عيسائي، نه هندو، نه ٻوڏي، وغيره. نه هن کي شيعي يا سنيءَ جي بوجهه آهي ۽ نه ئي هندو يا مسلمان جي (کيس شيعو يا سني، هندو يا مسلمان ته سندس وڏا ٿا سمجهن ۽ ناهن). هو نه ماءُ پيءُ سڃاڻي، نه پيءُ پيڻ، نه گهر، نه پاڙو يا ڳوٺ. هن جي هر عضوي، هر انگ، هر سرشتي ۾ جياپي جون سموريون سگهون موجود آهن پر بيوس ۽ لاچار آهي. هو گلن جي گوناگوني، رنگا رنگي، پکين جي لائين، جهڙن جي جهان جهان جهڙ جهڙ، سمنڊ جي ڇولين وغيره مان مزو وٺڻ لائق ناهي. هو رڳو ماڻهو آهي، ماڻهوءَ جو اولاد آهي، جيئن جا انگ ۽ گل رکندڙ آهي.

بار سان ڳالهايو، اوهان جي ٻڌندو ڪو نه، بار کي ڪجهه به سهڻو من مهڻو يا پوائتو وجود ڏيکاريو، ته ڏسندو ڪو نه، سڳند هجي يا ڪڳند. نه سنگهي سگهندو ۽ نه پرکي. ساڳي ڳالهه ڏاڻقي ۽ ڇههءَ بابت چئي سگهجي ٿي. بالڪ جيئرو آهي، اوسر جي اتاهين ڏاڪي تي بهتل هستيءَ جو اولاد آهي، سڀ حواس ۽ انگ عضوا جيئرا اٿس ۽ پنهنجي مخصوص لياقت به رکن ٿا، جياپي جو جوهر به اٿس، پر ٻڌي نه ٿو (جڏهن ته ٻوڙو به ناهي)، ڏسي نه ٿو (جڏهن ته اندو به ناهي)، سنگهي نه ٿو (جڏهن ته اسٽڪ به ناهي)، چڪي نه ٿو (جڏهن ته اچڪ به ناهي) ۽ ڇههءَ کي محسوس نه ٿو ڪري (جڏهن ته اڇهائڪ به ناهي).

بار جو هر حواس هوري هوري جاڳي ٿو ويجهي ٿو، سگهه وٺي ٿو، جوت ۾ اچي ٿو. ٻوڊ ۾ ڀرجي ٿو، پنهنجي ڪرت نياڻڻ شروع ڪري ٿو، پهريائين ڪجهه ٽڪي نموني ۽ پوءِ ڏينهن ڏينهن ويران وڌ، پلان پلو، چتائي ڏسي ٿو، اک اٽڪائي ٿو (غير اصطلاحي معنيٰ ۾)، ڪٽائي ٿو، ڇههءَ کي محسوس ڪري ٿو (انهن ڪمن ۾ لڳ ڀڳ تي مهينا لڳي وڃن ٿا)، ڪڙي، مٺي ۾ فرق ڪري ٿو (لڳ ڀڳ ڇهن مهينن کان پوءِ) ۽ سڳند ڪڳند کي محسوس ڪري ٿو (لڳ ڀڳ 12 مهينا). بيبي جي بندڙيءَ کي چڱڙ ۽ ٽيچ کي چوس (سرڪ) جو عمل پهريائين اسري ٿو پوءِ ديد، ان

کان پوءِ ٻڌڻ ۽ ان کان پوءِ ڇههءَ.

ننڍي کان ئي کيس ٻڌڻ، ڏسڻ ۽ سمجهڻ تي مائل ڪيو وڃي ٿو. ماڻهو (ماءُ، پيءُ، ڀاءُ، پيڻ، مت مائت يا ڪو به ٻيو) سندس نظرن آڏو بيبي کلي ٿو، ڳالهائي ٿو ”عجيب حرڪتون“ (”مسخري“) ڪري ٿو. آگر سان بالڪ جي چڙڻ کي چهي ٿو — ابا، بابا، امان، امتز، ادا، ادي، ڀاءُ، پيڻ، جيءُ، هات، ڏس، ڪل، ڪت ڪت، شي، شي شي، وغيره.

پن، اڏائي، تن مهينن ۾ نيٺ هن جا حواس ايتري سگهه وٺي وڃن ٿا جو ڪجهه ڌيان ڏئي سگهي ۽ سامهون ٿيندڙ ”مسخريءَ“ جو ڪجهه نقل ڪري سگهي. هو ڏسي ڏسي نيٺ چڙڙا ڊگهي ٿو... اسين بهلور وڃون ٿا ته بالڪ مرڪيو (ڪليو). بالڪ پهريائين رڳو مرڪي سگهندو آهي، تهڪ ڏئي نه سگهندو آهي. گهر پاتي لاڳيتو کيس مخصوص نالي سان سڏيندا ۽ مخصوص نالي سان پنهنجي سڃاڻپ ڪرائيندا رهن ٿا، ۽ اهو عمل مهينن جا مهينا ٿيندو رهي ٿو. ڪو سندس ابو، اڏو، ڏاڏو، نانو، مامو، چاچو وغيره آهي، ته ڪا سندس ماءُ، پيڻ، ڏاڏي، ناني، مامي، چاچي وغيره. مخصوص لفظ مخصوص ماڻهن، مهاندين، شين، پرزن، لقائن سان لاڳو ٿينديون ڪنن ۾ آواز وسيلي ۽ اکين ۾ نظر وسيلي بالڪ جي ذهن تائين پهچنديون رهنديون. مهينن کان پوءِ مٿس مٿس هوان لائق ٿئي ٿو ته مختلف مهاندين، لقائن، شين جي وچ ۾ فرق ڪري سگهي. ٽيچ ۽ ماءُ سڀ کان ويجهو اٿس. ٽيچ سندس ڪاڄ آهي ۽ ماءُ ٽيچ جو ٿاڪ، ان ڪري انهن سان پهرين سڃاڻپ ٿئيس ٿي ۽ ٽين شيءِ آهي پاڻي، پر جن لفظن تي وڌيڪ زور هوندو آهي اهي ئي بالڪ وڌيڪ ٻوليندو آهي — امان، ابا، ادي، ادا، نانا، ڏاڏي، ڏاڏا، چاچي، چاچا، مامي، ماما، ننڍڙن ٻارن جا نالا (چو ته انهن کي عام طرح نالن سان سڏيو وڃي ٿو). پهريائين پاتا پاتا ٻول (نڙي ۽ چپ نيڪ نموني ڪم ڪرڻ اڃا نه سکيا آهن) ۽ پوءِ نيٺ نيڪ آواز، هيءُ عمل مهينن جا مهينا ٿيندو رهي ٿو ۽ ان ۾ بار رڳو آواز جو نقل ڪري ٿو. هن کي ماءُ، پيءُ، ڀاءُ، پيڻ وغيره جي مفهوم جي سڌ ٿي نه هوندي آهي. پڇي ڏسو ڪنهن به ٻار کان، ته پيءُ جو يا ماءُ جو مطلب ڇا آهي؟

انهيءَ عمل دوران هو روزاني واهيبي جي سڀني شين ۽ لقائن جا نالا ٻڌندو رهي ٿو — ماءُ کي سڏ ڪري، بابا اچي ٿو، پاڻي ڪٿي آءُ، ماني آءُ، بک لڳي آءُ، اڄ لڳي آءُ، بلب (بتي) ٻار، سج اڀريو سو جهرو ٿيو، رات، ڏينهن، تڏ، گرمي، پت، واٽڪ، وٽو، لوٽو، تنو، ٽنڀي (ورائي)، ڏوٽي، چمچو، ڪيو، گنو، ديڳڙو، پاتو، تالهي (پليٽ)،

گپٽو (گلاس)، ڪونرو، باتلي، ڇت، پت، پٽر (آڳر، اڱڻ)، در، دري، جارو (هوادان، روشنڊان)، سر، گارو، سيمينت، رلي، چادر، وهائو ڪت (پلنگ)، پاتو، پانهي، ڪرسي، ميز، ڪول، ڪرٽي، جيت، پويت، تندرٽي، ماکوڙو، مچر، سور، تڪ، ننڊ، جاڳ، ڪاء، پيء، هلي، آ، وڃ، وڻ (وڻ جا نالا)، سڄي، مشين... مطلب ته سوين نالا ۽ لفظ سوين ۽ هزارين ڀيرا ٻڌجن، ڳالهائجن، ورجائجن ٿا، ٻار کي هر هر ٻڌائجن ۽ ان کان چورائجن ٿا، هو ڳالهائي ته ان کي همتائجي، وهه واهه ڪجي ٿي، مرڪجي، ڪلجي ۽ تهڪ ڏجي ٿو...

ٻار نيٺ گهر کان ٻاهر ڪڍيو وڃي ٿو ۽ هو وري گهر کان ڪجهه نرالي دنيا ڏسي ٿو — گهڻن ئي قسمن جون گهڻيون گهڻيون شيون، جنسون، لفظ ڏسي ٿو ۽ انهن بابت ٻڌي ٿو — ڌار ڌار قسم جا گهر، در، هٿ، وڻ، ٻوٽا، ڀاڄيون، پتيون، گوشت، مڇيون، ميوا، مڻايون، ماڻهو، ميڙا، ڌرتي، آب، ڌوڙ ڌڪاء، گوڙ گهمسان، اڇ وڃ، ڪيچ خوشيون، رانديون رونديون، وندر ورونهه، باغ باغيچا، بسون لاريون، تريڪتر، ترڪون، روڊ ريلون ۽ ٻيو گهڻو ڪجهه.

اسڪول ۾ وري ٻار کي اڃا به نئون ماحول ملي ٿو — استاد، شاگرد، ڪلاس، بورڊ، بينچون، بانڪڙا، ڪرسيون، ميزون، ڪتاب، سليٽون، قلم، پينون ۽ ٻيو گهڻو ڪجهه. ٻار کي هاڻي خبر پوي ٿي ته الف جي شڪل ڇا آهي. الف جو ڪارج ڪهڙو آهي، اڃا اها سڌ ڪانهيس. الف، ب، زير، زير، پيش، الف اک (انٺ)، ب بدڪ (بلا)، ب پڪ (پڪري)، وغيره، اکر سڀئي لفظن تي پهچي ٿو — ڪت، پڳ، پٽ، ٽپ، پڪ، آنا، پاوا، پن، وٽ، نانا، ڳانا، ڇت، تڏ، ڇڏ، ڇٽ، پٽ، وات وغيره. انهيءَ سان گڏ هونديا جملا سڀئي ٿو — هيءَ ڪت آهي، هيءَ پڳ آهي...

اڪر اڪر، لفظ لفظ، جملو جملو سندس ذهن ۾ سامانجو رهڻي ٿو. انهيءَ وچ ۾ گهريلو شهري، اسڪولي وهڻ، ويساهه، عقيدا ۽ ايمان، به، ريتون، رسمون، رواج ۽ اخلاقي مامرا به سندس ذهن ۾ ڀريا ويندا رهن ٿا. کيس اڃا به انهن جي مفهوم جي خبر ناهي پر جيئن ته پڙهايو ٻڌايو ۽ ڏيکاريو وڃي ٿو تنهنڪري هو انهن جو اثر وٺندو رهڻي ٿو.

ڪيترائي ننڍا وڏا تجربا، وڏن جي تجربن جا نچوڙ وڏن جي زباني — ”بابا، باهه ۾ هٿ نه وجهه، سڙي پوندين“، ”بابا، ڪني شيءَ نه کائڻي آهي، پيٽ ۾ سور پوندو“ وغيره، مسجد، مندر، ديول وغيره جي ماحول ۾ کيس نٿو وڃي ٿو ۽ هو مختلف ماڻهن، ڌار ڌار نمونن ۽ شين کي ڏسندو، ٻڌندو، سکندو، چڪندو، ڇهندو.

واپرائيندو سوچيندو سمجهندو رهڻي ٿو.

اڇوڪي سڌريل، سمجهو ڏاهي ماڻهو جي ٻالڪ کي نالي ماتر سمجهه پرائڻ لاءِ لڳ ڀڳ 12 سال لڳي وڃن ٿا... سندس زندگيءَ جو سفر هلندو رهڻي ٿو. ٻالڪ سکي ٿو پنهنجن متن ماتن کان، پاڙيسرين کان، ڳوٺائين کان، شهرين کان، استادن کان، سنگتين ساٿين کان، ڪتابن ڪتبخانن کان، ڳالهين، احوالن ۽ بحثن کان، تجربن ۽ مشاهدن کان، پرڪن ۽ پروڙن کان. ٻالڪ آڏو ڪيترائي عمل، لفظ ۽ شيون موجود ٿين ٿيون. ڏسي، ٻڌي، چڪي، چهي، ڀڃي، پروڙي ٿو — ڪي شيون ظاهر ٿين ٿيون ته ڪي اوجھل، ڪا اڳ ڪا نه هئي ۽ هاڻي آهي، ته ڪا هاڻي آهي ۽ ڪجهه وقت کان پوءِ نه هوندي ڪي وڏيون، ڪي ننڍيون، ڪي ڪاٻي، ڪي ساڄي، ڪي هيٺ، ڪي مٿي، ڪي اڳ، ڪي پوءِ، ماني بچي پئي، ٻوڙ ڌڄي پيو، پاڻي اوتجي ٿو، پڪوڙا ڪڙهن ٿا، چانهه تيار ٿي ٿئي، موٽرون هلن پيون، ڏينهن، راتيون، ٿڌيون، ڪوسيون، ميوا ڀاڄيون، پڪي پڪڙ، جهر جهنگ، بر پٽ بيابان، جايون جاڙ جبل، جهڳيون جهوپڙيون، مينهن وڇون (هوائون، آنداريون)، کڏون ڪوٺا، ڀنڊون، ڀورا، تلاءَ، واهه، نديون، سمنڊ وغيره، سج، چنڊ، تارا، گس، وغيره... جيئن جيئن وڌندو وڏو ٿيندو رهڻي ٿو تيئن تيئن سندس ڄاڻ، سڃاڻ، سوچ ۽ سمجهه وڃي پئي وڌندي.

ڇا آءُ توهان کان هڪ سوال پڇي سگهان ٿو؟

مون کي ٻڌايو ته توهان مان ڪنهن کي به چيني ٻولي ڇو ڪونه ٿي اچي؟ جيڪڏهن ڪو ماڻهو اهو جواب ڏي ته کيس چيني ٻولي ان ڪري نه ٿي اچي، جو سندس دماغ ۾ چيني ٻولي سڳهڙ جو گڻ، لياقت ٿي ڪانهي، ته منهنجي خيال موجب اوهين اهڙي ماڻهوءَ بابت اهو ضرور سوچيندو ته هو ڪا عقلمنديءَ واري ڳالهه ڪونه ٿو ڪري. جيڪڏهن اسان سڀني کي سنڌي ٻولي سمجهڻ ۽ ڳالهائڻ اچي ٿي، اسان مان ڪيترن کي اردو، سرائيڪي، پنجابي، بلوچي، انگريزي، فارسي يا عربي وغيره به سمجهڻ ۽ ڳالهائڻ اچي ٿي ته پوءِ چيني يا فرانسسي يا يوناني يا لاطيني وغيره ڇو نه ٿي اچي؟

يا سوال کي ٿورو بي نموني رکڻ ڏيو.

اسان کي سنڌي ٻولي ڇو سمجهڻ ۽ ڳالهائڻ اچي ٿي؟

جيڪڏهن وري به ڪو اهڙو جواب ڏي ته اسان کي سنڌي سمجهڻ ۽ ڳالهائڻ ان ڪري اچي ٿي، جو اسان جي دماغ ۾ رڳو سنڌي ڄاڻ، سکڻ ۽ سمجهڻ جي

صلاحيت آهي، تڏهن به سندس جواب ڪو عقل ڀريو نه چئبو.

اهڙي قسم جا ڪيترائي سوال ٿي سگهن ٿا. مثال طور اسان مان ڪيترن کي انجنيري جي خبر ناهي، ڇو؟ ڊاڪٽري نه ٿا ڄاڻن، ڇو؟ ڪيترن کي ٿي سياست جي سڌ ناهي، ڇو؟ ڪيميا جي ڄاڻ ناهي، ڇو؟ فلڪي علم نه ٿو اچي، ڇو؟ ڪيترائي هارپ نه ٿا ڄاڻن، ڇو؟ اوساري نه ٿا ڄاڻن، ڇو؟ مشينون هلائي نه ٿا سگهن، ڇو؟ ڪيترائي نفسيات، سماجي سڃاڻ، جنگي هنر ۽ فن، موسيقي، سنگتراشي، شاعري، فلسفو سائنس وغيره نه ٿا ڄاڻن، ڇو؟ ساڳي ئي علم ۾ ڪي گهٽ ڄاڻو آهن، ته ڪي وڏا ماهر، ڇو؟ ڀلا ڪن کي انجنيري، ڊاڪٽري، ڪيمياداني، طبعي علم، فلڪي ڄاڻ، سياست، نفسيات، هارپ يا مزوري وغيره ڇو ٿي اچي؟ ڇا پورهيت جو پٽ رڳو پورهيو ڪرڻ جي صلاحيت رکي ٿو ۽ هو ڪوبه ٻيو هنر، فن يا علم نه ٿو ڄاڻي سگهي؟ ڇا ڊاڪٽر جو پٽ رڳو ڊاڪٽري ڄاڻي سگهي ٿو ۽ هن وٽ ڪنهن به ٻي علم پرائڻ جي صلاحيت ڪانهي؟ ڇا سائنسدان جو پٽ رڳو سائنسدان ٿي ٿي سگهي ٿو هو ڪجهه ٻيو نه ٿو ٿي سگهي؟

پنهنجو خيال آهي ته ڪو به ڄمندي ڄام ڪونهي ۽ نه ئي ٿي سگهي ٿو. جڏهن ٻار ڄمي ٿو تڏهن هن جي دماغ ۾ ڪو مخصوص علم، هنر يا فن پرائڻ جو گڻ وينل ڪونهي. اسين سنڌي ٻولي ان ڪري ڄاڻون ٿا جو اسان جي ذهن تائين ننڍي لاءِ کان وٺي هن وقت تائين سنڌي ٻولي پهچائي وئي آهي، ذري پرزي، اکر اکر، لفظ لفظ ڪري، شيون ۽ لفظ ڏيکاري، انهن جا نالا ٻڌائي، لفظن جون معنائون ۽ مفهوم سمجهائي، اسان کي لاڳيتو سنڌي ٻولي سيکاري وئي آهي. اهڙيءَ طرح اسان مان جيڪي ماڻهو پنجابي، پشتو، سرائيڪي، بلوچي، انگريزي، اردو، جرمن، فرانسيسي يا چيني ٻولي وغيره ڄاڻن ٿا، اها به ان ڪري جو اها کين سيکاري وئي آهي. جنهن کي جيڪا ٻولي نه سيکاري وئي آهي، ان کي اها ٻولي ڪا نه ٿي اچي.

ساڳيءَ طرح ڪنهن به هنر، فن يا علم بابت چئي سگهجي ٿو. ڪنهن به ماڻهوءَ کي رڳو هارپ سيکاريو ته وڏو ٿي هو انجنير نه ٿي پوندو. يا ڪنهن جو هارپ سان واسطو ٿي نه پيو هجي ته هو هاري نه ٿي سگهندو. اسان مان هر هڪ ماڻهو ڪنهن نه ڪنهن علم، فن يا هنر ۾ يڪتا يا ڪجهه ڄاڻو ٿي سگهي ٿو، پر سوين هنرن، فنن ۽ علمن ۾ جاهل، جٽ ۽ اڻڄاڻ آهي.

ٻالڀڻ ۾ ڪو ماڻهو مسلمان ان ڪري آهي جو هو مسلمان گهراڻي ۾ پيدا ٿيو ۽ ڪو ماڻهو هندوان ڪري آهي جو هو هندو گهراڻي ۾ پيدا ٿيو. ڪو ماڻهو عيسائي،

يهودي، باهه-پوڄاري، ٻوڏي يا ڪنفيوشسي وغيره ان ڪري آهي جو هو عيسائي، يهودي، باهه-پوڄاري، ٻوڏي يا ڪنفيوشسي گهراڻي ۾ پيدا ٿيو آهي.

سمجھو ٿيڻ کان پوءِ به ڪيترائي ماڻهو پنهنجي اباڻي دين ڌرم تي قائم رهن ٿا (عملي طرح گهٽ ۽ زباني طرح وڌيڪ)، پر ڪيترائي آهن جيڪي دين ڌرم بدلائي ٻيو يا ڪو به نه اختيار ڪن ٿا. ڪو ماڻهو عيسائي، يهودي، هندو يا ٻوڏي مان ڦري مسلمان ان ڪري ٿئي ٿو جو سندس مذهبي تعليم جي پيٽ ۾ وٽس پهتل اسلامي تعليم کيس وڌيڪ سٺي لڳي ٿي. ايئن ئي ڪو ماڻهو مسلمان يا يهودي وغيره مان ڦري عيسائي يا لامذهب ان ڪري ٿئي ٿو جو هو پنهنجي هم وٽس ويا ڪو ماڻهو کان عيسائي يا لامذهب تعليم کي سٺو سمجهي ٿو. (ڪيترن ئي موقعن تي خاص طرح مذهب ۽ سياسي رجحان بدلائڻ لاءِ زبردستي ڪئي ويندي آهي يا لالچايو ويندو آهي ۽ حاڪمن ۽ دولتمندن جو مذهب قبول ڪرايو ويندو آهي. مثال طور، جڏهن سنڌ ۾ موريا گهراڻي جي حڪومت قائم ٿي ته انهن پنهنجي پسند جي ڌرم ٻڌمت جي عام قبولي لاءِ هندومت جي پوئلڳن تي تشدد ڪيو، ويتنام ۾ فرانسين قبضو ڪري پنهنجو مذهب مڙهيو ۽ لالچائي قبول ڪرايو ساڳيءَ طرح مسلمانن به جن ملڪن مٿان پنهنجون حڪومتون قائم ڪيون اتي انهن سرڪاري مذهب طور اسلام کي رائج ڪيو. پاڪستان ۾ حڪمران طبعا پنهنجي پسند جون سياسي سوچون هر حربي وسيلي (ويندي هٿياربند ڪاهه وسيلي به) قبول ڪرائڻ لاءِ زور وجهن ٿا، سامراجي پنهنجي سياست کي برحق چوان ٿا ۽ تشدد ڪن ٿا — چلي ۽ نڪاراگوا رڳو به مثال آهن.)

جيئن جيئن سوچ ۽ سمجهه اڃا وڌي ٿي ۽ ماڻهو پاڻ به پرکي، پروڙي ۽ پرجهي ٿو تيئن تيئن هو نوان نوان علم، سڃاڻون، سياڻپون ۽ ڏاهپون پراڻي ٿو.

جڏهن ڪو ظلم خلاف جدوجهد ڪرڻ گهري ٿو تڏهن مظلومن جي ظلم مان چوٽڪاري واري جدوجهد ۾ شامل ٿي وڃي ٿو ۽ جڏهن ڪو ماڻهو ظلم ڪرڻ گهري ٿو تڏهن ظالمن جي قطار ۾ شامل ٿي وڃي ٿو. اڄوڪيون ڌرتيءَ تي هلندڙ سموريون جدوجهدون ظالمن ۽ مظلومن، ڦورن ۽ ڦريلن، ڏاڙيلن ۽ ڀاڳين، حاڪمن ۽ محڪومن، گير سينين ۽ پورهيتن، زميندارن ۽ هارين، آڦاڻن ۽ غلامن — مٿين طبقن ۽ هيٺين طبقن، سامراجين ۽ ديس يارن، ڏاڍ مڙسن (ڊڪٽيٽرن) ۽ عوام دوستن، پراڻڪن (رجعت پرستن) ۽ واڌارڪن (ترقي پسندن)، ڪـ[ڄاڻن (جاهلن) ۽ سـ[ڄاڻن، خيال يارن ۽ مادي يارن جي وچ ۾ جدوجهدون آهن. هڪڙا ماڻهو

جيڪي ظلم، ڏاڍ، ڦرلٽ ۽ فتنن بازي صحيح سمجهن ٿا اهي ظالمن، ڦورن، گبر سڀني، زميندارن، آڦاٽن — مٿين طبقن، سامراجين، ڏاڍ مڙسن، ڪڇاٽن، پراڻڪن ۽ خيال يارن جو پاسو وٺي انهن سان ظلم ۽ ڦرلٽ ۾ هٿ وٺڻا ٿا، ته وري ٻيا لکين ڪروڙين ماڻهو جيڪي ظلم، ڦرلٽ ۽ ڏاڍ مڙسيءَ کان نفرت ڪن ٿا اهي مظلومن، ڦريلن، محڪومن، پورهيتن، هارين، غلامن — هيٺين طبقن، ديس يارن، عوام دوستن، واڌارڪن، سڃاڻن ۽ مادي يارن کي صحيح سمجهن ٿا ۽ انهن جي پاسي بيهي ظلم، ڏاڍ ۽ ڦرلٽ کان چوٽڪاري واري جدوجهد ۾ شامل ٿين ٿا. توهين ڪنهن جي پاسي — ظالم جي پاسي يا مظلوم جي پاسي، ۽ ڦوروءَ جي پاسي يا ڦريل جي پاسي، غلام بنايڻدڙ جي پاسي يا چوٽڪارو ڏياريندڙ جي پاسي، ڪوڙ جي پاسي يا سچ جي پاسي؟

هر ماڻهوءَ جي سوچ، سڌ، ڄاڻ، سڃاڻ، سڃاڻ، وهم، ويساه، عقيدا، ايمان، ريتون رسمون، جذبا، جوش، امنگون، اميدون، ارادا — سمجهه — ايئن هوري هوري ڏاڪي به ڏاڪي، اکر اکر ۽ لفظ لفظ تي جڙي ٿي ۽ پوءِ ڏينهن ڏينهن ويران وڌ وڪون وجهندي، پراڻگهون پريندي، چال ڏيندي وڌندي، ويجهندي، تبديل ٿيندي، سينگاربي، سنورجندي ۽ سڌرندي رهي ٿي.

باب ٻيو

ماڻهوءَ راج ڪيئن ٺهيو ۽ ان ۾ سمجهه ڪيئن وڌي؟

ماڻهوءَ راج (پاڻي، سنگت) جڏهن اڃا نه ٺهيو هو تڏهن ماڻهو به ماڻهو نه هو. چوپايو هو، ڀولي ٻوڻيو — مٿو ننڍو (دماغ ننڍو)، نراڙ لهوارو (اکين وٽ مٿاهون ۽ چوٽ تي لهوارو)، ڳلن جون هڏيون اڻ ڀريل، نڪ ڦٽل ۽ بينو کاڌي ماريل، چيلهه ڪٻي، هٿن جون آڱريون اڻ گهٽيل، ڪيڪڙاٽ ڪندو هڪ وڻ کان ٻي وڻ ڏانهن ٽينگ ٽپا ڏيندو هڪ تاريءَ کان ٻي تاريءَ تي لڏي لمندو جهولندو ويندو. وڻن ۾ سندس گهر (آڪيرو) ۽ وڻ تي ئي رهڻ ۽ جياپو. گل، ميوا، مڪڙيون، نرم تاريون، منيون پاڙون، پڪين ۽ ٻين ساهوارن جا آنا ۽ جيت جڻيا سندس ڪاڄ هئا.

— ۽ ظاهر آهي ته جڏهن ماڻهو ماڻهو ٿي نه هو ته انهيءَ وٽ ماڻهوءَ سمجهه وري

ڪٿي هوندي

پولا، باندر ۽ ممڙا (گوريلا) سندس سوتائا هئا، پر فطري طرح ماڻهو ٿيندڙ ساهوارو اوسر (ارتقا) جي اتاهين ڏاڪي تي هو. هن جا به شڪاري، ماري، ويرِي يا دشمن هئا. جيئري رهڻ لاءِ کيس پنهنجو بچاءُ به ڪرڻو پوندو هو ته کائڻو پيئڻو به پوندو هو. ٽولن (ڏٺن) جي صورت ۾ ڌرتيءَ جي ڊيرن تي ڌار ڌار ڏينهن تي (هڪ ٻي جي ويجهو هڪ ٻي کان پري) کائيندو، پيئندو، گهمندو ۽ رهندو هو. هن کي پنهنجن ٻين هر جنسن کان ۽ جيڪي کيس جوکو نه رسائڻ، انهن ساهوارن کان ڪو به پڙ پولو نه هو. پر زهريلا جيت جڻيا ۽ وحشي درندا سندس لاءِ جوکائتا هئا.

فطرت جو پاڻ مرادو تيار ٿيل مال کائيندو هو. هن جو پنهنجن هم جنسن سان ”رت جو ناتو“ (ماتئي) ايئن ئي هو جيئن ڪن به ٻين ڪرنگهي وارن ۽/يا تڃ-پيٽاڪ ساهوارن ۾ موجود آهي يعني ٻار جيستائين پاڻ ڀرو نه ٿو ٿئي تيستائين پنهنجن وڏن جو ڳجهو هجي. جيڪو به ساهوارو اوسر جي جيترو اتاهين ڏاڪي تي آهي اوترو ئي وڌيڪ وقت تائين ان جو اولاد پنهنجن وڏن جو ڳجهو هجي ٿو. جڏهن ماڻهو پاڻ ڀرو (پاڻ پالي سگهڻ لائق) ٿيو يعني تڏهن هن ڌڻ ۾ گڏ رهندي به پنهنجي منهن پنهنجي حياتي گذارڻ شروع ٿي ڪئي. ڌڻ ۾ رهڻ جو حقيقي ڪارڻ جنسي لڳ لاڳاپو هو. اڄوڪي ماڻهوءَ جيان هن ۾ ”رت جي رشتي“ (ماتئيءَ) جي سڃاڻپ مرڻ گهڙيءَ تائين رهندي ڪا نه هئي. هائي وارو ماڻهو سمجهه ڀريو آهي ۽ سماج (راج) ناهي رهي ٿو.

فطري حالتن جي ڦيري — بدلجندڙ ماحول، گرم ٿيندڙ وڏن وڻن، ڪٽندڙ ميون ۽ ڀاڄين (پاڙن ۽ گاهن) ۽ ڪاٺجي سگهجندي جيتامڙن ماڻهوءَ کي لاچار ڪيو ته هو پنهنجي کاڌي خوراڪ هٿ ڪرڻ لاءِ اڃا وڌيڪ پاڻ پتوڙي. شڪار کي مارڻ، پاڙن کي کوٽڻ ۽ ويريءَ کي پڇاڻڻ لاءِ هن ڳوڙهو (پٿر) ۽ جهنڊار ڪاٺي (لٺ) واپرائي. پٿر ۽ لٺ هٿ ڪرڻ سندس پهرين پيداواري (اپائتي) سرگرمي هئي. انهن جي مدد سان ماڻهو ٻين جانورن جيان رڳو ”فطرت جو رانديڪو“ نه رهيو، پر هو فطرت مان ڪجهه وڌيڪ هٿ ڪري سگهيو. ٻيا ساهوارا رڳو ”فطرت جو رانديڪو“ ٿي رهيا ۽ اهي رڳو فطري ماحول موجب بدلجي سگهيا ۽ جيڪي فطرت موجب بدلجي نه سگهيا اهي فنا ٿي ويا — ساهوارن جون سوين جنسون هن ڌرتيءَ تان ختم ٿي ويون. ماڻهو ڪجهه ته فطرت موجب بدلڻو پر ڪجهه هن فطرت کي به بدلايو. هائي هن پنهنجي بامقصد پورهيو وسيلي به گهڻو ڪجهه هٿ ڀري ڪيو ۽ نسبتاً وڌيڪ وقت بدلجندڙ ماحول باوجود هڪ هنڌ رهي پئي سگهيو.

ٻيو هر ساهوارو رڳو پنهنجن فطري ”جيئرن اوزارن“ وسيلي پنهنجو ڪاڄ هٿ ڪري ٿو — ڪاٺ کڻو پنهنجي سخت چنڊ ۽ سنهي ڊگهي چپ وسيلي وڻن جا چوڏا ٽڪي انهن ۾ اندر رهندڙ جيتن جا آنا چٽي سگهي ٿو. شينهن پنهنجن سگهارن چنڊن ۽ خونخوار ڏندن وسيلي پنهنجي شڪار کي چيري ڦاڙي کائي ٿو وغيره — پر ماڻهو رڳو پنهنجن ”جيئرن اوزارن“ جي سهاري جيئرو ڪو نه ٿو رهي پر ان سان گڏوگڏ هن ”جيئرن اوزارن“ بدران ٻي جان اوزار ناهي ورتا، جن نه رڳو سندس کاڌ خوراڪ ۾ سهولت پئي ڪئي پر دشمن کان بچاءَ لاءِ به ڪم پئي

آيا. پيداوار (اپت) ڪندڙ اوزارن جي اپت ئي کيس ماحول جي محتاجيءَ کان ڪڍي ٻاهر ڪيو هو هائي ”فطرت جو رانديڪو“، ”فطرت جو قيدي“ نه رهيو پر هن فطرت کي بدلائڻ شروع ڪيو.

هزارين سالن جي تجربي کيس سيڪاريو ته بي ڍنگي پٿر جي پيٽ ۾ جهنڊار پٿر وڌيڪ ڪارائتو هو — ان شڪار کي گهائي هڪدم ڪيرائي پئي وڌو. شڪار هائي ڪجهه وڌيڪ سولو ٿي پيو. پوءِ ڊگهو جهنڊار پٿر ٺهيو. ڊگهو سنهو جهنڊار پٿر (پٿر جي ڪاٺي) ٺهيو. اهو اڃا سڌريو (خنجر ٺهيو)، ڪاٺيءَ جي مٿان ڳنڍجي نيزو ۽ پالو ٿين ڪاٺ ٺهيو ڪهاڙو ٺهيو — ويو شڪليون بدلائيندو ۽ نوان نوان اوزار هٿ ڪندو. پيداواري اوزار هڪ اهڙو پٿر، ڪاٺ، ٽامو ڪنجهو يا لوهه آهي جنهن کي ماڻهوءَ پورهيو هڪ مخصوص ڪارج عطا ڪيو آهي. جنهن ۾ ماڻهوءَ جو جيئرو پورهيو (پورهيو جي سگهه) لڪل آهي.

ماڻهو ۽ ماڻهوءَ جا اوزار اها سگهه بنجي پيا جيڪي اپت (پيداوار) ڪري سگهن. انهن کي اڄ ڪلهه سماجڪ ڌنيري سائنس جي ٻوليءَ ۾ پيداواري قوت يا اپتائتي سگهه سڏجي ٿو.

ماڻهوءَ کي انهن ٽاڪن جي وڌيڪ گهرج هئي جتي سندس کاڌو پيئڻو ججهو هجي. جنهن هنڌ سندس کاڌو پيئڻو گاهه ميوو، جيت جانور ججهو هو اهو ئي سندس دل گهريو پيداواري ٽاڪ هو ۽ ماڻهو اتي ٽڪي ٿي پيو. ماڻهو هائي وڻن جو ڳجهو/محتاج نه رهيو. پيلاٽن، جهنگلي جبلن جون غارون سندس بهترين پناهگاهه هيون. هائي هو پنهنجي دشمن کان بچاءَ پنهنجن اوزارن (هٿيارن) وسيلي ڪري سگهيو پئي. پٿر ۽ ڪاٺين جي پڇ گهڙ دوران هن کي اها به سڌ پئجي چڪي هئي ته ڪي ڪاٺيون (بانس، بيد وغيره) ۽ ڪي پٿر (چقمق) وغيره پاڻ ۾ رهڙجندي باهه پيدا ڪن ٿا. ماڻهوءَ باهه جو هنر هٿ ڪري ورتو. باهه ڏاڍي زبردست ۽ ڪارائتي شيءِ هئي. باهه کان دشمن پڇي پئي ويو ۽ کاڌو پڇي سگهيو پئي. جيڪو وڌيڪ لڏيندو، لسٽ ڀريو هو.

گڏجي رهندي شڪار ۽ کاڌو هٿ ڪندي، اوزار ٺاهيندي، اپائيندي، ونڊي ورچي کائيندي ۽ گڏجي بچاءَ ڪندي ماڻهو نئين نموني جي ناتن جي لڙيءَ ۾ پوئجي ويو. اهي ناتا ”رت جا رشتا“ نه هئا، اهي ناتا جنسي ناتا نه هئا پر اهي ناتا، لاڳاپا يا بندڻ هئا جيڪي اپت جو عمل، بامقصد سرگرمي، پورهيو ڪندي ٺهيا هئا. انهن ناتن کي سماجڪ ڌنيري سائنس جي ٻوليءَ ۾ پيداواري رشتا يا اپتائتا ناتا

چئجي ٿو. پيداواري قوتون پيداواري لاڳاپن ۾ ڳنڍجي ويون — ماڻهو ماڻهوءَ جو سهارو ماڻهو ماڻهوءَ جي گهرج، ماڻهو ماڻهوءَ جو بچاءُ، ماڻهو ماڻهوءَ جو ساٿي هو ساٿي هو، سنگتي هو، راج پاءُ هو — راج (سماج، پاڻي، سنگت، ساٿ) ٺهيو. ماڻهو پيداوار ڪري ٿو تنهنڪري سندس راج ٺهيو. ماڻهوءَ کان سواءِ ٻيو ڪنهن به ساهواري جو راج ڪونهي، اهي وقتي، فطري گهرجن سبب هڪ ٻي جي ويجهورهن ٿا، پر اهو راج ناهي، سماج ناهي، پائدار ناهي، جتاندار ناهي.

هڪ ٻي جي ويجهورهندي، گڏجي جيئندي، ڪاٽيندي، پيئندي، پيداوار ۽ بچاءُ ڪندي ۽ سڪيل نئين هنر کي پنهنجن پوين، اولاد، نئين نسل (جنريشن) ڏانهن تبديل ڪندي، ماڻهوءَ جي اشد گهرج ٿي پئي ته هو هڪ ٻولي ايجاد ڪري ٻوليءَ جو پهريون روپ هو اشارو سانگ، حقيقت جو نقل.

هر واکو (آواز گوڙا) ڪري سگهندڙ ساهوارو خاص طرح لڳ وقت، دشمن کان بچاءُ وقت، اڏامڻ يا گهمڻ وقت، ڪاٺ پيڻ يا چوڳي وقت ڪو نه ڪو مخصوص واکو ڪري ٿو. ماڻهو جڏهن ماڻهو نه هو، راج ۾ نه رهندو هو، ايت نه ڪندو هو، تڏهن هو به ائين ڪي نه ڪي واکا ڪندو هو. هر ساهواري جي واکن ۾ مخصوص سڏ آهي پر پوءِ به اهو پن چئن واکن تائين ڪٿي پوي ٿو، دشمن کان بچاءُ جو واکو (في الحال مثال طور گهرين جو ٿيڪو يا جهر ڪين جي جهر جهر ياد ڪيو)، لڳ لاءِ واکو (ڳئون، مينهن، ريڊ، بڪري، ڏاچي جي وهر جو واکو ڌراڙ سڃاڻي سگهندو، جهر ڪيءَ جو واکو، ڏيڏر جو واکو وغيره)، کاڌي لاءِ واکو... ۽ ڪي ٻيا ٿورڙا.

ماڻهو به اهڙا ئي پنهنجا مخصوص واکا ڪندو هو — سندس واکو گهڻو ڳڻهه، ڀريو هو. جڏهن ماڻهو ماڻهو ٿيڻ شروع ٿيو، هٿيار ٺاهيائين، پيداوار ڪيائين، راج وارو ٿيو، تڏهن هن جي اٿر گهرج هئي ته هو هاڻي وري ڪي ٻيا مخصوص واکا به ڪري، نئين قسم جو واکو ڪرڻ لاءِ نڙيءَ ۾ ڦيرڦار جي گهرج هئي ۽ اها ڦيرڦار گهڙين يا ڏينهن ۾ ته ڪا نه ٿي سگهي پئي. تيستائين ڇا ڪري؟ ڪيئن سڏ ڪري؟ شڪار جو يا دشمن جو ڪيئن اظهار ڪري؟ دشمن جي ڪيڏي پوڻ لاءِ ڇا چوي؟ مڙڻ لاءِ ڇا چوي؟ ڊوڙڻ، لڪڻ، چپ، هڻڻ، وڪڙ ڪري وٺڻ، گوهي ڏيڻ، پڪين پوڻ وغيره لاءِ ڇا چوي؟ پٿر گهڙڻ، هٿيار ٺاهڻ، سنڀالي رکڻ وقت سر کڻي اچڻ، ڪنهن ٻي کي ڏيڻ وغيره لاءِ ڇا چوي ۽ ڪيئن چوي؟ ان جو ممڪن طريقو بس اهو ئي هو ته سڏ لاءِ واکو ۽ ڪر لاءِ اشارو ڪري.

اشارن جي پنهنجي هڪ مخصوص ٻولي ٿيندي آهي. اڄ به اسين ڪيترن ئي ڪمن لاءِ رڳو اشارو ڪر آڻيندا آهيون — هيڏي آءُ، هوڏي وڃ، ويهي ره، اٿي بيٺو، ڊوڙ پاءُ، وارو (تڪڙ، جلدي) ڪر، سمهي پٽ، لڳ، اکيون ٻوٽ، وات کول، پاڻي پيءُ، ڪاءُ، وڙهه ۽ ٻيا گهڻا اشارا. ڪا شيءِ چڪي وات چڙو ڪرڻ جو مطلب ڪئي، ڪساري شيءِ، چٽڪو ڪرڻ جو مطلب کڻي شيءِ، ڪنڌ ڏوٽي جو مطلب مني شيءِ هوندو آهي، ڪا شيءِ سنگهي نڪ گهنجائڻ جو مطلب ڏپ ۽ وڏو ساهه ڀري ڪرڻ جو مطلب سڳندڻ آهي، اکين جي ٻوليءَ کان هر هڪ مڙڻي ڪجهه نه ڪجهه واقف آهي — پيار ڀريون اکيون، سڏيندڙ اکيون، سڪايل اکيون، جٽڪ شربت پيارييندڙ اکيون، سڏڪندڙ اکيون، ڏڪايل اکيون، وياڪل اکيون، اجهائڻ اکيون، ڪاوڙيل اکيون، ڏڪاريندڙ اکيون، زهريليون اکيون، وڏيندڙ اکيون، سرد اکيون، برندڙ اکيون، ننڍاڪڙيون اکيون، ناز ڀريون اکيون، مڱيءَ ڀريون اکيون، بي پرواهه اکيون، تڪيندڙ اکيون، تڪيون اکيون، چيندڙ اکيون، چٽائيندڙ اکيون، للڪاريندڙ اکيون، سوڀاريون اکيون، تهڪندڙ اکيون، روشن اکيون، ڪوماڻل اکيون، ڪيني ڀريل اکيون، اوجاڳيل اکيون:

ڪڙي نبيٺ ڄمار مان، جان ڪيائون ناز نظر،
سورج شاخون جهمڪيون، ڪوماڻو قهر،
تارا ڪيون تائب ٿيا، ديڪيندي دلبر،
جهمڪو ٿيو جوهر، جانب جي جمال سين.

اکين، آڱرين، هٿن، پيرن، منهن مهاندي ۽ انگن ۽ بدن جي چرپر سان سوبن اشارا ۽ سانگ ڪري سگهجن ٿا. ڪانءُ جي ڪان کان، جهرڪيءَ جي جهر جهر، ڏيڏر جي ڏاڪڙي، مڱيءَ جي رنڀ، پڪريءَ جي بيڪات، گهوڙي جي هٿڪار، شينهن جي گجگوڙ، مطلب ته هر واکو ڪندڙ ساهواري جي واکي جو نقل، قدرتي لغاتن بابت اشارا — اونداهه، سوجهرو، آنداري، جهڙ مينهن وغيره:

گهنن گهنن گهن گهن گهن، چنن چنن چن چن چن،
 وسو وسو ڪارا بادل، وسو وسو وسو وسو وسو وسو،
 پر ماڻهو پنهنجا سڀ خيال، سڀ سوچون اشارن وسيلي ظاهر ڪري نه ٿو سگهي.

جيتري وڌيڪ ايت ٿي، جيترو وڌيڪ نئون اوزار ٺهيو جيترو وڌيڪ شڪار

مليو، جيتري گهڻي خوشي ٿي، جيترو گهڻو گهمڻ ڦرڻ ٿيو، جيترو وڌيڪ اُچو راج ٺهيو اوترو وڌيڪ مختلف اشارن ۽ واڪن جي گهرج پئي. انهيءَ گهرج نٿي جي چرپر ۽ بناوت ۾ فرق آندو ۽ نيٺ ان اهي واڪا ڪليا جن کي اڄ لفظ چئون ٿا — ۽ لفظ ملي ٿو ٺاهيندا آهن، لفظن کان سواءِ ڪا به ٻولي ڪانهي.

راج جي وڌڻ، تجربڪارن، سگهڙن، سياڻن ۽ ڏاهن پنهنجو تجربو سگهڙائپ، سياڻپ ۽ ڏاهپ اشارن ۽ واڪن (آوازن، لفظن) وسيلي پنهنجي نئين پود ڏانهن تبديل پئي ڪئي ۽ اهو عمل اڄ ڏينهن تائين جاري آهي. اڄوڪو ڪو به ماڻهو اشارن ۽ واڪن کان سواءِ ڪا به ٻولي، هنر، فن، علم سڪي نه ٿو سگهي ۽ ٻوليءَ کان سواءِ ڪو به علم، ادب، شاعري، هنر يا فن ڪونهي. ٻولي راج (سماج) کان ٻاهر نهي نه ٿي سگهي ۽ راج پيداواري رشتن کان سواءِ نهي نه ٿو سگهي ۽ پيداواري رشتا وري پيداواري قوتن کان سواءِ ٿي نه ٿا سگهن — ۽ پيداواري قوتون آهن پورهيو ڪندڙ ماڻهو ۽ اهي اوزار (هٿيار)، جن ۾ پورهيو لڪل آهي. ماڻهوءَ کي ماڻهوتيا ۾ راج جوڙڻ ۾ ۽ ٻولي ٺاهڻ ۾ پنج لک سالن کان به وڌيڪ وقت لڳي ويو.

باب ٽيون

ڇا ٻوليءَ کان سواءِ ڪا به سوچ، ڪا سمجهه ٿي سگهي ٿي؟

ٻولي، ٻول، ڳالهائڻ، ڳالهه، واڪو يا آواز نه هجي ها ته ماڻهو ڇا هجي ها؟ عالم، اديب، شاعر، فلاسافر، فنڪار، سياڻو سياستدان، سائنسدان، انجنيئر، ڊاڪٽر، هنرمند ته ٺهيو پر ڇا هو ماڻهو چئجي/سڏجي سگهي ها — ٻوليءَ کان سواءِ ڪيئن سڏجي يا چئجي ها؟ اچو ته هڪ سوال ڪئون.

اسين ڪيئن چئون ته ڪو ماڻهو هڪ وڏو فلاسافر، مفڪر، اديب، دانشور، شاعر، ڏاهو، سياڻو يا سائنسدان آهي؟ سمجهو ته هڪ ماڻهو هڪ وڏي گهر ۾ رهي ٿو. سندس گهر ۾ سوين هزارين قسمن جا ڪتاب رکيا آهن پر هو ماڻ آهي، ڳالهائي نه ٿو هن لکيو ناهي — ڇا پوءِ به چئي سگهنداسون ته هو وڏو عالم آهي؟ جڏهن ماڻهوءَ کي اها سڌ ٿي ڪانهي ته هن جا خيال ڪهڙا آهن، سندس سوچ ڪيئن آهي، هو دنيا، فطرت، ڪائنات بابت ڇا ٿو سوچي، هن جو نڪتي نظر ڪهڙو آهي، سچ ۽ ڪوڙ بابت سندس نظريو ڪهڙو آهي، ڪهڙو فلسفو چو ڪيئن کيس پسند آهي، هو ڪهڙي سوچ رکي حياتي گذاري ٿو وغيره، ته پوءِ نيٺ ماڻهو اهو چو سگهين ته هو ڪو سياڻو سڀيتو، پڙهيل ڪڙهيل، سمجهه رکندڙ ماڻهو آهي؟ ڪيئن سمجهون ته هن اهي ڪتاب پڙهيا، سمجهيا، ڄاتا، سڃاتا، پروڙيا ۽ پڙهيا آهن؟ ڪيئن سمجهجي ته هن ڪجهه پرکيو ۽ کوجيو آهي، هن به ڪو علم پرايو

آهي؟

ڪنهن به خيال، تصور، سوچ، سمجهه جي خبر تڏهن پوي ٿي جڏهن ان کي ظاهر ڪيو وڃي ۽ ظاهر رڳو ٻوليءَ ۾ ئي ڪري سگهجي ٿو.

ماڻهوءَ راج کان اڳ ڪا به ٻولي ڪا نه هئي. پورهيو ڪرڻ، پيداواري عمل ۾ گهٽڻ، بامقصد سرگرمي ڪرڻ سبب ماڻهو پيداواري ناتن ۾ ڳنڍجي ويو ۽ سماج ٺهي پيو. ڳالهائڻ، ٻوليءَ پهرين ماڻهوءَ راج ۾ پيداواري عمل دوران جنم ورتو. ماڻهن پنهنجي بقا ۽ بچاءَ جي ويڙهه وڙهندي، جدوجهد ڪندي پنهنجن بنيادي گهرجن جي پورائي لاءِ گڏجي ڪم ڪندي ائٽر گهرج محسوس ڪئي ته اهي هڪ ٻي کي ڪجهه چون. ماڻهوءَ جهڙي ساهواري جي اُٺ گهٽيل، اڻ اسريل نڙيءَ هوري هوري پاڻ کي تبديل ڪيو ۽ ڳالهائڻ جي عضون هڪ کان پوءِ ٻيو گهڙيو منجهڙيل بول ڪيڏ شروع ڪيو. هوري هوري، سادن سون، منجهڙيل ۽ گهڙيو واکن مان بامقصد، بامعنيٰ، مفهومي رکندڙ واکا وجود ۾ آيا ۽ اوسر ۽ واڌاري جون منزلون طيءَ ڪندي، وڌندي، ويجهندي، نوان نوان نرم ۽ نازڪ بول پنهنجي جهوليءَ ۾ سوئيندي ۽ مالها ۾ پوئيندي، لطيف ۽ سهڻن احساسن ۽ وڌيل، ڳتيل، سانڍيل جذبن ۽ نون نون لفظن، نئين نئين شين کي نوان نوان نالا ڏيندي اچي اڄوڪي ماڳ تي پهتي آهي. معنيٰ ۽ مقصد پري بولي ايئن اسري، وڌي ۽ ويجهي. بولي هڪ ٻي سان لهه وچڙ ۾ اچڻ، سڪڻ ۽ سيڪارڻ لاءِ، ڳانڍاپي ۾ رهڻ لاءِ، هڪ ٻي جو ساٿ وٺڻ لاءِ، هڪ ٻي جي واهر ڪرڻ لاءِ خيالن، سوچن، سڌن، جذبن يا امنگن جي متاستا جو وسيلو آهي. خيال، سوچون، سڌون، جذبا ٻوليءَ (آواز واکي) کان سواءِ ظاهر نه ٿا ڪري سگهجن — ٻولي ذهني احساسن جو اهو ”خول“، ”يڪڙ“ آهي جيڪو مادي (آواز واک) جون هيٺل آهي.

ڪو به خيال رڳو تڏهن حقيقي نموني ظاهر ٿئي ٿو جڏهن اهو لفظن، واک، ٻوليءَ جو روپ وٺي ٿو. جيستائين خيال ماڻهوءَ جي ذهن ۾ آهي تيستائين اهو ”مردو“، ”مئل“، ”بي جان“ آهي ڇو ته اهو ٻين ماڻهن کي ملي نه ٿو سگهي. ڪو به ماڻهو ان جو ڪاٺو نه ٿو ڪري سگهي، ان جي معنيٰ، مفهوم ۽ مقصد سمجهي نه ٿو سگهي. خيال حقيقت تڏهن بنجي ٿو جڏهن اهو ظاهر ڪيو وڃي ۽ ظاهر ڪرڻ جو رڳو هڪ رستو آهي يعني ٻولي، ڳالهه بول. سوچ پنهنجي مادي ”خول“ کان سواءِ ڪڏهن به ٺهي نه ٿي سگهي، ويندي تڏهن به اسان کي لفظن جي ضرورت پوي ٿي جڏهن اسين بي شڪ آواز سان نه ٿا ڳالهايون پر رڳو پنهنجو پاڻ سوچيون ٿا. ٻوليءَ

کان سواءِ اسان سوچي به نه ٿا سگهون. ڪو به ماڻهو جڏهن به، جتي به، ڪجهه به سوچيندو اهو ڪنهن نه ڪنهن ٻوليءَ ۾ ئي سوچيندو. سماج سمجهه کي جنم ڏنو. سمجهه ٻوليءَ وسيلي ٺهي ۽ ٻوليءَ وسيلي ئي ظاهر ٿي ٿي. ٻوليءَ جي مهرباني، جو نه رڳو اسان جي سوچ ٺهي ٿي پر اها ٻين ماڻهن ڏانهن تبديل به ڪري سگهجي ٿي. ٻي پاسي وري لکيل ٻوليءَ جي مدد سان اسان جي سوچ سماج جي ڪنڊ ڪڙڇ تائين پکڙجي ٿي پر هڪ ڀوڌ کان ٻي ڀوڌ ڏانهن تبديل به ٿئي ٿي. اهو ممڪن ئي ڪونهي ته ڪو به خيال، ڪا به سوچ ٻوليءَ کان سواءِ ڪنهن ٻي نموني ظاهر ڪري سگهجي.

هن سڄي ڳالهه بول مان اهو ثابت ٿئي ٿو ته پنهنجي ابتدا کان انتها تائين، ٻالپڻي کان وٺي اوج تائين ماڻهوءَ سمجهه، لفظن، بولن، ٻوليءَ جي بنياد تي ٺهي ٿي. ڇا اهو ممڪن آهي ته سوچ کي ٻوليءَ کان ڌار ڪري سگهجي؟ نه، سوچ کي ٻوليءَ کان ڌار ڪري سگهڻ ممڪن ڪونهي. ٻوليءَ ۽ سوچ جي وچ ۾ هڪ اڻٽٽ ايڪو هيڪڙائي آهي. ان ڪري ئي اسين چئون ٿا ته سوچ رڳو ماڻهوءَ جي خاصيت آهي، ٻي ڪنهن به ساهواري ۾ سوچ، سمجهه، ذهن ڪونهي، ٻي ڪنهن به ساهواري وٽ ڪا به ٻولي ڪانهي، ٻي ڪنهن به ساهواري وٽ سماج ڪونهي، ٻيو ڪو به ساهوارو پيداوار ڪري نه ٿو سگهي. لاڳيتي پورهيو ۽ پورهيو جي سکيا ئي منجهڙيل گهڙي آواز کي اوسر، واڌ ڏئي، نيڪ ڪيو ۽ ماڻهوءَ جهڙي ماڻهوءَ جي دماغ کي هوري هوري وڌائي حقيقي ماڻهوءَ جو ڳتيل دماغ ٺاهيو. سنجهه، پري، ڏاهي، سياڻي، سلچڻي ماڻهوءَ جو دماغ بي سمجهه، جاهل، اڀاڻي، ڪلچڻي ماڻهوءَ جي دماغ کان وڌيڪ وڏو ۽ وڌيڪ ڳتيل ٿيندو آهي.

باب چوٿون

سمجھه وسيلي ماڻهو ڇا ٿو ڪري؟

جڏهن ماڻهوءَ پهريون پٽ پنهنجي مٿ ۽ پهريون ڏنڊو پنهنجي ٻانهن ٺاهيو تڏهن حقيقت ۾ هو اها پهرين وڪ وجهي چڪو جيڪا فطرت جي قيد کي ٽوڙي ڇڏي. ”فطرت جو رانديڪو“ هئڻ خلاف اهو سندس پهريون جتن هو. هيءُ ڪو سوچيل سمجهيل عمل نه هو پر جبلتي عمل جو ورجاءُ هو. هر هر ورجاءُ هو جنهن ڪجهه نوان نتيجا ۽ نوان سک پئي ڏنا. ٻيو هر ساهوارو اڄ تائين فطرت جو باندي، قيدي آهي، اهو ڏسي نه سگهڻ جهڙن ڪنڊاڙن پيچرن ۾ بند آهي: بي وس، لاچار ۽ هيٺو — ڪي رڳو وڻ جي مٿين حصي جا قيدي آهن ته ڪي هيٺين حصي جا، ڪي ٻرڻن جا ته ڪي ڏرن جا، ڪي پاڻيءَ جا ته ڪي گپ جا، ڪي سمنڊ جي تري جا ته ڪي سمنڊ جي مٿاڇري جا، ڪي جبلن جا ته ڪي ڪاڇي جا، ڪي ٿرن جا ته ڪي برن جا، ڪي ٿڌن علائقن جا ته ڪي ڪوسن علائقن جا، ڪي خشڪ علائقن جا ته ڪي گهميل علائقن جا، وغيره — پر ماڻهو، اڄوڪو ماڻهو فطرت جي انهيءَ اڻ ڏٺي قيد، لوڙهي کي ٽوڙي چڪو آهي. ماڻهوءَ اهو ڪم سوين، هزارين، لکين پيرا ڪيو، هر هر ورجايو ڏنو، ڇاڇيو، پر ڪيو، پر جهيو ۽ پرايو. ماڻهو پهرين نرالي واکي، ٻول جو ٻايو وجهي چڪو — هي اهو ٻول هو جيڪو ڪو ڪارنامو ڪرڻ کان پوءِ بي اختيار ٽڙيءَ مان نڪري ويندو آهي — هيءُ واکو دشمن کان پهتل گهاءَ سبب رڙ نه هو. هيءُ اها هيڃ به نه هئي جيڪا شڪار هٿ اچڻ سبب

ظاهر ٿي پوندي هئي. ماڻهوءَ پنهنجي دماغ جي جبلي سمنڊ ۾ سمجھ جي پهرين پھڻي اڇلائي وڌي ماڻهو جي من ۽ ٻانهن اڳوڻي کان سوڻي سگھاري ٿي پئي.

”بي ساهه من“ (پٿر) ۽ ”بي ساهه ٻانهن“ (ڏنڊو) جڏهن گھڙڻ شروع ڪيائين، تڏهن هن اها پهرين تبديلي آندي جيڪا اڳ فطرت ۾ موجود نه هئي. فطرت ۾ اڳ چرپر جو عمل موجود هو (چرپر معنيٰ تبديلي، ڪا شيءِ، ڪو لقاءُ جتي جنهن حالت ۾ اڳ موجود هجي اتي ساڳيءَ حالت ۾ نه رهي). هوا جون لهرون، سمنڊ جون چوليون، ٻوڏون ۽ طوفان، وڻن جون جهمريون، پکين جي اڏام، مڇين جي تار، جيت جڻين ۽ ٻين جانورن جا سير سپاتا، زلزلا ۽ باهه اوڳا ڇيندڙ جبلن جو تتوريج (لاوا) وغيره سڀ موجود هئا، سڀ تبديليون هيون، پر هيءَ نرالي تبديلي هئي. اهڙي تبديلي اڳ ڪڏهن به نه ٿي هئي. ڪنهن ساهوارو ڪنهن شيءِ جو منهن مهانڊو ۽ ڪارج بدلائي ان کي بي شيءِ بنايو هجي ۽ ٻيو ڪارج ڏنو هجي، ايئن اڳ ڪڏهن به نه ٿيو هو. هيءَ ڪو جبلي، موروثي عمل نه هو پر سمجھيل عمل هو. پٿر کي پٿر سان ڌڪ هڻي، پٿر کي پٿر تي زور سان اڇلائي، هن ان کي جهنڊار ۽ تڪو ٺاهڻ جي نيت ٻڌي هئي. پر هو ايئن ڪري اڃا به ٻيو اڻ ڄاتل ڪارنامو سرانجام ڏئي رهيو هو. پٿر جي رڳڙ، رهڙ چڻنگون — باهه — پيدا پئي ڪئي ۽ نيٺ سوين سالن کان پوءِ ماڻهوءَ باهه کي قابو جهلي ورتو. باهه کي لاڳيتو ٻرندو رکندو هو يا وري وقت سر به خاص پٿر يا خاص ڪاٺيون هڪ ٻي سان رهڙي پيدا ڪري وٺندو هو.

ماڻهوءَ وٽ باهه هن جو وڏو آلت، وڏو هٿيار ۽ وڏو بچاءُ هئي. جبلن جي غارن ۾ ۽ کليل ميدانن ۾ باهه دشمن کي ويجهو اچڻ نه پئي ڏنو، سيءَ، ٻاري کان پناهه ٿي ڏني ۽ گوشت ڀڄي ان کي ڏاڍو لذت ۽ نرم يعني بنايو. ان ئي باهه ۾ ڪچيون سرون پڪيون ٿيون. ڪچا ٿانوَ ٺڪر ٿيا، تامو پگهريو، قلعي ۽ جست رجيو. ڪنجهو ٺهيو سوين سانچا، قالب تيار ٿيا ۽ انهن وسيلي سوين هزار مختلف ٿانوَ اوزار ۽ هٿيار ٺهيا. اڄ شايد ئي ڪو ڪارخانو، صنعت هجي جنهن جو ”روح“ باهه نه هجي. ڌرتيءَ تي ڪو به ٻيو ساهوارو ڪونهي جيڪو باهه ڪتب آڻيندو هجي.

شڪار ڪيل وڏا جانور يا جهوپڙن ٺاهڻ لاءِ ٿنڊ گهليندي جڏهن اهي ترڪڻي جا ٿي پئي آيا يا انهن جي هيٺان پٿر يا گول ڳوڙها پئي آيا تڏهن ڳري شيءِ به ڏاڍي سولائيءَ سان ترڪي چٽڪ هڪڙي ٿي پئي ٿي. لاڳيتي پرڪ ۽ پروڙ ماڻهوءَ کان ”ڦٽو“ ٺهريو. پراڻي اينڱي پٿريلي ۽ ڪانوڙي ڦيٽي جي جاءِ اڄ فولادي ڦيٽن واري آهي ۽ دنيا ۾ ڪا به مشينري ۽ صنعت ڦيٽي کان سواءِ ناهي. ماڻهو سمنڊ جا تر

قوليندو هجي يا پولار جا پار، ڦيٽي کان سواءِ بي وس ۽ لاچار هوندو.

تي سگھي ٿو ته پاڻيءَ مٿان يا ان مٿان لڙهندڙ ڪنهن ڪڪ پن يا ڪاٺيءَ تي ڪي مکيون يا جيت جڻيا توهان کي ترندا نظر اچن پر انهن ڪا بيڙي، دنگي، ڊونگي، مڪڙي ڪا نه ناهي آهي. ڪير پيٽاڪ جانور پاڻيءَ ۾ رهيو ته مڇي (وهيل) ٿي ويو ۽ هوا ۾ اڏاڻو ته پڪي (چمڙو) ٿي ويو پر ماڻهو ئي آهي جو سمنڊ ڇاڇولي ٿو پر مڇي ناهي ۽ فضائن ۾ اڏامي ٿو پر چمڙو ناهي. خلا ۾ چنڊ تي، مريخ ڏانهن ماڻهوءَ کان سواءِ ڪو به ناهي جيڪو ونجهه وجهي سگھي.

ناهي ڪو به ٻيو ساهوارو سواءِ ماڻهوءَ جي، جيڪو پنهنجي کاڌ خوراڪ لاءِ جانور پالي سگھي. ڪولي، مڪوڙي برابر کاڌي جو کوڙ ڪري ٿي پر رڳو اهو ئي ڪم ڪري سگھي ٿي. ماڻهو نه رڳو سوين جنسون پالي ٿو پر پٽ ڪينٽان ۽ ماڪيءَ مکيون به نپائي ٿو. ماڻهوءَ نه رڳو سوين جنسن جا جانور پاليا آهن پر اهو ماڻهو ئي آهي جنهن هٿرادو لڳ ڪرائي هر جنس جا سوين نمونا ٺاهي ورتا آهن. انهن مان ڪيترين ئي جنسن ۾ اهي خوبيون به پيدا ڪري ورتيون اٿائين جيڪي فطرت ۽ جبلت انهن کي موروثي طرح نه ڏئي سگھي هئي.

ناهي ڪو به ٻيو ساهوارو سواءِ ماڻهوءَ جي، جنهن پنهنجي کاڌ خوراڪ ۽ لست لذت لاءِ سوين قسمن جا اناج ۽ ميوا، فصل ۽ وڻ پيدا ڪري سگھيو هجي. ماڻهو ئي آهي جنهن ڪڻڪ، چانور، ڪپهه، جوئر، ٻاجهري، چڻا، مٽر وغيره (۽ انهن جا سوين نمونا) اپائي ورتا آهن. انهن وسيلي هو سالن جا سال ڪاٺي جيئي سگھي ٿو.

اهو ماڻهو ئي آهي جنهن اڄ اهڙا ٻوٽا ٺاهي ورتا آهن جن جي پاڙ ۾ پٿانو ۽ چوٽ تي تماٽو پيدا ٿئي ٿو. فطرت ڪڏهن به اهڙا ٻوٽا پيدا ڪري نه سگھي.

ماڻهو جهڳين، جهوپڙين، جاين، جڳهن جا سوين هزار نمونا ٺاهي ورتا آهن، سمنڊن ۽ ندين تي بند ٻڌا آهن، واهه کوٽي پاڻيءَ کي پنهنجيءَ پسند جي هنڌ تي پهچايو آهي، جبلن کي کوٽي معدنيات هٿ ڪئي آهي، معدنيات کي سوين روپ ڏئي پنهنجي ڪم آندو آهي. ماڻهوءَ مشينون ٺاهيون آهن ۽ مشينن وسيلي هزارين نرالا، اڻ ڏٺا، اڻ ٻڌا ڪم ڪري ورتا آهن. ماڻهوءَ ڪمپيوٽر ٺاهيو آهي، ”فولادي ماڻهو“ ٺاهيو آهي، روڊ، ريلوي، بس، ڪار، ڪرين، ٽرڪ، ٽريڪٽر، جيب، هوائي جهاز، خلائي جهاز، راکيٽ، پاڻيءَ جهاز، آبدوز، ريڊيو، ٽي وي، ٽيليفون، دوربين، خوردبين، بجلي، بلب، پڪا، ڪولر، هيٽر، ريفريجريٽر، ايئر ڪنڊيشنر ۽ ٻيو گهڻو ڪجهه ٺاهي ورتا آهن. ناهي ڪو ٻيو سواءِ ماڻهوءَ جي، جيڪو ايئن ڪري سگھي.

پڻي ماريائين. اهو ماڻهو به وهه واهه، واکاڻ لائق آهي اهو ماڻهو جنهن اهو سڀ
 ڪجهه ڪيو پر اڄوڪي ماڻهوءَ:

- پنهنجي چنبي کي فولادي بنائي، ڪرين جو روپ ڏئي، ايڏو سگهارو بنايو
 آهي جو هڪ ست ڀر ويهه ويهه تن ڪٿي هڪ هنڌ کان ٻي هنڌ رکي ٿو

- پنهنجيءَ لپ کي فولادي ڪوڏر ۾ بدلائي، ايڏو ويڪرو ڪيو آهي جو ان جو
 هڪ لپو مٿن جا مٺ مٺي، بجلي، واري يا پتھر پٽي سگهي ٿو.

- پنهنجن ڪنن کي ايڏو سرلو ڪري ورتو آهي جو دنيا جي هڪ ڪنڊ جو
 آواز ريبڊي، فون وسيلي ٻي ڪنڊ تي ٻڌي سگهي ٿو.

- پنهنجين اکين کي اها ويڪري ديد ڏني آهي جو ڪائنات ۾ لکين روشني-
 سالن جي پنڌ تي، تارن، سيارن ۽ گرهن تي، ڌرتيءَ جي هڪ پاسي کان ٻي پاسي
 تي، انتهائي اڻ لکن ڌڙن (الیکٽران يا ايٽمن) تي، ڏسڻ (ڏسڻ جي اوزارن)
 وسيلي نظر وجهي سگهي ٿو.

- پکين جي اڏام فولادي ڪنڀن (هوائي جهاز ۽ راکيٽ) وسيلي ماڻي سگهيو
 آهي ۽ نه رڳو فضا ۾، پر ڀولار ۾ به پيهي وڃي ٿو.

- مڇين جي ترڻ-مهارت به ماڻي ورتي ۽ نه رڳو ندين، اُپسمنڊن ۽ سمنڊن مٿان
 تري سگهي ٿو پر پاتار ۾ پيهي وڃي ٿو.

ناهي ڪو ٻيو ساهوارو سواءِ ماڻهوءَ جي، جيڪو اهو سڀ ڪجهه ڏسي، ٻڌي،
 سنگهي، چڪي يا چهي، ان کي جاچي، پرکي، پرجهي ۽ پروڙي سگهي جيڪو ڪجهه
 سندس چؤطرف وهي واپري، هلي چلي، ٿئي ڪري ٻيو ماڻهو ئي آهي جيڪو
 پنهنجي چوڌاري ۽ پاڻ اندر ٿيندڙ معاملن جي پرک ۽ ڄاڻ ماڻي سگهي. ماڻهو ڄاڻي
 ٿو فطرت کي، سماج کي ۽ ذهن کي، ڄاڻي ٿو ته هو پاڻ ڇا آهي، سندس هستي ڇا
 آهي، سج ڇا آهي، ڪائنات ڇا آهي، بين ساهوارن جيان ماڻهو رڳو جيئن جي
 جاکوڙ ۾ رڌل ناهي، پر ان سان گڏ هو سوچي ٿو ته ڌرتي ڇا آهي، حياتيءَ جو مقصد
 ڇا آهي، ڇا هٿ ڳهرجي.

ماڻهوءَ ڪائنات (جڳهه، جهان) تي کوجنا ڪئي آهي، لکين روشني-سالن تي
 ڏسي سگهي ٿو. سج، چنڊ، تارن، گرهن، سيارن وغيره تي تحقيق ڪئي آهي. هو گهر
 ويٺي مريخ تي اهڙي مشين موڪلي سگهي ٿو جيڪا نه رڳو اتان فوتو ۽ آواز
 موڪليندي رهي پر پنهنجي سِر اتي تجربا ڪري سگهي، موسمي حال ٻڌائي
 سگهي، وغيره. ماڻهو ئي آهي جنهن چنڊ تي پير گهمايا ۽ اتي وڃي، ويهي، رهي.
 اڀياس ۽ پرک ڪئي. ماڻهوءَ بيمارين خلاف ويڙهه ڪئي آهي، دوائون ٺاهيون آهن،
 آپريشنون ڪري ٿو، اڪيون، ڪن، دليون، ٻُڪيون، آنڊا وغيره بدلائي سگهي ٿو.
 ماڻهو ئي آهي جنهن فطرت جي پيدا ڪيل وڏي ماتا جهڙي بيماريءَ (اُن جي جيوڙن)
 کي فنا ڪري ڌرتيءَ تان مٽائي ڇڏيو. ماڻهو ئي آهي جنهن مادي جي شين ۽ لقائن
 کي سمجهيو انهن جي ڪيميائي ۽ طبعي گڻن جي چنڊچاڻ ڪئي، جنهن ايتي
 توانائيءَ کي پنهنجي قبضي ۾ آندو، جنهن ڪربين ڏيئا ٻاري راتيون روشن ڪري
 ڇڏيون. ماڻهو ئي آهي جنهن حياتيءَ جي جوهر جو اڀياس ڪيو ۽ سڀني ساهوارن
 جي تخليق تي کوجنا ڪئي. ماڻهو ئي آهي جنهن ڳوٺ وسايا، شهر جوڙيا، اسڪول
 ۽ ڪاليج کوليا، يونيورسٽيون ۽ ليباريٽريون قائم ڪيون. ماڻهو ئي آهي جيڪو
 لکي سگهي ٿو، چاپي سگهي ٿو، ڪتاب ٺاهي سگهي ٿو ۽ انهن کي ڪتاب گهرن ۾
 محفوظ ڪري ٿو. ماڻهو ئي آهي جيڪو تصوير ڪڍي ٿو، سنگتراشي ڪري ٿو
 فوتو چڪي ٿو. فلم ٺاهي (فلم ٺاهڻ کان پوءِ) مري ويل ماڻهن جي ڳالهه ٻول ٻڌائي ۽
 انهن جي چرپر ڏيکاري سگهي ٿو. ناهي ڪو ٻيو سواءِ ماڻهوءَ جي جيڪو سماج
 ٺاهي سگهي، تاريخ جوڙي، ٻولي خلقي، ثقافتي رنگارنگيون پکيڙي ماڻهوءَ سڄي
 فطرت، فطرت جي هر لفاءَ، هر شيءِ، سماج، حياتيءَ وغيره جو جوهر، انهن جا قاعدا
 قانون ڳولي هٿ ڪري ٿو، انهن کي ڄاڻي ۽ سمجهي ٿو. ماڻهو ئي آهي جيڪو
 پنهنجو پاڻ کي، پنهنجي دماغ کي سمجهي ٿو. ناهي ڪو ٻيو سواءِ ماڻهوءَ جي،
 جيڪو ايئن ڪري سگهي.

اڳوڻو ماڻهو پتھر جيتري مضبوط مٺ ۽ ڏنڊي جيتري ڊگهي ٻانهن ناهي سگهيو
 پوءِ هن تير ڪمان ۽ پالي وسيلي پنهنجيءَ ٻانهن کي وڌيڪ ڊگهو ڪيو ۽ مترڪي
 وسيلي پنهنجيءَ مٺ کي اڃا به مضبوط خالي هٿ سان ڪڇي مٽيءَ جي لپ پري
 سگهيو پٽي پر ڪوڏر وسيلي وڏو لپو هڻي سگهيو ٿي. سڌ پنڌ تائين ٻڌي سگهيو
 پڻي، چڱو پري تائين ڏسي سگهيو پٽي، به چار ميل ڊوڙي سگهيو ٿي ۽ ڪوهن جا
 ڪوهه پنڌ هڻي پٽي ويو، ٻنڊ پٽي ڪنيائين، چيون پٽي ڍوڻيائين، چپ جيڏا جانور

باب پنجون

سمجھه حقيقت ۾ ڇا آهي؟

توهين چڱيءَ طرح ڄاڻو ٿا ته سمجھه مجموعي طرح گڏيل نالو آهي ڄاڻ، سڃاڻ، سوچڻ، سڌڻ، سرت، ساڃاهه، عقل، عقيدتي احساس، ارادي اميد، امنگ، خيال، خواهش، جوش، جذبي، ذهانت، ذڪاوت، وهم، ويساهه، سوداءَ، تصور وغيره جو انهن مان هر لفظ سمجھه جي ڪنهن نه ڪنهن پاسي کي ظاهر ڪري ٿو. هاڻي اسين گڏيل نموني اهو ڄاڻينداسون ته سمجھه ڇو ٿي ٺهي، سمجھه جي فطرت ڇا آهي؟

توهان کي اها چڱيءَ طرح خبر هوندي ته اڳ، پهريائين پهريائين جڏهن ڪنهن گهر جي ڇت تيئن گيڊرن سان ناهي ويندي هئي تڏهن گهڻي قدر اها اونهارِي ۾ ڦاٽي (ٿئي، ڏري، ڇڄي) پوندي هئي. اوساري ڪندڙ رازا وائڙا هئا، ته ايئن ڇو ٿو ٿئي؟ نيٺ سائنسدانن اها مام پروڙي ورتي. ڄاتو ويو ته اونهارِي ۾ موسمي ڪوساڻ سبب تيئن گيڊرن ۾ واڌ پئي ٿئي، ۽ ظاهر آهي ته لوهي واڌ ڇتئين کي ڦاڙي رکندي.

توهان کي اها به ڄاڻ آهي ته گندرف واري تيلي گندرف تي گسائڻ سان باهه ٻاريندي آهي، ڪاٺيءَ سان ڪاٺي گهي يا پٿر تي پٿر رهڙي به باهه پيدا ڪبي آهي. تبيل لوهه سُجبل، ڳاڙهو ۽ نرم ٿي پوي ٿو، وري مٽرڪي سان ڌڪ هڻڻ سبب ان تي ڌڪ جو نشان ٺهي بيهي ٿو. بند تي ڪهاڙيءَ جو وڏو ٺهي بيهي ٿو، بيشڪ پاڻي سڪي ويو هجي پر ان جي وهڪ ۽ لهرن جي وڌ (ڪات) جابلو پٿرن، ٽڪرين ۽ زمين تي (جيئن مثال طور سيوهڻ ڀرسان ڀڳي ٺوڙهي جبل، ڄامشوري وارن جبلن، سامونڊي ڪنارن وارن جبلن، هاڪڙو نديءَ، سرسوتي نديءَ ۽ سنڌو نديءَ جي پراڻن وهڪرن جا آثار) صدين تائين ظاهر رهن ٿا، ڇنڊ ۾ ته روشني ڪانهي پر هو

سج جي روشني موتائي، اولڙو ڪري ٿو، جنهن کي چاندوڪي چئون ٿا، وغيره. سنڌ يونيورسٽي ڄامشوري ۾ جيلاجي شعبي ۾ توهان کي ڪيترن ئي قسمن جا وڻ، ٿڙ نظر ايندا جيڪي پنجن وڪن جي پنڌ تان به توهان کي ڪاٺ نظر ايندا، پر هٿ لائڻ کان پوءِ خبر پوندي ته اهي پٿر آهن — بند، پن، جيت، کوپر ساھوارا ۽ ٻيون ڪيتريون ئي شيون پٿر ۾ رهي پاڻ پٿر، پنڊ پھڻ ٿي ويون.

ايئن ڇو ٿو ٿئي؟

هر شيءِ ۾ اولڙو ڪرڻ جي خاصيت آهي. ڪنهن ۾ گهٽ ته ڪنهن ۾ وڌ، ڪنهن ۾ سادي ته ڪنهن ۾ اُچي، ڪنهن ۾ هيٺي ته ڪنهن ۾ سگهاري — ان جو دارومدار هڪ ٻي مٿان عمل ڪندڙ شين جي خصوصي نوعيت ۽ بدني اڏاوتي تنظيم تي هوندو آهي. اولڙي ڪيڏن يا عڪس کي ظاهر ڪرڻ جي معاملي ۾ اهڙي ڪا به پابندي ناهي ته بدن (بت، شيءِ) هروڀرو جيترو (ساھوارو) هجي، مثل بدن به اولڙو ظاهر ڪندو آهي، جيئن مٿي ڏنل ڪجهه مثالن مان ظاهر آهي. باقي ايئن ٿيندو آهي ته ساھوارن جسمن ۾ اولڙي ڪيڏن جي خاصيت وڌيڪ آهي ۽ هر ساھوارو اوسر (ارتقا) جي جيترو مٿاهين ڏاڪي تي هوندو ان ۾ اولڙو ڪيڏن جو گڻ به اوترو ئي وڌيڪ اتر هوندو. هڪ جيو — گهرڙي واري جيوڙي جي پيٽ ۾، گھڻ جيو — گهرڙي جيو ۾ وڌيڪ ۽ گھڻ جيو — گهرڙن ساھوارن مان وري انهن ساھوارن ۾ وڌيڪ وڌيل، جن ۾ تنتي سرشتو هوندو آهي ۽ انهن جي پيٽ ۾ وري مرڪزي تنتي سرشتو رکندڙ ساھوارن ۾ اولڙو ڪيڏن جو گڻ اڃا به مٿاهين سطح تي پهتل هوندو آهي ۽ مرڪزي تنتي سرشتو رکندڙن ۾ وري مٿاهو سڀ کان وڌيڪ اتر سطح تي پهتل آهي — اهو ئي سبب آهي جو هر پٿر اڇلائي دشمن کي هٿن جو عمل يا ڪاٺيءَ سان پاڙون ڪوتي ڪيڏن جو عمل ۽ انهن جو لاپ مٿاهو ٿي پروڙي سگهيو ۽ ٻيو ڪو به ساھوارو پروڙي نه سگهيو، جڏهن ته انهن ۾ به دشمن تي وار ڪرڻ لاءِ ”هٿيار“ ڪتب آڻڻ جو ڏانءُ موجود آهي.

ساھوارن جسمن ۾ اولڙي ڪيڏن جي صلاحيت آساهن (بي جان، ”مثل“) جسمن جي پيٽ ۾ مٿاهين سطح تي ڇو پهتل هوندي آهي؟
 آساهن جسمن جي پيٽ ۾ ساهائن (ساھوارن) جسمن ۾ اولڙي ڪيڏن جي صلاحيت ان ڪري مٿاهين سطح تي هوندي آهي جواهي جيئرا آهن، حياتيءَ وارا آهن.

باب ڇهون

حياتي ڇا آهي؟

ڪن ماڻهن جو خيال آهي ته حياتي ”ساه“ (”جان“، ”روح“) جي ڪري آهي. اهو ”ساه“ ئي آهي جيڪو ڪنهن شيءِ کي جيئرو رکي ٿو يعني ان ۾ حياتيءَ ڀريو عمل پيدا ڪري ٿو ۽ جڏهن ”ساه“ بت مان نڪري وڃي ٿو، تڏهن جسم ”مري“ وڃي ٿو — جسم فاني آهي ۽ ”روح“ (ساه) امر آهي (”ساه“ تي ٿوري دير کان پوءِ وڌيڪ تفصيل سان سوچينداسين).

سائنس (سجڙ) انهيءَ ڳالهه کي غلط ثابت ڪيو آهي. حياتي ڪنهن به جسم ۾ پيچ ڏاه ۽ ٺاه ٺوهه (پيچ-گهڙ) جو اهو عمل آهي جنهن وسيلي هر انگ، هر عضوو پنهنجو پنهنجو مخصوص ڪم ڪري ٿو (ان مخصوص ڪم ۾ گهاتي-واڏي جون نالو آهي بيماري).

واٽرس (جيتامڙي) بابت اوهان کي ڪجهه نه ڪجهه ٻڌ سڏ هوندي. وڏي ماتا، ننڍي ناتا، ارڙي، پوليو، ملي وغيره نالي بيماريون مختلف قسمن جي جيتامڙن سبب پيدا ٿين ٿيون. ساڻيءَ (ڪامڻ، يرقان) جو هڪ خاص قسم به خاص قسم (حقيقت ۾ تن قسمن) جي جيتامڙي (واٽرس) وسيلي پيدا ٿيندو آهي. چيني ڪٽي جي چڪ سبب پيدا ٿيندڙ بيماري (پاڻيءَ کان ڊچ جي بيماري، چتڪٽائي) به هڪ قسم جي واٽرس سبب پيدا ٿيندي آهي، جيڪو چيني ڪٽي جي گگ ۾ موجود هوندو آهي ۽ چڪ سبب ٺهيل گهڙيءَ (زخمر) ۾ ڳڙي جذب ٿي ويندو آهي.

انهن سمورن واٽرسن ۾ جيو، حياتيءَ، ساه وارو عمل رڳو تڏهن شروع ٿئي ٿو جڏهن اهي ڪنهن مخصوص قسم جي ماحول (جيو-گهرڙي، جيو-گهرڙن جي جهڳٽي) ۾ پهچن، نه ته ٻيءَ حالت ۾ اهي ”مثل“ هوندا آهن، انهن ۾ حياتيءَ جو ڪو

به عمل نه هوندو آهي، انهن پر "ساهر" نه هوندو آهي — اهي رڳو هڪ "مئل" مادو (پُٽ) هوندا آهن.

جيئن ئي اهي وائرس پنهنجي مخصوص ماحول ۾ پهچن ٿا تيئن ئي انهن ۾ پيچ-گهڙ جو عمل شروع ٿي وڃي ٿو ۽ ڊاڪٽر انهن کي جيئرو سمجهي ٿو.

ڪيترائي "جيئرا" ماڻهو "مئل" سمجهي دفن ڪيا ويندا آهن! جيڪڏهن توهان کي اها سڌ نه هجي ته ڪنهن ڊاڪٽر کان پڇي ڏسو. خاص طرح اها ويدن ٻڌل، گهڻو آيل (گهٽيل)، پوست چڙهيل (بوسائيل) ۽ دل جو دورو پيل (دوريل) ماڻهن سان ٿيندي آهي. عام ماڻهوءَ کي اهڙن ماڻهن ۾ حياتيءَ (ساهر، روح، جان، جيو) جي ڪا به نشاني نظر نه ايندي آهي تنهنڪري انهن کي مثل سمجهي پوري ايندا آهن.

تي سگهي ٿو اهڙن مان ڪيترن ئي ماڻهن کي اوهان پاڻ ئي "وري جيئرو" ٿيندي ڏٺو هجي. سڪرات کان پوءِ ڪفن ڏيڻ کان پوءِ ۽ ڪن حالتن ۾ ته دفنائڻ لاءِ نيٽندي ڪيترا ئي ماڻهو جيئرا ٿي پوندا آهن. ڇو؟

ماڻهو مري ويندو آهي ته به سندس جسم عام طرح ڇهن ڪلاڪن تائين ڪوسو رهندو آهي. ڇو؟ مري ويل ماڻهو ته هڪدم نري وڃڻ گهرجي! مثل ماڻهو هوري هوري ڇو ٿو نري؟

اهو انهيءَ ئي پيچ-گهڙ جي عمل سبب آهي. هڪ ڊاڪٽر جسمي موت ۽ حياتياتي موت ۾ فرق ڪندو آهي. هر اهو ماڻهو جنهن جي نبض محسوس نه ٿي ٿئي، هوا (ساهر) کڻي ۽ ڪڍي ڪو نه ٿو. دل جو ڌڙڪو ٻڌڻ ۾ نه ٿو اچي، ڏسي نه ٿو، ٻڌي نه ٿو، چڙي پڙي ڪو نه ٿو. اهو هروڀرو مثل (بي ساهر، بي جان، بي روح) ناهي. ماڻهو (ساهوارو) مثل تڏهن آهي جڏهن ان ۾ پيچ-گهڙ جو عمل بيهجي وڃي. ٻڌل، گهٽيل، بوسائيل، دوريل ماڻهو جيتوڻيڪ ساهر نه ڪندا آهن، دل نه ڌڙڪندي اٿن، چرپر نه ڪندا آهن، ڏسي، ٻڌي نه سگهندا آهن (عام معنائن ۾ مثل هوندا آهن) تڏهن به سندن جسم ۾ اهو پيچ-گهڙ جو عمل هلندو رهندو آهي. توهان ڏٺو هوندو ته اهڙي "مئل" ماڻهوءَ کي گهڻو ڪري ڊاڪٽر دل واري جاءِ تي چڱي زورائڻي مڪ (نونشو) هڻندا آهن ۽ ٻه ٽي چار پيرا سنڪو ڪيندا يا وري سڌو دل ۾ سڻي هڻندا آهن. ڇا بيمارين جو ماهر، هڪ ڊاڪٽر ايڏو اڀوجهه، اڃاڻ، بي رحم ۽ ظالم ٿي سگهي ٿو جو ويڙ نه دشمني، اجايو، خواصخواه هڪ "مئل" ماڻهوءَ کي مڪون يا سڀون هڻڻ شروع ڪري ڏي؟

جڏهن ڊاڪٽر کي حياتياتي پيچ ڏاه جي ڪا به نشاني سڃهندي آهي تڏهن

ٿي هو مڪ يا سڻي هڻندو آهي — تي سگهي ٿو ته دل جو ڌڙڪو ۽ ساهر جو سرشتو بحال ٿي وڃي.

جڏهن حياتياتي پيچ گهڙ جو عمل ايترو سگهارو ٿي پوندو آهي جو دماغ، دل، ساهر-سرشتي وغيره کي پنهنجي معمول تي آڻي سگهي ته "مئل" ماڻهو "وري جيئرو" ٿي پوندو. "لاش" ۾ ساهر پوڻ جو حقيقي سبب اهو ئي آهي.

"موت" کان پوءِ عام طرح "مئل" ماڻهو (لاش) جو جسم ڇهن ڪلاڪن ۾ نرندو آهي. لاش هڪدم ڇو نه ٿو نري؟ ڪو ماڻهو چئي سگهي ٿو ته موسمي اثر ڪري نرندو آهي، پر اها ڳالهه سچ پري ناهي. موسم ڪوسي هوندي ته لوهه ڪوسو ٿيندو ۽ موسم (جاءِ) ٿڌي هوندي ته لوهه ٿڌو ٿيندو، پر لاش هر حالت ۾ نري ويندو آهي — ڪمرو ڪوسو هجي يا تڌو.

ان ڪري، روح "نڪري" وڃڻ باوجود جسم ۾ پيچ-گهڙ جو عمل هلندو رهندو آهي. جيڪو هوري هوري هيٺو ٿي بيهجي ويندو آهي. اهو پيچ گهڙ جو عمل جيئن جيئن هيٺو ٿيندو ويندو تيئن تيئن جسم (لاش) نرندو ويندو.

توهين چڱيءَ طرح ڄاڻو ٿا ته مادي ۾ چرپر موجود آهي. چرپر جون ڌار ڌار شڪليون — طبعي، ڪيميائي، مشيني، حياتياتي، سماجي وغيره — آهن ۽ مادو چرپر کان سواءِ يا چرپر مادي کان سواءِ ٿي نه ٿي سگهي. راهه ۾ پٿر پيل آهي ته اهو جيتوڻيڪ ظاهري طرح ڪا به چرپر ڪو نه ٿو رکي، پر حقيقت اها آهي ته ان ۾ مشيني ۽ ڪيميائي چرپر جون ڪيتريون ئي حالتون موجود آهن. پٿر ڌرتيءَ تي آهي تنهنڪري اهو ڌرتيءَ واري چرپر جو حصو ٿي پوي ٿو يعني ڌرتيءَ جي پنهنجي محور (وچ) چوڌاري لائونءَ جهڙي چرپر ۽ ڌرتيءَ جي سج چوڌاري چرپر (۽ سج وري ڌرتيءَ ۽ پنهنجن ٻين سيارن سميت ڪائنات ۾ گس جي حصي طور نرندو رهي ٿو). پٿر مختلف قسمن جي ايٽمن يا ماليڪيولن جو ٺهيل آهي تنهنڪري ايٽمي، اليڪٽراني وغيره چرپر ان اندر موجود آهي ۽ ان جي ڪري پٿر ڳار، پور جو شڪار ٿئي ٿو. ڌرتيءَ تي رهندڙ هر ساهواري ۾ اهي سڀ چرپرون ته موجود آهن پر هن ۾ "ساهر پريون"، "حياتي پريون"، "جيئرو پريون"، "جاندار" چرپرون به موجود آهن جن ۾ ساهر ڪٽڻ، دل ڌڙڪڻ، سوچڻ، انگن ۽ غدودن جا ڪم، رت جو وهڪرو، جيو-گهرڻ جو پيچڻ ۽ ٺهڻ، ڪٽڻ ۽ وڌڻ، گئسن جو (آڪسيجن، ڪاربان ڊاءِ آڪسائيڊ وغيره جي صورت) جذب ۽ نيڪال ٿيڻ وغيره شامل آهن.

توهان کي اها به خبر آهي ته آڪسيجن ۽ هائڊروجن گئسون هڪ مخصوص

حالت ۾ ملي، ڪيميائي عمل (يا چرپر) ڪري پاڻي ٺاهينديون آهن. ٻنهي گئسن جي خوبيون ۽ پاڻيءَ جي خوبيون ۾ ڏينهن رات جو فرق آهي. هٽڊروجن گئس پاڻ ٻري ٿي، آڪسيجن ٻرڻ ۾ مدد ڏي ٿي، پر پاڻي عام حالت ۾ باه وسائي ڇڏي ٿو. آڪسيجن جا ٻه ۽ ڪاربان جو هڪ ايترو هڪ مخصوص ماحول ۾ ملي ڪاربان ڊاءِ آڪسائيڊ گئس ٺاهيندا آهن — هر هڪ جون خاصيتون ڌار ڌار آهن: آڪسيجن عام حالت ۾ جياپي لاءِ اهم آهي ۽ ڪاربان بي اثر، جڏهن ته ڪاربان ڊاءِ آڪسائيڊ زهريلي، پر جيڪڏهن آڪسيجن جو هڪ ۽ ڪاربان جو هڪ ايترو ملي پون ته ڪاربان مونو آڪسائيڊ گئس ٺهي پوندي، جيڪا ڪاربان ڊاءِ آڪسائيڊ کان به وڌيڪ زهريلي ۽ ماريونڊڙ آهي.

سلفر (گندرف) ۽ آڪسيجن جا ايترو مخصوص حالتن ۾ هڪ ٻي سان ملي گندرف جو تيزاب ٺاهيندا آهن. گندرف، آڪسيجن ۽ گندرف جي تيزاب مان ٺهي جي خاصيتن ۾ ڪا به هڪجهڙائي ناهي. ماڻهو صاف سترو کائي ٿو، جنهن ۾ به ڪيتريون ئي اهڙيون شيون ظاهر ٿين ٿيون جيڪي ماڻهوءَ جي ٻٽ جي گهرج ناهن. ۽ اهي ٿوڳ جي صورت ۾ نڪري وڃن ٿيون، پر ٿوڳ سان گڏ ٻيٽ مان ”هوا“ (ريح) به خارج ٿئي ٿي جنهن ۾ ڏاڍي ڌڻ هوندي آهي — ان گئس جو نالو آهي سلفر ڊاءِ آڪسائيڊ ۽ اها ٻيٽ ۾ ٿيندڙ ڪيميائي عملن جو نتيجو هوندي آهي. وڏي ڳالهه اها ته سلفر ڊاءِ آڪسائيڊ ۽ سلفر (گندرف) جي تيزاب جي بناوت ۾ رڳو ٻن آڪسيجن ايٽمن جو فرق آهي.

جُهڙو (ڪڪرن) ۾ گهميل ڏونهي کان سواءِ ڪجهه ناهي پر پوءِ به ان جي اڳيان پٺيان، هيٺان مٿان پڪڙيل ڌڙڙا جڏهن هڪ ٻي سان ٽڪر يا گان کائڻ ٿا تڏهن نه رڳو گاج، ڪڙڪو ٿئي ٿو، پاڻي ٺهي ٿو پر ڪنوٽ (وچ) ۽ ڳڙو (برف) به ٺهي پون ٿا.

بنيادي عنصر 110 آهن، پر انهن جي مختلف نمونن سان مختلف حالتن ۽ ميلاپ سبب ڪروٽين ٽسمن جا ڪيميائي مادا ٺهيل آهن ۽ ٺهندا رهن ٿا.

ڌرتي سج جو چڱل ٽڪرو آهي. سائنسي ڪاٿي موجب اهو 10-ڪرب سال اڳ ٺهي ڌار ٿيو ۽ هوري هوري ٽرندو رهيو. نيٺ ان تي پاڻي، خشڪي، ڪڪر، ڪنوٽ، هوائون، آنداريون، ڪڙڪا، ڪوسايون، ٽڙايون، چوليون، چوهو... گهڻو ڪجهه موجود ٿي پيو — مختلف عنصر ملندا، ٽنندا، جڙندا، بدلجا ۽ نيون خاصيتون وٺندا رهيا. اهڙي ئي ماحول ۾ ڪنهن زماني ۾ هڪ خاص قسم جو وڏو ڳتيل ڪيميائي مادو ٺهيو جنهن کي امانو ايسڊ سڏجي ٿو. ان جي بنيادي بناوت ۾

ڪاربان، آڪسيجن، نائٽروجن، هٽڊروجن جا ايترو ئي آهن، جن جي ڳڻپ ۽ اڏاوت مخصوص آهي.

امائنو ايسڊ اهو ٻيڙهاٽو پٿر آهي جنهن جو خاصيتون هڪ مخصوص ماحول ۾ حياتيءَ ۾ ڀرپور ٿي پون ٿيون. واٽرس پنهنجيءَ بناوت ۾ امانو ايسڊ ئي آهي. جن حالتن ۾ اهو امانو ايسڊ ٺهيو سائنسدان ان جي تخليق ڪري رهيا آهن ۽ سوپ وڃهو پهچي چڪا آهن. سائنسدان اڄ ٽيسٽ ٽيوب ٻار ناهي، ڇڻي، پالي چڪا آهن. مخصوص جسماني بناوت رکندڙ مردن کي عورت ۽ مخصوص بناوت رکندڙ عورتن کي مرد ناهي سگهن ٿا. ٿي سگهي ٿو ته اسان مان سوين جيئرا ٿي هجن جو ”حياتي (جيئو) ٺهي پوي“.

هر ساهوارو مادي جو ٺهيل آهي. ساهواري جي جسم کي پيچي عنصرن ۾ ورهايو ويندو ته اهو ٻيو ڪجهه نه هوندو سواءِ ڪاربان، آڪسيجن، هٽڊروجن، نائٽروجن وغيره جي. انهن ئي عنصرن جي مخصوص ميلاپ نرالين خاصيتون رکندڙ نوان نوان ڪيميائي مادا ٺاهيا ۽ وري مخصوص قسم جي ڪيميائي مادن جي مخصوص ميلاپ مخصوص ماحول ۾ هڪ نئين قسم جي وڏي ڪيميائي مادي کي جنم ڏنو جنهن ۾ نوان گڻ هئا ۽ انهن نون گڻن جو نالو آهي حياتي (جيءُ)، جان، جياپو (روح). {مون کي خبر ناهي ته ٺهلي جي تشريح وارو روح ماڻهن کان سواءِ ٻين ساهوارن — گهوڙن، گڏهن، ڪتن، پلن، نانگن، وڇن (پتنن)، جيونن، جيتامڙن ۽ وڻن، ٻوٽن، گاهن وغيره ۾ موجود آهي يا نه. البت اڄ ڏينهن تائين ڪٿي به اهو نه پڙهيو اتر ته وڻن ۾ روح آهي، ٻوٽن ۾ روح آهي، ڪڙڪ ۽ سرنهن جي تيلي تيلي ۾ روح آهي.} سائنس جي ٻوليءَ ۾ وڻ، ٻوٽا، گاهه، اناج ۽ جيت جڻيا، جانور وغيره سڀ ساهوارا آهن.

نئين ٺهيل ڪيميائي مادي ۾ حياتياتي پيچ-گهڙ جو عمل موجود هو، پر ان ۾ اولڙو ڪرڻ جي خاصيت به وڌيڪ هئي. حياتياتي پيچ-گهڙ جي عمل وسيلي هن ردي، پرائين، ٿوڳ ٿي ويل شين کي جسم مان خارج ڪيو پئي ۽ سٺا، نوان، ڪاڇ ڏيندڙ جزا جذب ڪري جسمن جو حصو بنايو پئي ۽ اولڙي ڪيڊ جي خاصيت غير جاندار مادي جيان بي وس نه رهي، پر وس واري يا ڦٽيلي هئي. غير جاندار مادو پنهنجي ڪيميائي ۽ طبعي جوڙجڪ جي بقا ۽ واڌاري لاءِ ماحول جي چڱن ۽ لڱن جزن ۾ فرق ڪري نه سگهندو هو، پر هاڻي چڱي ۽ لڱي جي وچ ۾ فرق ڪري سگهيو پئي.

پڇ- گهڙ جي عمل جيان جيوارو اولڙو به سادڙي ساهواري ۾ گهٽ معيار يا درجي جو ٿئي ٿو. جيوارو اولڙو حقيقت ۾ جيئري جيو پاران ڪنهن به ٻاهرين يا اندرين عمل يا اثر (جيئن ڪوساڻ، ٿڌاڻ، اوندھ، سوجھري، ڇھاءُ، سوڪ، آلاڻ، بڪ، اڇ وغيره) جو موت عمل هوندو آھي. جيو پنهنجي دشمن کان پڇي پري ٿئي ٿو ۽ ڪاڇ ويجهو وڃي ٿو. پر جڏهن جيو ڍاول آھي تڏهن ڪو به لذيد ڪاڏو کيس هرڪائي نه ٿو سگھي. ان عمل وسيلي جيوارو پنهنجي ماحول سان مطابقت، هڪ ڪرائي، ٺاه، پرچاءُ ڪري ٿو ۽ ان ۾ ئي سندس بقا، بچاءُ ۽ سرچاءُ آھي.

جيوڙو، سادو ساهوارو مختلف قسمن جي اثرن ڏانهن موت عمل مجموعي طرح پنهنجي سڄي وجود جي چرپر، ڦڙڦوٽ يا مچرجوٽ وسيلي ظاهر ڪري ٿو. هن ۾ ڏسڻ، ٻڌڻ، سنگھڻ، چڪڻ ۽ ڇهڻ ڏانهن ڌار ڌار قسم جو خصوصي ردعمل موجود ڪونهي.

جيئن جيئن ساهوارو وڏو گهڻ-جيو-گهڙو ٻڱيل ٿئي ٿو (خاص طرح جيت جانور) تيئن تيئن هن ۾ هر قسم جي اثر لاءِ ڌار ۽ مخصوص قسم جو موت عمل ظاهر ٿئي ٿو. مثال طور ڪوساڻ، ٿڌاڻ، ڳوراڻ، ڌڀ، سڳند، گوڙ، سر، تيز روشني، سوجھري، اوندھ، چيڪي وغيره ڏانهن هن جو سڄو جسم ردعمل ظاهر ڪو نه ٿو ڪري، پر جسم جو ڪو مخصوص حصو اهو ردعمل ظاهر ڪري ٿو. هن قسم جي ساهواري ۾ تننتي سرشتو ٺهيل ٿئي ٿو. جنهن جا حصا به آهن. هڪ حصو ٻاهرين عملن (اثرن) کي محسوس ڪري جانور کي آگاهه ڪري ٿو ۽ ٻيو حصو واسطيدار عضوي ڏانهن گهربل ردعمل جو حڪم موڪلي ٿو. ٻين لفظن ۾ ايئن چئون، ته هن قسم جي جانور ۾ حسون (تننون) ٺهيل ٿين ٿيون جيڪي ”احساس“ جي صورت ۾ اولڙو ڪڍڻ جو عمل ڪن ٿيون. هر حس تيز رفتاريءَ سان احساس قبول ڪري ٿي ۽ تيز رفتاريءَ سان ئي جوابي ڪارروائي ٿئي ٿي. هيءَ هڪ پاڻ مرادي غير مشروط ڪارروائي آھي جيڪا هر جانور (ننڍي توڙي وڏي) ۾ موجود ٿئي ٿي ۽ جبلتي طرح وڏن کان ننڍن ڏانهن تبديل ٿئي ٿي. ننڍ ۾ مچر ڏنگي ٿو ته بنا جاڳڻ جي ان کي پري ڌڪڻ جو پاڻ مرادو ردعمل ٿئي ٿو يا اوچتو ڪوسيءَ شيءَ کي ڇهڻ سان ئي پاڻ مرادي ردعمل طور ڇهندڙ حصو پري ٿي وڃي ٿو.

اهڙن پاڻمرادو غير مشروط عملن جا ڪجهه ٻيا مثال هي آهن:

(1) ساهه کڻڻ ۽ ڪڍڻ.

(2) ڪنگهڻ.

(3) نچ ڏيڻ.

(4) اکيون ٻوٽجي وڃڻ (اکين جي ويجهو اشاري، ڦڙڪي سبب).

(5) تيز روشنيءَ ۾ ماڻڪيءَ جو سُسڻ ۽ اکين جو ٻوٽجڻ.

(6) جسم کي سنوت ۾ رکي هلڻ.

(7) الٽي ڪرڻ.

(8) دست ٿيڻ.

(9) وات پاڻي ٿيڻ.

(10) اڇ ۾ نڙي خشڪ ٿيڻ.

(11) ڳيٽ ڏيڻ، ۽

(12) جنسي عمل ڪرڻ، وغيره.

مرڪزي تننتي سرشتو رکندڙ جانور اوسر جي اجا به اتاهين ڏاڪي تي ٿين ٿا. تننتي سرشتو رکندڙ جانورن ۾ تننتي جيو-گهڙا ۽ تننتي تاندورا ٿين ٿا. اُسرندي، گهڻ پاسائون ڪم ڪندي، ماحول سان ٺهڪي هلندي تننتي جيو-گهڙن ملي تننتي ڳوڙها ٺاهيا ۽ تننتي تاندورن ملي تننتي رڳ (تننتي ٻنڌڻ، تننتي تنجڻ، تننتي واڊ) ٺاهي. تننتي ڳوڙهن پاڻ ۾ ملي تننتي مک ٺاهي. تننتي مک وڏي، ويجهي، وڏو ٿي ميجالي (دماغ) {ڪوپڙيءَ ۾} ۽ تننتي ڏوري (ڪرنگهي ۾) جنم ورتو. ميجالي، تننتي ڏوري، تننتي رڳ، تننتي ڏاڳي (تاندوري)، تننتي ڳوڙهن، تننتي مکڻ، تننتي جيو گهڙن جو هڪ وسيع، گهڻ-ڪرتو نظام ٺاهيو، جنهن کي مرڪزي تننتي سرشتو چئجي ٿو.

مرڪزي تننتي سرشتو رکندڙ جانورن ۾ حقيقتن جي اولڙي ڪڍڻ جو گڻ هزارين ڀيرا وڌيڪ اُچو آھي. نه رڳو حقيقتن جو احساس موجود ٿئي ٿو پر انهن جي حسي تصوير به ٺهي ٿي. احساس ۽ حسي تصوير ذهني سرگرميءَ جا ابتدائي اهڃاڻ آهن ۽ تصوراتي جاڳڻ ڏين ٿا. تصوراتي جاڳڻ اها آھي ته ڪنهن اڳ محسوس ڪيل ۽ هاڻي اڻ موجود (اکين ۽ ٻين حسن تي سنئون سڌو هاڻي جو هاڻي اثر نه وجهندڙ) شيءِ جو تصور يا ياد ورجائڻ — يادگيري، ياد، اولڙي جو هيءَ قسم مشروط ناهي پر غير مشروط آھي. اڳ جانور رڳو پنهنجي ڪنهن بنيادي گهرج سان لاڳاپيل عملن، اثرن جو رد عمل ڏيکاريندا هئا پر هاڻي اهي ڪجهه نه ڪجهه ”ياد“ رکي سگھيا يعني، پر اها ياد به پنهنجن بنيادي گهرجن سان لاڳاپيل هئڻ گهرجي.

ڌار ڌار قسم جي جانورن کي ڌار ڌار قسم جون ”سوچون“ سکيا ڏني ناهيون

ويون آهن. وانو ڪٿو دشمن کي وٺ ڪري ٿو پر سنگتيءَ يا بڪريءَ، ري وغيره کي ڪجهه به نه ٿو چئي. تازي ڪٽي ۾ شڪار جي بوءِ پڪڙڻ جو گڻ وڌيل آهي، پيري ڪٽو ٻي ڏينهن به پيرو ڪٽي سگهي ٿو. ڪتا بال سان راند کيڏي سگهن ٿا ۽ سرڪس ۾ ڪرتب ڏيکارن ٿا، شينهن چلي منجهان ٽپي وڃي ٿو، وغيره.

رڳو هڪ مثال بيان ڪيون ٿا.

جيڪڏهن ٻه چار مهينا لاڳيتو ٻڪي ڪٽي کي گهٽي وڃائڻ کان پوءِ کاڌو ڏنو وڃي، ته ڪٽو پنهنجي بڪ جي پورائيءَ لاءِ پنهنجن حس کي گهٽيءَ سان لاڳاپي وٺندو آهي. ڪٽو گهٽيءَ جي آواز سان هري ويندو، جڏهن ته جيڪو ڪٽو گهٽيءَ جي آواز کان پوءِ کاڌي تي هريل نه هجي، ان لاءِ لکين گهٽيون به بيڪار آهن. هريل ڪٽي ۾ گهٽيءَ جو آواز ٻڌندي ئي کاڌي سان لاڳاپيل ردعمل ظاهر ٿي پوندو، وات ۾ پاڻي ڀرجي ايندس، جنهن مخصوص جاءِ تي ويهي کاڌو کائيندڙ هوندو اتي وڃي ويهندو ۽ اوسيو ڪندو. ڪٽي جي دماغ ۾ کاڌي ۽ گهٽيءَ جي وچ ۾ هڪ عارضي ناتو جڙي وڃي ٿو جنهن هيٺ هو گهٽيءَ جي آواز کي کاڌي اچڻ جو اشارو سمجهي ٿو. هيءُ مشروط ردعمل آهي. اهڙن ردعملن جي بنياد تي ئي هڪ جانور پنهنجو پاڻ کي پنهنجي مخصوص ماحول سان وڌيڪ سٺي نموني ٺهڪائي ٿو. حقيقت جي اولڙي جي هيءَ صورت پنهنجين اڳوڻين صورتن يعني سادڙي جانور جيان سڄي جسم جو ردعمل ظاهر ڪرڻ (مچرڻ، چڙڻ) ۽ تنهن سرشتو رکندڙ جانور جي گڻ کان مشروط حسي ردعمل کان ڌار قسم جو آهي — هن نئين صورت ۾ حقيقت جو اولڙو نفسي (نفسياتي) صورت ۾ ظاهر ٿئي ٿو — جانور جي دماغ ۾ مشروط ردعمل وسيلي ڪنهن مخصوص لفاءَ يا شيءِ جو عڪس، تصور، خاڪو، اولڙو ٺهي پوي ٿو جيڪو ان لفاءَ يا شيءِ جي اڻ موجوديءَ ۾ به جانور جي دماغ تي اهو ساڳيو ئي ردعمل طاري ڪري ٿو جيڪو موجوديءَ هوندي ڪري سگهيو پئي. وڌيڪ اهم ۽ بنيادي مشروط ردعمل هوري هوري عارضي (ٿوري مدي وارن) مان ڦري پڪا پختا ٿي پوندا آهن. هن عمل ۾ هڪ ڌاري شيءِ جو اولڙو به مضبوط ٿئي ٿو يعني گهٽيءَ جو. گهٽي کاڌي اچڻ جي اشاري سان ڳنڍيل آهي. اشارن جا اهڙا سوڀن نمونا نهن ٿا، جن کي اشارن جو سرشتو يا اشارن جو پهريون سرشتو چئجي ٿو.

عام طرح هر جانور ۾ هٿرادو عادتون بڪ ۽ اڇ ڏٺي يا جنسي وهر کان پوءِ لڳ ڳولپ ڏئي پيدا ڪيون وينديون آهن.

فطري ماحول ۾ اهڙا سوڀن اشارا ملن ٿا. ڪچيون ساريون جهاز لاءِ نرم دائي جو اشارو آهن، آڪيري ۾ نانگ اولاد جي ۽ پنهنجي خاتمي جو اشارو آهي، تيز هوائن جو گهلڻ اجهي کي برباد ڪرڻ جو اشارو آهي، ٻوڏ کاڌي ۽ اجهي کي تباهه ڪري ٿي، هر قدرتي آفت تباهيءَ جو اهڃاڻ ٿئي ٿي ۽ هر قدرتي کاڌ خوراڪ جي ججهائڻ خوشحاليءَ جو خيال ڏئي ٿي. اشارن جو پهريون سرشتو مرڪزي تنهن سرشتو رکندڙ هر جانور ۾ موجود آهي، اوسر جي معيار سان ڪنهن ۾ گهٽ ته ڪنهن ۾ وڌ، ۽ ماڻهو ٿي سگهندڙ ساهواري ۾ اهو معيار، نفس، من، ياد سڀ کان وڌيڪ اسريل هتي ڇو ته اهو اوسر جي سڀ کان مٿاهين ڏاڪي تي هو. ان ڪري ئي ماڻهوءَ ۾ سندس ردعمل جي ڪري سمجهه پيدا ٿي سگهي. ماڻهو ئي آهي جيڪو اشارن جي پهرين سرشتي کان ٽپي اشارن جي ٻي سرشتي — ٻوليءَ — تائين پهچي سگهيو. ماڻهوءَ جهڙو ساهوارو اشارن جي پهرين سرشتي کان اشارن جي ٻي سرشتي (ٻوليءَ) تائين ڪيئن پهچي سگهيو؟ ماڻهوءَ جهڙو ساهوارو ٻي سمجهه مان ڦري سمجھ ساهوارو (ماڻهو) ڪيئن ٿي سگهيو؟

بامقصد سرگرمي، بنيادي گهرجون پوريون ڪرڻ لاءِ پورهيو فطرت جي مليل شين کان پنهنجي پسند جو ڪم وٺڻ وارو عمل، فطرت جي ملندڙ شين کي اها شڪل ڏيڻ جنهن وسيلي پنهنجي کاڌ خوراڪ کي نسبتاً سولو ۽ گهڻو هٿ ڪري سگهجي. ٻي ساهه شين ۾ جيئرو پورهيو لڪائي انهن کي پنهنجو اوزار يا هٿيار بنائيندڙ ڪم ٿي آهي جنهن ماڻهوءَ جهڙي ساهواري کي ماڻهو بنايو، جنهن هڪ اسريل ساهواري کي اشارن جي هڪ سرشتي کان اشارن جي ٻي سرشتي ڏانهن تبديل ڪيو ۽ ڇال ڏياريو جنهن ماڻهوءَ ۾ سمجهه پيدا ڪئي. اهو پورهيو ئي آهي جنهن وسيلي ساهوارو سٺو فطرت سان لڳ لاڳاپي، لهه وچڙ ۾ اچي ٿو، هو فطرت کي ڏسي ٿو، ڇاچي ٿو، سوچي ٿو، سمجهي ٿو ۽ انهن جي بنياد تي پروڙيل پرجهيل نتيجن کي وري پرکي ٿو ۽ اهڙيءَ طرح نظرياتي جاڻ ماڻي ٿو. هو پنهنجو پاڻ کي به سمجهڻ جي ڪوشش ڪري ٿو — پنهنجن عملن، پنهنجن ارادن، مفادن، جذبن، خيالن کي، پنهنجي سماجي زندگيءَ ۽ پنهنجي مٿي ڇيڻ کي سمجهي يا سمجهڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. ماڻهو رڳو مچرڻ، رڳو حسي تصور، رڳو نفسي اولڙو ئي نه ٿو ڪڍي پر سوچي به ٿو، سمجهي به ٿو ۽ تخليق به ڪري ٿو.

احساس جون واٽون ڪهڙيون آهن؟

تنتون احساسن جون واٽون آهن. تنتون ئي آهن جيڪي ٻاهرين دنيا جا اثر ڏوٽي وڃي دماغ تائين پهچائڻ ٿيون ۽ اتان وري تنتن وسيلي ئي واسطيدار عضون کي ردعمل ظاهر ڪرڻ جا حڪم پهچايا وڃن ٿا. اهي احساس جيئري جسم کان ٻاهر ۽ جيئري جسم اندر ٻنهي هنڌن تي عمل ڪندا رهن ٿا. اهي تنتون سڄي جسم ۾ پکڙيل ٿين ٿيون. تنتي عمل جا ٽي نمونا آهن: قطعي پاڻ مرادا عمل، ڪجهه قدر پاڻ مرادا ۽ ڪجهه قدر وس هيٺ ۽ قطعي وس هيٺ. قطعي پاڻ مرادن عملن ۾ مثال طور دماغ جو ڪم، دل جو ڪم، رت جو ڪم، جسم جي هر جيو گهرڙي جو ڪم جيئري جو ڪم، ڦڦڙن اندر گئسن جي مٽاسٽا جو ڪم، بڪين جو ڪم وغيره ٿين ٿا — انهن عملن کي ارادي وسيلي بيهاري، تيز ڪري يا ڦيرائي نه ٿو سگهجي، اهي پنهنجي ڪرت ڪندا رهن ٿا. ڪجهه پاڻ مرادا ۽ ڪجهه وس هيٺ عمل اهي آهن جن کي ڪجهه دير تائين پنهنجي ارادي سان بيهاري، تيز ڪري ۽ ڦيرائي سگهجي ٿو. مثال طور ساهه جو چڪڻ ۽ کڻڻ، پيشاب يا ڪاڪوس جو نڪرڻ وغيره. هڪ ماڻهو ساهه، پيشاب يا ڪاڪوس کي ڪجهه دير لاءِ ترسائي سگهي ٿو، پر ڪنهن خاص حد کان پوءِ اهي سندس وس ۾ نه رهندا ۽ پنهنجو عمل پاڻ مرادي نموني ڪري ڇڏيندا. ڪي عمل وري اهڙا آهن جو انهن تي پوريءَ طرح وس هلي ٿو، جيئن هلڻ، ويهڻ، سمهڻ، هٿ مٿي کڻڻ يا هيٺ ڪرڻ وغيره. انهن عملن لاءِ گوشت ۽ هڏا/هڏيون وغيره اهم عضوا آهن. انهن ٽنهي عملن جو پاڻ ۾ لاڳاپو به آهي ۽ هڪ ٻي تي اثر ڪري سگهن ٿا. سر ۽ ڪرڙي کي، ٻار ڪوساڻ ۽ تڏاڻ وغيره کي اسان جو هر عضو محسوس ڪري سگهي ٿو. واسطيدار عضوي

جون تنتون اهو نياپو احساس دماغ تائين پهچائڻ ٿيون ۽ دماغ وري واسطيدار عمل جو حڪم ڪري ٿو. جسم کان ٻاهر ٿيندڙ عمل، اثر ۽ لقاء اسان جي پنجن وڏن حواسن تي احساس پيدا ڪن ٿا ۽ اهو احساس واسطيدار حواس جي تنتن وسيلي دماغ تائين پهچي ٿو ۽ دماغ وري ان يا ٻي ڪنهن به لاڳاپيل عضوي کي مخصوص ڪرت ڪرڻ جو حڪم ڏي ٿو. اهي پنج وڏا حواس آهن:

- (1) ڏسڻ جو حواس،
- (2) ٻڌڻ جو حواس،
- (3) ڇهڻ جو حواس،
- (4) سنگهڻ جو حواس، ۽
- (5) چڪڻ جو حواس.

ڏسڻ جي حواس جا ڪيترائي حصا آهن، جن ۾ اک (پنهنجن سمورن عضون سميت)، تنتون ۽ انهن جو پسرائيندڙ نظام شامل آهي. روشنيءَ جي تيزيءَ آهر مائڪي وڏي ۽ سُسي ٿي، اک جي پردي تي عڪس ٺهي ٿو، اتان تنتن وسيلي ڪچي دماغ تائين پهچي ٿو ۽ ڪي اڻ لڪا تانڊورا پسرائيندڙيا اڇل نظام وسيلي ان کي دماغ جي پوئين حصي (ننڍي مغز) تائين پهچائڻ ٿا جتان وري ڪجهه اثر مغزي ڏوري ۾ پهچن ٿا (اهو ئي سبب آهي جو لوٽ ۾ لڳندڙ ڌڪ اکين ۾ اوندهه پکيڙي ڇڏي ٿو). اهڙيءَ طرح هر حواس جو پنهنجو مخصوص سرشتو ٿئي ٿو. هتي اها ڳالهه ياد رکڻ گهرجي ته هن وقت اسين خاص طرح ماڻهوءَ ۽ عام طرح اسريل (مرڪزي تنتي سرشتورڪندڙ) ساهوارن کي ذهن ۾ رکي هيءَ ڳالهه ٻول ڪيون ٿا ۽ بيواهو ته هر ساهواري ۾ هر حواس قطعي هڪ جهڙو نه ٿيندو آهي ۽ ڪن ساهوارن ۾ ته ڪي حواس ٿيندا ئي ناهن. مثال طور نانگ پنهنجيءَ کل وسيلي آواز جون لهرون محسوس ڪري ٿو، جڏهن ته چمڙو پنهنجي وات مان آواز جون لهرون ڪيندو آهي جيڪي سامهون آيل ننڍي يا وڏي شيءِ سان ٽڪرائي موٽي وري چمڙي تائين پهچن ٿيون ۽ ان مان چمڙو سامهون آيل شيءِ جي قدبت کي محسوس ڪري ٿو. اها ڳالهه به ياد رکڻ گهرجي ته اهي حواس هڪ ٻي سان سهڪاري به ٿيندا آهن. مثال طور ڪو ڌماڪو ٿيندي ڏسي اکيون هڪدم اهو احساس دماغ تائين پهچائينديون ۽ دماغ وري هڪدم ڪنن کي حڪم موڪلي وڏي آواز کي سهڻ لائق بناڻ تي تيار ڪري ڇڏيندو يا هڪ انڌو ماڻهو هٿن جي چاههءَ وسيلي ننڍي جسم جي قدبت کي محسوس ڪري سگهي ٿو پر وڏي جبل جي قدبت کي محسوس ڪري نه سگهندو. قدبت ۽ منهن مهانڊو محسوس ڪرڻ ۾ اکيون ڏاڍيون تيز ٿين ٿيون.

هاڻي اچو ته هڪ هڪ حواس ۽ ان جي تنتنن جي اولڙن يا عڪسن کي
جاچيون:

(1) ڏسڻ جو حواس:

مثال طور، ماڻهو ڄاڻي ڄم کان انڌو آهي. هن ۾ ڏسي سگهڻ جي سگهه/اهليت
ڪانهي. ڇا اهو ماڻهو ڏسڻ جي حوالي سان ملندڙ سموري ڄاڻ مائي سگهي ٿو؟ ڇا هو
جهر جهنگ، جبل چوٽيون، پڪي پڪڙ وغيره بابت ڪا ڄاڻ پرائي سگهي ٿو؟ ڇا هو
انهن جا قدبت، رنگ روپ ۽ انهن ۾ ايندڙ تبديلين کي پرکي سگهي ٿو؟ جواب آهي،
نه هو ڪجهه به ڄاڻي نه ٿو سگهي. ٿي سگهي ٿو ته هونديون ننڍين شين کي ڇهي يا
پڪي پڪڙ ۽ ماڻهن جا آواز ٻڌي انهن ۾ فرق ڪري سگهي، پر اهي احساس ته ڏسڻ
سان لاڳاپيل ناهن. پوءِ به اها ڳالهه صفا صاف آهي ته هن کي ڇانڊوڪيءَ تارن-
تمڪي، اُپ-نظاري — هر اها شيءِ جنهن جو آواز، بوءِ، ڏانڌو ۽ ڇههءَ هن جي بدن
تائين نه پهچي سگهي ان بابت هن وٽ ڪا به سنئين سڌي ڄاڻ ٿي نه ٿي سگهي.

(2) ٻڌڻ جو حواس:

مثال طور، ڪو ماڻهو ڄاڻي ڄم کان ٻوڙو آهي. هن ۾ ٻڌي سگهڻ جي سگهه
ڪانهي. ڇا اهو ماڻهو ڪنهن به واکي بابت ڪا به ڄاڻ مائي سگهي ٿو؟ ڇا هو ٻڌائي
سگهندو ڪنهن به ماڻهوءَ، جانور پڪيءَ جي آواز هو گهلندي پيدا ٿيندڙ سُوست، پاڻيءَ
جي ڇولين وغيره بابت، مطلب ته واکي سان واسطيدار ڪنهن به شيءِ بابت ڪا به
پرک ڪري سگهي ٿو؟ ڇا هو سنهي، ڳري، مٺي، ڪهري آواز ۾ فرق ڪري سگهندو؟
جواب آهي، نه. انهن بابت هن وٽ ڪا به ڄاڻ ٿي نه ٿي سگهي. اهڙو ماڻهو ته
ڳالهائي به نه سگهندو. ڄاڻي ڄم کان ٻوڙو ماڻهو ڄاڻي ڄم کان گونگو هوندو آهي.
هن جي ڪنن کان دماغ تائين ڪو آواز پهچي پنهنجو مخصوص احساس، اولڙو
عڪس ناهي ٿي نه سگهندو آهي، ان ڪري هن کي ڪا به ٻولي نه ايندي آهي. هن
وٽ ٻڌڻ جي حواس سان لاڳاپيل ڪا به ڄاڻ ٿي نه ٿي سگهي.

ڪن ماڻهن ۾ ڪن جو رڳو ٻاهر يون بلڪڙو (گهگهڙو) خراب هوندو آهي ۽ ڪن
جو پردو ۽ ڪن جا ٻيا عضوا صفا نيڪ هوندا آهن. اهڙو ماڻهو وات کولي واکو
ٻڌي سگهندو آهي. ٺٽيءَ ۾ پنهني پاسن کان به سنهڙيون نلڪيون هونديون آهن جن
جو واسطو ڪن سان هوندو آهي ۽ انهن نلڪين مان ڪن تائين پهچندڙ آواز جون
لهرون هن جي دماغ تائين پنهنجو اولڙو ناهي سگهنديون آهن ۽ هو نه رڳو ٻڌي پر

ڳالهائي به سگهندو آهي. ان ماڻهوءَ کي ٻوڙو چئي نه سگهيو، ڇو ته ٻڌڻ جو حواس
پنهنجو ڪم ڪري سگهي ٿو.

ماڻهو هڏن ۽ گل وسيلي به آواز جون لهرون (ارتعاش) محسوس ڪري سگهندو
آهي پر شرط آهي ته اهي کيس ڪنهن نوس شيءِ وسيلي ڇهنديون هجن، پر اها
انتھائي معمولي ۽ ڪنل ڄاڻ هوندي

(3) ڇهڻ جو حواس:

جيڪڏهن ڪو ماڻهو ڄاڻي ڄم کان ٻساڻو هجي، هن جي گل ۾ ڇههءَ محسوس
ڪرڻ جي سگهه نه هجي، ته ڇا هو گل وسيلي ڇههءَ محسوس ڪري اولڙو ناهي
سگهندو؟ ڇا هو ڪوسي ۽ ٽڙي، لسي ۽ ڪهري، چيڪي، جهنڊڙيءَ، اُس، هوا کي
محسوس ڪري سگهندو؟

جواب آهي، نه. انهن بابت هن وٽ ڇههءَ واري ڪا به ڄاڻ ٿي نه ٿي سگهي. هو
لساڻ، ڪهراڻ ۽ اس وغيره کي ڏسي ته سگهندو، هوا گهلڻ جو آواز ته ٻڌي سگهندو.
پر هو ڪوساڻ ۽ ٽڙاڻ ۽ هوا جي لهرن کي ڄاڻي نه سگهندو، ڇو ته اهي نظر به نه
ٿيون اچن، ته آواز به ڪو نه ٿيون ڪن. هو چيڪو يا جهنڊڙي به تڏهن ڄاڻي
سگهندو جڏهن انهن جو زور گل کان ٽپي گوشت ۽ هڏين ۾ سور پيدا ڪري سگهي.

جيڪڏهن جسم جي اندرين عضون ۾ به ڇههءَ محسوس ڪندڙ تنتنون نستيون
ٿي پون ته پوءِ هو پنهنجي بدن اندر ٿيندڙ گهٽ وڌاين، سور سختيءَ کي محسوس نه
ڪري سگهندو. توهان کي خبر هوندي ته دماغ ۾ ڇههءَ جي سگهه کي سُن (نستو بي
حس، ٻساڻو) ڪري پوءِ جيئري جسم تي هر قسم جي آپريشن (وڌ ڪٽ، جراحي)
ڪري سگهبي آهي، ويندي ماڻهوءَ جو گوشت، دل، ڦڦڙ، بڪيون، جيرو، آندا وغيره
چيريا ويندا آهن پر بي سرت (بي هوش) ماڻهوءَ کي ڪا به سڌ ٻڌ ڪا نه هوندي آهي.
اهڙي وڌ ڪت به ٿي سگهي ٿي جنهن ۾ دماغ کي اثر ۾ رکڻ بدران رڳو ڪنهن خاص
جاءِ کي نستو ڪيو وڃي ۽ پوءِ ماڻهو سڀ ڪجهه ڏسي ٻڌي به سگهندو پر جنهن نستي
ٿيل ٽڪري ۾ وڌ ڪت ٿئي پئي، اتي ڇههءَ، سور محسوس نه ڪري سگهندو.

(4) سنگهڻ جو حواس:

جيڪڏهن ڪو ماڻهو ڪو جو ٻٽو (ناتو) هجي، هن ۾ سنگهڻ جي سگهه
نه هجي، ته پوءِ ڇا هو ڪنهن به قسم جي ڳنڌ — سڳنڌ يا ڪڳنڌ — محسوس
ڪري سگهندو؟ ڇا هو رابيل، گلاب، موتي، مڱري، انب، ڏاڙهونءَ وغيره جي
سڳنڌن ۾ ۽ گند ڪچري، ڪني پاڻيءَ، ڳريل خراب ٿيل ميون ۽ گاهن،

لڏ، ڇيڙي وغيره جي ڌڻن ۾ فرق ڪري سگهندو؟ ڇا هو مختلف گئسن، گندرف، گاسليٽ، پيٽرول وغيره جي ڳنڍ سڃاڻي سگهندو؟
جواب آهي، نه. هو ڪنهن به قسم جي پوءِ بابت ڪا به ڄاڻ رکي نه سگهندو. پوءِ اهڙي شيءِ به ڪانهي جو ان کي ڏسي، ٻڌي، ڇهي يا چڪي سگهجي، تنهنڪري هن وٽ ڪنهن به قسم جي پوءِ بابت ڪوبه تصور، عڪس، اولڙو يا احساس ڪونه هوندو.

(5) چڪڻ جو حواس:

مثال طور، ڪو ماڻهو اڃا توهجي، هن جي زبان ۾ ڏاڦو محسوس ڪري سگهڻ جي سگهه نه هجي، ته ڇا هو مني ۽ ڪڙي، وٽندڙ ۽ اٿوٽندڙ کڻي ۽ چهره وغيره ۾ فرق محسوس ڪري سگهندو؟ ڇا هو ان لائق هوندو ته هر هڪ ميوي جي خصوصي ڏاڦي — انبائي، ليمائي، ڏاڙهونئي، زيتوني، ڪيوڙائي، چڪونئي، صوفائي، زردالوئي، انگوري، پيٽائي، گاجري، جاڳري وغيره ۽ مختلف قسمن جي ٻوڙن (پاجين) — مڇيءَ، گوشت، ڪريلِي، واڱڻ، پينڊي، توري وغيره ۽ انهن مان ٺهندڙ مختلف پاجين جي ڏاڦن ۾ فرق ڪري سگهي؟ ڇا هو پيٽندي ئي پروڙي سگهندو ته شربت پيو پيئي يا شراب وغيره؟

جواب آهي، نه. هن وٽ اهڙي ڪا به ڄاڻ نه هوندي، هو ڪنهن به قسم جي ڏاڦي کي محسوس ڪري نه سگهندو. هو بيشڪ ڏسي يا ڇهي ڄاڻي وٺي ته پاڻ انب يا ليمي جي رس پيو پيئي، پر ٻنهي جي ڏاڦي ۾ ڪهڙو فرق آهي، تنهن جي کيس ڪا به خبر نه هوندي. هن جي دماغ ۾ ڪنهن به قسم جي ڏاڦي جو ڪو به تصور، عڪس، اولڙو، احساس نه هوندو.

جيڪڏهن ڪنهن ماڻهوءَ جي جسم جي هر تنڻ نستي، بي سرت هجي، هو انڌو، ٻوڙو، ٻسائو ناتو ۽ اڃا توهجي، ته ڇا هن وٽ دنيا بابت، ڪائنات بابت، پنهنجي ماحول بابت، ڪنهن به شيءِ بابت ڪا به ڄاڻ ٿي سگهي ٿي؟

جواب آهي، نه. هن وٽ ڪا به ڄاڻ نه هوندي.

مڪمل بيهوش ماڻهو پنهنجي چوڌاري پاڻ مٿان ٿيندڙ ڪنهن به عمل، اثر، لقاءَ کي بيهوشي هلندي ڄاڻي، پر کي، پروڙي نه ٿو سگهي. اها بيهوشي جيڪڏهن هڪ سال هلي ته ان سال ۾ ٿيل تبديلين جي کيس ڪا به پوڄهه نه هوندي ۽ بيهوشي جيڪڏهن ڄاڻي ڄم کان هجي ۽ بيهوشيءَ ۾ ٿي مري وڃي ته وٽس ڪنهن به قسم جي ڪا به ڄاڻ نه هوندي ڄاڻ، سڃاڻ، سوچ، ساڃاهه، ارادو، عزم، ايمان، عقيدو، وهم، ويساهه، جوش، جذبو، امنگ، اميد، محتاج آهي هوش حواس واري جيئري

جاڳندي ماڻهوءَ جي.

بيهوش، بي سرت ماڻهوءَ لاءِ ڪا به دنيا ڪانهي، ان کي دنيا جي ڪا به ڄاڻ ڪانهي، هو دنيا جي ٿيرين ٿيرين موجب پاڻ کي تبديل ڪري نه ٿو سگهي، هو پنهنجون ڪي به گهرجون پوريون ڪري نه ٿو سگهي، هو بي وس، هيٺو ۽ لاچار آهي. پر جيڪڏهن ڪو ماڻهو چوي ته دنيا ئي ڪانهي — سڄي ڪائنات، سج، ڌرتي، جبل، هوا، وڻ، پکي، جانور، ڪجهه به ڪونهي، ته اها ڳالهه غلط هوندي اهڙيءَ ڳالهه کان پوءِ اهو چئي سگهجي ٿو ته ان ماڻهوءَ جي ڄاڻ، سمجهه، پرک، پروڙ غلط آهي. ماڻهوءَ کي بيشڪ ڄاڻ نه هجي، سمجهه نه هجي، پر ڪائنات آهي، ڌرتي آهي ۽ ڌرتي پنهنجن سمورن لقائن سميت آهي. ڌرتي ۽ سڄي ڪائنات پنهنجن سمورن لقائن سميت مادو آهي ۽ ماڻهوءَ جي سمجهه سبب، ساڃاهه سبب، سڃاڻ ۽ سوچ سبب وجود ڪونه ٿوري. جڏهن ماڻهوءَ وٽ سمجهه، سوچ نه هئي، جڏهن ماڻهو ڪونه هو، جڏهن ڪو به ساهوارو ڪونه هو، تڏهن به ڌرتيءَ جو وجود، ڪائنات جو وجود هو. سڄي ڪائنات مادي جي ٺهيل آهي. مادو ۽ مادي جا لقاءَ ئي ڪائنات آهن. مادو سمجهه جو محتاج، ڳڻجهو ناهي. مادو اڳ ۾ آهي، ڪائنات اڳ ۾ آهي، ڌرتي اڳ ۾ آهي، ڌرتيءَ جا لقاءَ اڳ ۾ آهن، سوپن لڪ ساهوارا اڳ ۾ آهن، ماڻهوءَ جهڙو ساهوارو اڳ ۾ آهي، پر ماڻهوءَ جي سمجهه پوءِ آهي. ماڻهوءَ جي سمجهه ماڻهوءَ جي دماغ ۽ تنهن جي محتاج آهي، ٻوليءَ جي محتاج آهي، جياپي جي محتاج آهي، ماحول جي محتاج آهي، دنيا جي محتاج آهي، ڪائنات جي محتاج آهي، مادي جي محتاج آهي. سمجهه سبب مادو ڪونهي، پر مادي سبب سمجهه آهي. مادو نه هجي ته ڪا به سمجهه ڪانهي، ٿي نه ٿي سگهي. مادي کان سواءِ سمجهه جو وجود ٿي نه ٿو سگهي، جڏهن ته سمجهه کان سواءِ مادو وجود رکي سگهي ٿو. رکيو اٿائين ۽ رکندو.

آهي. اهو گس پنهنجي مها گس سرشتي ۾ ڪنهن نه ڪنهن واٽ تي ڊوڙي پيو
 — مطلب ته سڄي ڪائنات ۽ ان جي لڦائن جو هڪ ڌڙو اوهين به آهيو.
 ڇا اهو سڀ ڪجهه توهان جي دماغ ۾ ان ڪري موجود آهي جو اوهان انهن
 بابت اڳواٽ سوچي رکيو آهي، ته اهي آهن؟

جيڪڏهن ڪو ايئن چوي ته اهي سڀ ڏسڻ، ٻڌڻ، سنگهڻ، چڪڻ ۽ ڇهڻ لائق
 شيون ۽ جيڪي به شيون ۽ لڦاءُ اسان جي پهچ کان پري آهن، اهي سڀ سندس دماغ ۾
 موجود آهن ته پنهنجي خيال موجب هو ڪا عقلمنديءَ واري ڳالهه ڪو نه ٿو ڪري، پر
 هو نج ناسمجھيءَ واري ڳالهه پيو ڪري. عقلمنديءَ واري ۽ سڄي ڳالهه اها آهي ته اهي
 سڀ شيون ۽ لڦاءُ اسان جي سمجهه جا محتاج ناهن، پر ان کان آزاد وجود رکن ٿا.

جيڪڏهن ڪو ماڻهو سوال ڪري ته مظلوم قومون، مظلوم طبعا، مظلومن جي
 چوٽڪاري لاءِ هلايل جدوجهدون، ظالم قومون، ظالم طبعا ۽ ظالمن جون ظلم قائم رکڻ
 لاءِ ڪوششون، سازشون ۽ ڳڻيون، سماجي اوسر جي مختلف سطحن تي رهندڙ ماڻهوءَ
 سماج — سوشلسٽ، عوامي جمهوري، سرماڻيداري، جاگيرداري، غلامداري ۽ ابتدائي
 راجوڻي سماج جا رهاڪو سائنسي ايجادون ۽ انهن جا ڪرشمه وغيره يا اڃا به ڪجهه
 تفصيل ۾، مثال طور سنڌي سماج کي وڻجي، ته ان جي رهڻي ڪهڻي، سڌ سماءُ، ٻولي ۽
 ثقافت، تاريخ ۽ ڪردار، نفسيات ۽ جذبا، اسرندڙ سرماڻيداري، چانيل جاگيرداري ۽
 ٽنڊڙ غلامداري سماج جا اثر، اسان جي ٿيندڙ قومي ۽ طبقاتي ڦرلٽ، سنڌي سماج مٿان
 چانيل ڌاريا ۽ انهن جي حيثيت، سنڌ جي ايشيا توڙي دنيا ۾ حيثيت وغيره ڪنهن نه
 ڪنهن طرح کي اهڙيون شيون ناهن جن کي رڳو ڏسي، ٻڌي، سنگهڻي، چڪي يا ڇهڻي
 سگهجي. اهي لڦاءُ آهن مختلف نمونن جا، اصطلاح آهن مختلف لڦائن بابت. ظلم ڪا
 نهري شيءِ ناهي، ان کي ڏسي، ٻڌي، سنگهڻي، چڪي يا ڇهڻي نه ٿو سگهجي، ته به ظلم هڪ
 خاص عمل، لڦاءُ بابت مخصوص ڪيل لفظ آهي. ساڳيءَ طرح آزادي به هڪ خاص لڦاءُ
 بابت هڪ مخصوص ڪيل لفظ آهي. ڇا اهي سڀ شيون، سڀ عمل، سڀ لڦاءُ رڳو
 اسان جي ذهن ۾ وجود رکن ٿا؟ ڇا انهن جو اسان جي دماغ کان آزاد، پاڻ مرادو ڪو وجود
 ڪونهي؟ ڇا اهي رڳو ان ڪري آهن جو اسين سوچيون ٿا؟ جيڪڏهن اسين نه
 سوچيون يا انهن جي وجود کان انڪار ڪريون ته ڇا اهي اڻ موجود ٿي پوندا؟ ڇا
 جيڪڏهن ڪو ايئن چوي ته مصر ۾ ڪنهن به فرعون ڪا به حڪومت نه ڪئي يا هن
 ڪو به ظلم نه ڪيو، يا اٿينس ۾ سقراط زهر جو پيالو نه پيڻو يا بڪين غلامن ڪا به بغاوت
 نه ڪئي، ته ڇا ان جي سوچ کي درست، نڪ، سچو چوندا سون؟ ڇا اڄ کان اڳ گذري

باب انون

سوچ جون واٽون اسان جي دماغ تائين ڇا ٿيون پهچائن؟

سوچ جون واٽون اسان جي دماغ تائين شين، لڦائن، عملن، اثرن — حقيقتن
 — جو اولڙو عڪس، احساس ٿيون پهچائن.
 اچو ته ڪجهه مثال وٺون.

هن وقت توهان پنهنجي چوڦير ڇا پيا ڏسي، ٻڌي، سنگهڻي، چڪي يا ڇهڻي سگهو؟
 توهان ڪنهن نه ڪنهن شيءِ (ڪرسيءَ، ڪٽ يا پٽ) تي ويٺل يا لپٽيل آهيو ۽
 توهان جي جسم جو ڪو نه ڪو حصو ويهڻ جا ڪي ڇهڻ رهيو آهي، هوا (ڪوسي،
 ٽڙي يا وچٿري) اوهان جي جسم کي ڇهڻي رهي آهي، اوهان جو هٿ هن ڪتاب کي
 ڇهڻي رهيو آهي ۽ توهان جون نظرون ڪتاب جي اکر اکر، لفظ لفظ ۽ جملي جملي
 کي، ڪتاب کي ۽ ڏيکارندڙ پسمنظر کي ڏسي، محسوس ڪري رهيو آهين،
 توهين ڪنهن نه ڪنهن ڪمري، جاءِ يا باغ ۾ آهيو. ٿي سگهڻي ٿو ته ڪو وڻ، گل،
 ٻوٽو، ڪا ٻي جاءِ به ڏيکاري هجي يا ڪنهن پڪي پڪڻ، جانور يا گيت گاني جو آواز
 اوهان جي ڪنن تائين پهچندو هجي. ٿي سگهڻي ٿو ته ڪنهن گل جي سڳند يا
 کاڌي جو سواد به اوهين محسوس ڪري رهيا هجو. ٿي سگهڻي ٿو ته توهين ڪنهن
 سواريءَ تي سفر ڪري رهيا هجو ۽ توهان جي چوڌاري لڦاءُ بدلدا رهندا هجن.
 توهان جتي به آهيو پر ڌرتيءَ تي آهيو ۽ ڌرتيءَ جا سمورا لڦاءُ به موجود آهن. ڌرتي
 هن وقت به پنهنجي وچ چوڌاري لائونٽڙي چرپر ۽ سج چوڌاري گولائي چرپر ڪري
 رهي آهي. سج پنهنجن سمورن سيارن سميت پنهنجي مخصوص گس ۾ ڦري رهيو

ويل، ٽي چڪل هر لفاءَ، هر عمل، هر سماج ۽ هر سماج ۾ ٿيل هر ڪم، ويڙهه، آزاديءَ، ڦرلٽ، غلاميءَ وغيره جو وجود رڳو ان ڪري آهي جو اسين ان بابت سوچيون ٿا، نه ته انهن جو ڪوبه وجود نه هو، ته ڇا اهو سچ چئبو؟

اهي سڀ شيون، سڀ عمل، سڀ لفاءَ، سڀ اثر اسان جي سوچڻ جا محتاج ناهن، انهن جو پنهنجو وجود آهي. اسين انهن بابت سوچيون يا نه سوچيون، پر اهي موجود آهن ۽ انهن بابت اسان جي دماغ ۾ جيڪو ڪجهه آهي، اهو حقيقتن جو عڪس آهي، احساس آهي، اولڙو آهي، فوتو آهي، تصور آهي، سوچ آهي، جاءِ، باغ، وڻ، گل، لات، سڳند، هوا، پاڻي، جبل، ڌرتي، قوم، وطن، دنيا، سامراج، طبقو، ويڙهه، خونريزي، جدوجهد، چوٽڪارو، پاڻ وهياڻي، خوشحالي وغيره سڀ تصور آهن ٻاهرين حقيقتن جا. جيڪڏهن اهي ٻاهريون حقيقتون موجود نه هجن ها ته اسان وٽ انهن بابت ڪوبه تصور ٿي نه پئي سگهيو. دنيا، ڪائنات، مادو اسان جي سوچڻ جو محتاج ناهي، انهن کان آزاد وجود رکي ٿو. اسان جون سوچون انهن جو عڪس، اولڙو احساس آهن ۽ ٻاهرين حقيقتن جون محتاج آهن.

مثال طور، جيڪڏهن آءٌ چوان ٿو ”گل“، تڏهن توهان جي ذهن ۾ ڪهڙو اولڙو

نهي ٿو؟

توهان جي ذهن ۾ هر ان ”گل“ جو تصور ٺهندو جيڪو توهان ڏٺو هجي. ڪنهن به مخصوص ”گل“ جو عڪس نه ٺهندو، ڇو؟ ان ڪري جو مون ڪنهن به خاص ”گل“ جي نشاندهي نه ڪئي آهي، پر جڏهن ڪنهن خاص ”گل“ جي نشاندهي ڪندس، ته هڪدم باقي سمورن گلن جا اولڙا اوهان جي دماغي پردي تان هتي ويندا ۽ رڳو ان ئي خاص ”گل“ جو اولڙو ٺهي ويندو، جنهن جو هيٺي آءٌ نالو کڻڻ وارو آهيان. تيستائين توهان سوچي وٺو ته جڏهن مون ”گل“ لفظ ٻوليو تڏهن توهان جي ذهن ۾ ڪهڙي ڪهڙي ”گل“ جو عڪس اڀري آيو هو؟

”گل“

ڏيان سان پنهنجو دماغ جاچيو (ماڻهوءَ ۾ ٿي اها وڏي ۾ وڏي خوبي آهي جو هو پنهنجي جان — منطقي جان، ادراڪي جان، نفسي جان، نظرياتي جان — کي ذهن جي ”پردي“ تي وري اٿاري به سگهي ته جاچي به سگهي). ڪهڙن گلن جو عڪس آهي اوهان جي دماغ ۾؟

ڇا هر ان ”گل“ جو اولڙو ناهي جيڪو اوهان ڏٺو هجي؟

پڪ سان ايئن آهي. (اها مون کي خبر ڪيئن پئي، پوءِ ٻڌائيندس.)

هاڻي آءٌ گل جو خاص نالو کڻڻ وارو آهيان، سوچجو ته توهان جي دماغ ۾ ڪهڙي گل جو عڪس وڌيڪ نمايان ٿئي ٿو. گل جو نالو آهي:

”گمي!“، ”گمي جو گل!“

ڏٺو توهان جي دماغ ۾ ڪهڙو عڪس ٺهيو؟

ڪو به نه آهي! ايئن چو ٿيو؟ چئبو ته توهان نالي پڙهڻ ۽ سوچڻ ۾ ئي منجهي پيا! شايد اهو لفظ گمي آهي الائي گمي، يا وري گمي آهي يا گمي، الائي گمي آهي يا گمي آهي! سمجهو ڪري ته اهو لفظ گمي آهي — گمي جو گل! ڇا ڪو تصور ٺهيو؟ نه ڇو؟ ان ڪري جو اهو لفظ، اهو گل توهان ڏٺو ئي ناهي، ٻڌو ئي ناهي، سگهيو، چڪيو يا ڇهيو ٿي ناهي، ان ڪري توهان جي دماغ ۾ ڪو به خاص عڪس نه ٺهيو.

”گلاب جو گل.“

ڇا هاڻي ڪو عڪس ٺهيو؟

پڪ سان گلاب جي گل جو عڪس ٺهيو. اوهان جي ڏنل هر بي گل جو تصور

ڊهي ويو. هاڻي رڳو گلاب جي گل جو ئي عڪس دماغ تي رهجي ويو، ڇو؟

ان ڪري جو توهان اهو گل ڏسي، ان بابت ٻڌي يا ان کي سگهي ۽ ڇهي چڪا آهيو ۽ ٿي سگهي ٿو ته ڪنهن چڪي به ڏٺو هجي. هاڻي ڇا ٿيو؟ گلاب جي گل جو اولڙو پنهنجي هر ان جز ۽ تفصيل سميت توهان جي ذهن ۾ تري آيو جنهن کان اوهين واقف آهيو. هر شاعر، سائنسدان، فيلسوف، فنڪار يا چترڪار وغيره ان کي پنهنجي پنهنجي انداز ۾ سمجهي سگهندو. پر جيڪڏهن ڪو ماڻهو شاعر به هجي ۽ ڪلاڪار به، فيلسوف به هجي ته چترڪار به، پوءِ ان جون سوچون ڪيئن هونديون... اهو ئي سمجهي سگهي ٿو.

پر منهنجي ذهن ۾ جنهن گلاب جو گل جو تصور آهي اهو پڪ جيڏو، روايتي ڳاڙهو گلابي گلاب نه آهي پر ”ڪارو گلاب“ آهي. ڇا توهان ڪارو گلاب ڏٺو آهي، ان جي سڳند کان واقف آهيو؟ جيڪي ڄاڻندا هوندا انهن جي ذهن ۾ تصور به ٺهيو هوندو، پر جيڪي نه ڄاڻندا هوندا اهي عام رواجي گلاب جي گل کي ڳاڙهي گلابيءَ بدران ڪاري رنگ ۾ سوچيندا هوندا. ايئن چو ٿيو؟

ان ڪري جو گلاب جي گل جو عام رواجي ڳاڙهو گلابي رنگ ڦيرائي ڪارو رنگ ڏنو ويو. ڪارو گلاب چوڻ سان ڇا ٿيو؟

گلاب جي گل جو تصور ۽ ڪاري رنگ جو تصور پاڻ ۾ ملي پيا.

هاڻي اچو ته ”گگارينو“ تي سوچيون.

ڇا گگارينو ٻڌڻ (پڙهڻ) سان اوهان جي ذهن ۾ ڪو عڪس، ڪو اولڙو ٺهيو؟
نا

ڇو؟

توهان جو ڏنل، ٻڌل، سنگهيل، چڪيل، ڇهيل ناهي! توهان ان کان اڻ واقف آهيو!
توهان کي آءُ ٿو ٻڌايان.

(1) ”گلاب جي گل“ کي ئي چئبو آهي ”گگارينو“، جرمن ٻوليءَ ۾.

هاڻي ڇا ٿيو؟

گلاب جي گل جو عڪس ٺهيو!

پر هاڻي رڳو عڪس نه ٺهيو، ان سان گڏ جرمن ٻوليءَ بابت به سوچ اڀري آئي!
معنيٰ هاڻي تصور ڪجهه وڌيڪ ٿيو — گلاب جو گل ۽ جرمن ٻولي (جرمن ٻولي وري پاڻ به تصور آهن — جرمن ماڻهو ۽ انهن جي ٻولي).

توهان کي سچ ٻڌايان؟ سچ اهو آهي ته جرمن ٻوليءَ ۾ گلاب جي گل کي گگارينو نه چئبو آهي. گگارينو ڪا به شيءِ آهي. وري سوچيو!

هاڻي وري توهان جي ذهن ۾ ڪو تصور، ڪو عڪس، ڪو اولڙو ڪو احساس ڪونهي!

(2) ويٽنام ۾ روٽي ڪرڻ کي گگارينو چئبو آهي.

هاڻي ڇا ٿيو؟ توهان جي ذهن ۾ ويٽنام ۽ روٽي ڪرڻ جا تصور ٺهيا. خود روٽي ڪرڻ جي تصور ۾ ڪيترائي تصور آهن ۽ ويٽنام سان لاڳاپيل ڪي تصور به ذهن ۾ اڀري سگهن ٿا. پر مون کي افسوس آهي ته ويٽنام ۾ روٽي ڪرڻ کي گگارينو نه چئبو آهي ۽ گگارينو اڃا به ڪا به شيءِ آهي.

هاڻي ڇا ٿيو؟

گگارينو بابت توهان جو تازو تصور به ڊهي ويو. توهان جي ذهن ۾ هن وقت وري به گگارينو بابت ڪو به عڪس ڪونهي. پوءِ نيٺ گگارينو ڇا کي چئبو آهي؟

(3) پٿر جو گهڙيل هڪ هاڻي، جنهن جي پٺيءَ مٿان پوين ٻن جنگهن تي اڀو بيٺل پٿريلو گهوڙو، جنهن جو منهن ۽ اڳيان سنب اپ ڏانهن اٿيل آهن. يونان جي هڪ جابلو شهر ڪيٽنس ۾ ٺهيل آهي ۽ هڪ اهڙي شهزادي جي ياد ۾ ٺاهيو ويو جنهن کي هاڻيءَ ۽ گهوڙي جي سواري ڏاڍي پسند هئي.

ڇا توهان ڄاڻي ورتو ته گگارينو ڇا کي چئبو آهي؟

هن ڳالهه ۾ توهان ڏٺو ته ڪيترا تصور پاڻ ۾ مليل آهن؟

پٿر، گهاٽا هاڻي، ايو بيٺل، گهوڙو، سنب، اپ، يونان، جابلو شهر، شهزادو، سواري، پسند وغيره.

حقيقت هيءَ آهي ته اهڙو ڪو به مجسمو ۽ شهر يونان ۾ موجود ناهي.

پوءِ نيٺ گگارينو ڇا آهي؟

(4) مينهوڳيءَ ۾ مست ٿي، ڇت کولي، ڪنڀ پڪيڙي جهمريون هٿنڌڙ مور کي

گگارينو چئبو آهي.

ڪهڙو تصور ٺهيو؟ ڪهڙا ڪهڙا عڪس مليل آهن؟

(5) پنهنجي بت مان جهمڪو ڪري سو جهرو ڪيندڙ مڇيءَ جو هڪ قسم آهي

گگارينو جيڪا سمنڊ جي هيٺين (ترائين) سطح ويجهو گهٽ پات ۾ رهندي آهي.

ڪهڙو عڪس ٺهيو ۽ ڪهڙا تصور پاڻ ۾ مليل آهن؟

(6) ٻليءَ جي ڳچيءَ ۾ گهنڊڻي ٻڌندڙ ڪوئي کي گگارينو چئبو آهي.

(7) سڙي سڪي ڪاڇي ويل وڻ جي ٿوڻيءَ کي گگارينو چئبو آهي.

(8) وارياسي ۾ مٺي پاڻيءَ جي چشمي کي گگارينو چئبو آهي.

(9) ڏٺوس قسم جي ٿلهي پهلو ان کي گگارينو چئبو آهي.

جيڪڏهن آءُ ايئن سڄو ڏينهن ويٺو ڳالهيان ۽ اوهان ٻڌندا رهو ته توهان جو ذهن گگارينو بابت رڳو اهو ئي تصور، عڪس، اولڙو ناهي سگهندو، جنهن جو ذڪر آءُ ڪريان، نه ته توهان پنهنجي ليکي گگارينو جو ڪو به عڪس ناهي نه ٿا سگهو ڇو ته توهان وٽ ان بابت ڄاڻ ڪانهي. توهان ڪڏهن به ان کي نه ڏٺو آهي ۽ نه ئي ان بابت ڪجهه ٻڌو آهي، نه ئي ان کي سگهيو چڪيو يا چيو آهي. جيڪڏهن توهان کي مون تي پت هوندي، ته توهان ان ئي تصور کي سڄو سمجهندو جيڪو توهان کي ٻڌايان. جيڪڏهن منهنجي ڄاڻ ٿي غلط، وهي، اڻڄاڻائيءَ واري هوندي ۽ توهان کي ان جي پروڙ پئجي ويندي ته پوءِ توهان ئي مون کي ڪوڙو وهي يا اڻڄاڻ سمجهڻ شروع ڪندو ۽/يا توهان حقيقت ڄاڻي وٺندو ۽ گگارينو بابت توهان جي ذهن ۾ ويهاريل غلط ڄاڻ ختم ٿي ويندي.

جيئن توهان جي ذهن ۾ گگارينو بابت ڪو به عڪس ڪونهي، اها ساڳي ڳالهه هاتاموسي، چاتوڪا، واشامو، ناڪولي، بلاڊو، ماگوري، ويناتو، چچموري، گدناڪ، واگهاق، وڪيما، طوشاتا، چماڪو، وانروڪي وغيره بابت به ٿيندي ڇا انهن مان ڪنهن به لفظ بابت اوهين ڪجهه ٻڌائي سگهو ٿا؟ توهان جي ذهن ۾ هر هڪ لفظ سان لاڳاپيل ڪهڙو تصور آهي؟

ڪو به نه.

چو؟

ان ڳالهه مان ڪهڙو نتيجو نڪري ٿو؟

هن ڳالهه مان اهو نتيجو نڪري ٿو ته جيڪڏهن اسين ڪنهن به حقيقت بابت نه ٿا ڄاڻون ته ان حقيقت جو اسان جي دماغ ۾ ڪو به تصور نه ٺهندو. حقيقت اڳ ۾ پيش ٿيڻ گهرجي، ان جو اولڙو عڪس، تصور پوءِ ئي ٺهي سگهي ٿو. جيستائين آئيني سامهون ڪا به شيءِ نه آئي آهي تيستائين آئيني ۾ ڪو به عڪس نه ٺهندو. آئيني سامهون بيٺل ماڻهو هتي وڃي ته ان جو عڪس به گم ٿي ويندو. ماڻهو مادي جو ٺهيل آهي. حقيقت مادي آهي، مادي جو ڪو به روپ آهي ۽ عڪس ان جو پاڇو اولڙو تصور احساس آهي. اڳ ۾ حقيقت آهي ۽ پوءِ ئي ان جو عڪس آهي. حقيقت نه هوندي ته عڪس به نه هوندو. عڪس غير مادي شيءِ آهي. اهو رڳو اولڙو آهي ڪنهن مادي شيءِ جو. حقيقت هتي ويندي ته عڪس به هتي ويندو. پر آئيني جي عڪس ۽ ڪنهن به ساهواري جي عڪس ۾ گهڻو فرق به آهي. ماڻهوءَ جي دماغ (ڪنهن به ساهواري) ۾ جيڪو ڏسڻ، ٻڌڻ، سنگهڻ، ڇهڻ، چڪڻ وسيلي عڪس ٺهي ٿو. اهو آئيني جي عڪس جيان ناهي. آئينو رڳو سامهون آيل لڌاءَ جو عڪس پيش ڪري ٿو پر ان جو آواز، بوءِ، ذائقو يا ڇهڻا عڪسي نه ٿو سگهي، جبل واکي جو عڪس (پٽاڏو) اولڙائي سگهي ٿو پر ان ۾ ڏٺ، چڪ، لذت ۽ بوءِ اولڙائڻ جي خاصيت ڪانهي. بي ساهه شيون عڪس جو رڳو هڪ پاسو ڪو محدود پهلو اولڙائي سگهن ٿيون. جڏهن ته ساهواري ۾ ڪنهن به پيش ٿيل حقيقت بابت ڪيتريون ئي حقيقتون اولڙائڻ جون خاصيتون آهن ۽ ماڻهو سڀ کان وڌيڪ اتم آهي جو هن پاڻ وٽ منطقي ۽ نظرياتي ڄاڻ پيدا ڪري ورتي آهي تنهنڪري هو حقيقت کي گهڻو پاسائون اولڙائي سگهي ٿو ۽ بيشڪ حقيقت هتي به وڃي پر ان جو عڪس دماغ جي جيو گهرڻن ۾ ڪيتري ئي عرصي تائين محفوظ رهجي وڃي ٿو ۽ وقت سر ان کي ياد ڪري سگهجي ٿو. جڏهن ته سوپن هزارين عڪس ان منجهان ”ميتجي“ (وسري) به وڃن ٿا. توهان جڏهن پهرين درجي جو ڪتاب پڙهيو تڏهن اهو توهان کي ڪهڙي ترتيب سان ياد هو. ڇا هاڻي جو هاڻي ساڳي ترتيب سان بيان ڪري سگهو ٿا؟ ٿي سگهي ٿو ته ڪيترائي ماڻهو الف-ب به ترتيب سان ياد ڪري نه سگهن. پر انهن تصورن کي، يادگيري کي، وري تازو به ڪري سگهجي ٿو. توهان کي پنهنجي حياتيءَ جا سوپن واقعا ياد هوندا. ماڻهوءَ دماغ (ساهوارن جي دماغ) ۾ سوپن

عڪس هڪ ڊگهي عرصي تائين پنهنجن پورن تفصيلن سميت ياد رهي سگهن ٿا ۽ جيڪي لاءِ لازمي ڪيترا ئي اولڙا هن جي جبلت ۾ داخل ٿي وڃن ٿا.

حقيقت جو عڪس اسان جي حواسن (تنتن) وسيلي هلي اسان جي دماغ تائين پهچي ٿو. حقيقت ۽ ان جو عڪس ساڳي شيءِ ناهن. حقيقت مادي يا مادي جو روپ، لڌاءَ، ڏيک، عمل، اثر آهي ۽ عڪس، اولڙو احساس مادي ناهي، مادي جو فوتو آهي، شبيهه آهي، تصور آهي. اسان جي دماغ ۾ پاڻ جهڙو جيڪو ڄاڻندو ماڻهو ڪاڏا، شيون، جايون، وڻ، پڪي، ڌرتي، ڪائنات وينل ڪانهي پر انهن جو رڳو عڪس آهي، اولڙو آهي.

ماڻهو پنهنجن حواسن وسيلي جيڪي عڪس وٺي ٿو انهن مان ئي کيس ڄاڻ ملي ٿي. حقيقتن کي پرکيندي سوپن هزارين قسمن جا عڪس ماڻهوءَ دماغ تائين پهچندا رهن ٿا. مخصوص مند ۾ مخصوص فصل، گاهه، ميوي جو پيدا ٿيڻ اهڙو ئي پنهنجو عڪس ڇڏي ٿو. وڍ ٽڪ، گهاٽو گهاٽو ڪندي به ماڻهو حقيقتن جا ڪيترائي عڪس پراڻي ٿو. هڪڙي قسم جي عمل مان ماڻهوءَ ڄاڻ کي بي قسم جي حقيقتن سان لاڳو ڪري وري نوان عڪس پراڻي ٿو ۽ اهڙيءَ طرح سڄي ٻولي لفظن جي صورت ۾ لکين عڪس آهي. انهن عڪسن مان ئي اسان جي ڪل ڄاڻ ٺهي ٿي ۽ ڄاڻ جو واهيو ڪندي عمل ۾ آڻيندي وري نئين ڄاڻ ملي ٿي — اهڙيءَ طرح ڄاڻ جي ذخيري ۾ واڌارو ٿيندو رهي ٿو.

”سڄي دنيا جي فاتح“ سڪندر اعظم (سڪندر مقدوني، يوناني) کي وري جيئاري، رڳو ٽي وي ڏيڪارجي يا هوائي جهاز تي به ڦيريون ڏيارجن ته نتيجو ڪهڙو نڪرندو؟ بٽن هيٺ ڪرڻ سان بلب ٻري پوي (يا جيئن ريموٽ ڪنٽرول جو ڪرشمو هلي پيو)، ته ڇا اهو ڏسي اڪبر بادشاهه پاڳل نه ٿي ويندو، جيڪو پاڻ کي خدا جو پاڇو پيو سڏرائي.

ڇا پلا ايئن نه ٿو ڪري سگهجي ته ڪن بن چئن شين بابت ڄاڻ ڪن ٻين بن چئن شين سان لاڳو ٿي وڃي؟ پٿر گهڙڻ جو عمل ڪانهي سان لاڳو ڪري ان کي گهڙيو وڃي، پاڻيءَ کي اوبارڻ بدران پار کي اوبارڻ جي ڪوشش ڪجي، تامي کي رجائڻ بدران لوهه کي رجائڻ، وغيره، ته ڇا ٿيندو؟ هر عمل اسان کي نئين ڄاڻ ڏيندو. سوپن تجربن ۽ تعليمن نسل در نسل تبديل ٿي اسان جي ڄاڻ ٺاهي آهي. ڇهنبدار پٿر جي ايجاد کان اڄوڪي هر ايجاد تائين ماڻهوءَ اهو ئي ڪم ته ڪيو آهي ته ڪنهن به لڌاءَ، عمل، اثر، شيءِ وغيره کي ڪنهن به ٻي لڌاءَ، عمل، اثر يا شيءِ

سان پيٽائي، پرڪي، پرجهي سگهي. ڪڪائين جهوپڙيءَ کان آسمان ڇهندڙ جابن تائين، اڻ گهڙيل پٿرائين ڳوڙهي (ڦيٽي) کان اڇوڪي جديد صنعتي ڦيٽي تائين، ڪني گاهه چيٽي جي پاڻ کان جديد ڪيميائي پاڻ تائين، گاري کان سيمينٽ تائين، پيچرن کان روڊن تائين اهو ئي عمل هلندو پئي رهيو آهي.

ماڻهوءَ نرم مٽيءَ جو گهڙو (رانديڪو) ٺاهيو جيڪو اس ۽ هوا ۾ سڪي سخت ٿيو، باهه ۾ پڇي پڪو ٿيو. قسمن قسمن گهڙا ٺهيا: هڪ گهڙي جواڏو، مٺو، چوٽاڙو مٺو، منڍي، ٻانهون يا چنگهون ٻي گهڙي سان ڳنديون ويون — ماڻهوءَ بت تي شينهن جي منڍي ٺاهي وئي — شينهن — منڍيو ماڻهو ٺهي پيو. جيڪو ماڻهو جهنگلي سان جي منڍي واري گل اوڍي جانورن جي ڌڻ ۾ گهڙي ويو پئي، ان لاءِ ٻن چئن تصورن کي هڪ ٻي سان ڳندي ڪا وڏي ڳالهه ڪانه هئي. آءُ اڇوڪي دور جو ماڻهو به ان پيچ گهڙ کان واقف آهيان ۽ في الحال رڳو گگارينو جهڙي هٿ — گهڙي تصور تي ڪيترو ئي گهڻو لکي سگهان ٿو، ته ڇا ڪو ٻيو ٿيون، چوٽون، پنجون ماڻهو هڪ ٻي جي پورهيو، عمل، تجربي، تعليم، تخليق، وغيره جا سوين تصور هڪ ٻي سان ملائي ڪا تين شيءَ ٺاهي نه ٿو سگهي؟

ڪهڙو به تخيل هجي، ان جو جيڪڏهن چيد ڪبو ته اهو ڪجهه اڳوڻن تصورن جو ميٽر هوندو ۽ هر تصور ڪنهن نه ڪنهن حقيقت جو عڪس، اولڙو، ياد ڪري ڇڏيو ته هر ڄاڻ عڪس جو ميلاپ آهي ۽ ان جو هر تصور ڪنهن نه ڪنهن حقيقت جو اولڙو.

باب نائون

غلط سوچ چوڻي نهي؟

حقيقت جو اولڙو غلط نموني پر جهيو ويندو ته سوچ به غلط ٺهندي ۽ ڄاڻ به غلط هوندي.

اچو ته اها ڳالهه ڪجهه مثالن سان سمجهون:

(1) آسمان (آپ) ڇا آهي؟

جنهن به شيءِ کي روشنيءَ جا ڪرڻا لڳي موتي اچي اسان جي اک تائين پهچندا، ان کي ڏسي سگهنداسون. پراهين پنڌ واري شيءِ جيترو اسان کان پري هوندي، اوترو ننڍي نظر ايندي جيڪڏهن روشنيءَ ڪرڻا رنڊائي موٽائڻ، اولڙو ڪرڻ واري شيءِ وچ تي نه هوندي ته نظرون ڀولار ۾ پيهي ڪتي نه ڪتي ڪتي وينديون، اسان کي ڪجهه به نظر نه ايندو ۽ اهو هنڌ اونداهو يا ڪارو نظر ايندو.

جيڪڏهن اونداهي ڏاڍي ڊگهي ڪمري ۾ وچ تي آڏو — ڏيکيو بلب رکيو هجي، ان جو روشن پاسو اوهان طرف هجي ته ان جي اونداهي پاسي اوهان کي ڪارو کان سواءِ ڪجهه به نظر نه ايندو پر جيڪڏهن بلب آڏو — ڏيکيو نه هجي ته پوءِ اوهان کي هلڪو ڏند پيو محسوس ٿيندو. اهو ان ڪري ٿئي ٿو جو بلب جي تيز روشني اک جي ماڻڪيءَ کي سسائي ڇڏي ٿي ۽ جڏهن ماڻڪي سسيل هجي ۽ روشني گهٽ ته صاف نظر نه ايندو.

وشال، اٽڪت ڪائنات ۾ سج اسان جي ويجهو ۽ ڏاڍو روشن آهي، ان ڪري اسان جي نظر جتي ڪتي ٿي اتي آسماني ”رنگ“ نظر اچي ٿو ۽ اسان ان کي اپ يا آسمان سمجهون ٿا.

اهو سڀ ڪجهه اسان سائنس جي نعمتن جي ڪري ڄاڻي ورتو آهي.

اڳوڻو ماڻهو ڪا اڄوڪي جهڙي نسبتاً وسيع ڄاڻ نه رکندو هو. ان ڪري هوان کي دونھائيل، جهڙالي ۽ نوس پت سمجهي ويٺو ۽ اهڙيءَ طرح اپ بابت جهوني جاهل ڄاڻ اسان جي لوڪ ڪٿا ۽ ڏند ڪٿا ۾ شامل ٿي وئي.

اڄوڪي سائنس ڏسڻ جا اهي اوزار ٺاهي ورتا آهن جو چنڊ ۽ سج ڇٽڪ سائنسدانن جي ڳچن ۾ آهن. لکين نوري سالن جي پنڌ تي نگاهه وجهي سگهجي ٿي. پر ”آسمان“ اڃا به پراھون آهي!

(2) سج ۽ چنڊ بابت غلط سوچ:

ٻڌايو پئي ويو ته سج ”پھرين آسمان“ ۽ چنڊ ”چوٿين آسمان“ تي آهي. ان جو مطلب اهو ٿيو ته سج ويجهو ۽ چنڊ پري آهي. جڏهن ته اڄوڪو ٻار به ڄاڻي ٿو ته چنڊ رڳو 9 لک 30 هزار ميل پري آهي ۽ سج ساڍا نو ڪروڙ ميل پري. جيڪڏهن چنڊ ”چوٿين آسمان“ تي آهي ته پوءِ سج گهٽ ۾ گهٽ ”هڪ سَو پنجين آسمان“ تي هٿڻ گهرجي.

ماڻهوءَ کي اها ڄاڻ به سائنس ڏني ته سج ڌرتيءَ کان ساڍا تيرهن لک ڀيرا وڏو آهي ۽ چنڊ ڌرتيءَ کان ڪيئي ڀيرا ننڍو، نه ته اڳوڻي اڻڄاڻ ماحول ۾ اهي پئي، ماڻهوءَ کان پري ۽ عام حالتن ۾ هڪ جيترا ڏيکارجن ڏهن ۽ جيترو انهن جو قد ڏيکارجي ٿو اوتري قد واري ماڻهوءَ وٽ کاڌي پيٽي ۾ ڪم ايندڙ شيءَ ٿالهه (پائٽرو پاٽ يا پليٽ) آهي. ان ڪري ماڻهن سمجهيو پئي ته انهن کي ماڻهوءَ جي ٻنهي ڳچن ۾ ائين ئي کڻي يا ڪڇن هيٺان ٽپائي سگهجي ٿو جيئن ڪنهن به عام ٿالهه کي. جيڪڏهن ماڻهن کي سج ۽ چنڊ جي صحيح قد بت جي ۽ سج باهه جو گولو هجڻ واري، جنهن ۾ ڪيترن ئي شعلن جو قد ٿيهر لکن کان به وڌيڪ ڊگهو آهي، سڌ هجي ها ته گهٽ ۾ گهٽ ڪڏهن به انهن کي پنهنجن هٿن تي کڻڻ يا ٻانهن هيٺان ٽپائڻ جي ڳالهه ٿي سگهي ٿو ته اصطلاحي معنيٰ ۾ سوچي سگهي ها، حقيقي معنيٰ ۾ نه.

(3) سج گرھڻ ۽ چنڊ گرھڻ:

سج جي چوڌاري ان جا نو ٽي گرھ (سيارا) ڦرندا رهن ٿا. پھرين نمبر تي عطارد، ٻي نمبر تي زھرا ۽ ٽين نمبر تي ڌرتي آهي. ڌرتي سج چوڌاري چڪر 365- ڏينهن ۽ ڇهن ڪلاڪن (هڪ سال) ۾ پورو ڪري ٿي. چنڊ وري ڌرتيءَ جو گرھ آهي جيڪو ڌرتيءَ جي چوڌاري ڦرندو رهي ٿو. جڏهن سج، ڌرتي ۽ چنڊ هڪ ليڪ ۾ ٻيھن ۽ ڌرتي وچ ۾ هجي ته چنڊ تي ڌرتيءَ جو پاڇو ٺهندو ۽ چنڊ (جيئن ته سج جو

اولڙو موتاڻي نه سگهندو تنهنڪري) اونداهو نظر ايندو — اها آهي چنڊ گرھڻ. پر جيڪڏهن سج، چنڊ ۽ ڌرتي (چنڊ سج ۽ ڌرتيءَ جي وچ ۾ اچي) هڪ ليڪ ۾ ٻيھن ته سج جي روشني سنئين سڌي ڌرتيءَ تائين نه پهچندي ۽ سج چنڊ جي اوت ۾ اچي ويندو. پر جيئن ته سج ڏاڍو وڏو آهي تنهنڪري پورو لڪي ڪو نه ٿو ۽ وچ ۾ آيل چنڊ جي ٻي پاسي ڳاڙهسرو نظر اچي ٿو — اها آهي سج — گرھڻ. هيءَ سڄي ڄاڻ اسان کي سائنس ڏني آهي.

اڳوڻي اڻڄاڻ ماحول ۾ ماڻهوءَ کي اهو اسرار سمجھ ۾ نه پئي آيو. ماڻهو جڏهن پاڻ تڪليف، اهنج ۽ ڪاوڙ ۾ هوندو هو تڏهن سندس منهن مهانڊو به بگڙي ويندو هو. سج — گرھڻ وقت سج ۽ چنڊ — گرھڻ وقت چنڊ کي به ”تڪليف“ هئي، تنهنڪري انهن کي ”قاسيءَ تي تنگيل“، ”مصيبت ۾ مبتلا“، ”ڪروڙ ۾ ڀريل“ وغيره سمجهيو ويو. سج سجاڳيءَ جو اهڃاڻ، روشنيءَ جو ذخيرو فصل جي حياتي ۽ حياتيءَ جو جوهر ته آهي ئي، ان ڪري ان کي اوت مان ڪڍڻ يا پرچائڻ لاءِ عجيب قسم جي ريتن، رسمن ۽ رواجن جنم ورتو، جن جي اوهان کي خبر آهي.

(4) تارا — لوهي ٽڪ:

سج ”لهي وڃڻ“ کان پوءِ لکين چاندي — رنگ تمڪندڙ ٽڪا، ڪي ننڍا ڪي وڏا، ڪي هڪ ٻي جي ويجهو، ته ڪي هڪ ٻي کان پري، سياري ۾ هڪ نموني جا، ته اونهاري ۾ ٻي نموني جا، مقرر وقت موجب پنهنجون جايون بدلائيندڙ — تارا — اُپ جي ويڪري سيني تي پڪڙجي پئي ويا ۽ ڏينهن ٿيندي گم پئي ٿيا. ڇا ”اُپ ۾ تارا“ رڳورات جو ٿي هوندا آهن ۽ ڏينهن جو نه هوندا آهن؟ اها خبر اڳوڻي اڻڄاڻ ماڻهوءَ کي ڪا نه هئي. ”اُپ ۾ تارا“ ڏينهن جو به هوندا آهن، پر سج جي تيز روشنيءَ سبب سج — ڪرڻن پٺيان اهي نظر نه ايندا آهن.

ماڻهن ڏٺو پئي ته جيئن اُپ ”لسي ڪُٻ“ ۾ پڪڙيل آهي، تيئن تارا به ان ۾ ساڳيءَ سنوت سان ”تنبيل“ آهن، تنهنڪري انهن سمجهيو ته اهي روشن لوهي ٽڪون (ڪليون، ڪوڪا) ”اُپ ۾ کٽل“ آهن. جيڪڏهن ”کٽل“ آهن ته پوءِ اهي هڪ مخصوص وات تي هلندا چوٽا رهن، اها ڳالهه کين سمجھ ۾ نه پئي آهي، تنهنڪري تارن بابت ٻٽو تصور ٺهيو ته ”اُپ ۾ کٽل“ به آهن ۽ ”هلندا“ به رهن ٿا.

انهن ماڻهن وٽ جيڪڏهن اڄوڪن وسيلن جهڙا جديد سائنسي وسيلو هجن ها ته اهي سولائيءَ سان ڄاڻي وٺن ها ته اهي روشن تمڪندڙ ٽڪون — تارا — هڪ ٻي کان ڪروڙين، اربين، ڪربين، پدمين ميلن جي مفاصلي تي، ڪي هيٺ

(اوري)، ڪي مٿي (پري)، اٽڪٽ ڳٽپ ۾ پڪڙيل آهن. ڪيترائي وڏا تارا پري هجڻ سبب ننڍا ۽ ڪيترا ئي انهن جي پيٽ ۾ ننڍا تارا ويجهو هئڻ سبب وڏا نظر اچن ٿا ۽ پدمن جي ڳٽپ ۾ اهڙا به آهن جيڪي کين عام ديد سان نظر نه پئي آيا تڏهن شايد اهي حقيقت تائين پهچي وڃن ها.

عيسوي سن جي شروعات کان چار سئو سال کن اڳ يونان ۾ اهڙا ڏاها به پيدا ٿيا جن سج، چنڊ، تارن، ڌرتيءَ ۽ آسمان تي غور ڪيو. ڪي انهيءَ نتيجي تي پهتا ته سج ديوتا ناهي پر باهه جو گولو آهي، ڪي انهيءَ تي ته چنڊ ۾ ڪا به آٽ ڪٽڻ واري ناني ڪانهي جنهن جي اڏايل ڪاٺ (ڌاڳي، پوئين) سبب ڪڪر ٺهي پيا، ۽ ڪي ان نتيجي تي پهتا ته ڏينهن رات جو ڦيرو سج جي لهڻ چڙهڻ سبب نه پر ڌرتيءَ جي پنهنجي مرڪز چوڌاري لائونٽڙي ڦيري سبب آهي پر انهن سوچن کي هوري هوري وڌندي ۽ پراڻين جاهل ڏند ڪٿائي سوچن سان مقابلو ڪندي، سچو ثابت ٿيڻ ۾ سوين سال لڳي ويا. عمر خيام به پاڻ ملهائيو پر گوءِ گيارنو برونو ۽ گليلو گليلو ڪٿي ويا (شايد ان ڪري به جو سندن پچار گهڻي ٿي). برونو کي ساڙيو ويو ۽ گليلو کي گهر بند ڪيو ويو جتي چنڊ جي چانڊوڪيءَ ۾ اڀياس ڪندي ۽ لڪندي اڪين کان ويجهي ويو. بهر حال، اڄ اها ثابت ٿيل حقيقت آهي ته ڌرتيءَ جي لائونٽڙي ڦيري سبب ڏينهن رات ۽ سج چوڌاري ڦيري سبب سيارو ۽ اونهارو ٿئي ٿو. سج اُپري ۽ لهي ڪو نه ٿو، پر ڌرتيءَ جو جيڪو پاسو جيئن سج سامهون ايندو وڃي ٿو اتي تيعن تيعن صبح، منجهند ۽ شام ٿئي ٿي ۽ جڏهن اهو پاسو سج آڏو ڦري اوجھڙي وڃي ٿو ته رات ٿئي ٿي.

(5) ڌرتي:

ماڻهو لکين سالن کان ڌرتيءَ تي رهندو، ان کان ڪاڄ وٺندو، ان کي کوٽيندو ۽ لاپ پرائيندو رهيو آهي. ڌرتيءَ سان ماڻهوءَ جون ناتو ايئن آهي جيئن ٽيچ پيٽاڪ ٻار جو ماءُ سان، ان کان وڌيڪ سيبٽي، سلچي، سني، سواڊي، سڄي ۽ سونهن پري ڪائنات جي ٻي ڪا به شيءِ ناهي.

ماڻهو جيستائين ڌرتيءَ تي نگاهه وجهي سگهيو پئي تيستائين اها سٺين سڌي سنوت ۾ هئي تان جو ديد وڃي اپ سان ٽڪرائي. اپ جيئن ته ڇت وانگر تائيل هو تنهنڪري ان جي ٽيڪ لاءِ ڪا پٽ، ٿوڻي ۽ ٽنپو هئڻ ئي گهرجي ڇو ته ٽيڪ کان سواءِ ڪا به ڇت بيهي نه ٿي سگهي. پر اپ کي ٽيڪ ڏيندڙ ڪا به ٿوڻي يا ڪو به ٽنپو نظر نه پئي آيو تنهنڪري ڪو اهڙو ٽنپو هئڻ گهرجي جيڪو ڏسڻ ۾ نه

اچي — هن تن ديوتائن جو تصور اوتارو وٺي، انهن کي ٿوڻيءَ طور بيهاريو ويو — هيءَ آهي پراڻي ڏند ڪٿا، غير حقيقي سوچ.

جيئن ته سج اڀري ۽ لهي پيو تنهنڪري سمجهيو ويو ته سج ڌرتيءَ چوڌاري ڦري ٿو. ڌرتيءَ جي سنئين پاسي سوجهرو هو تنهنڪري جتي سج گم ٿي پئي ويو ۽ ڌرتيءَ جي ٻي پاسي کان ڦري وري اچي اوڀر ۾ پئي پهتو تنهنڪري ان پاسي اوندو هئڻ گهرجي — بحرِ ظلمات، اونداهين جو سمنڊ تصور ڪيو ويو جنهن ۾ سج گم ٿي پئي ويو.

پندرهنين صديءَ جي پوئين ڏهاڪي تائين ماڻهن کي اها خبر ڪانه هئي ته ”بحرِ ظلمات“ ۾ سڄو سارو آمريڪي ڪنڊ (هاڻي به ڪنڊ: اتر ۽ ڏکڻ آمريڪا) ۽ ٻيا سوين ننڍا وڏا بيت موجود آهن. ان وقت تائين ڌرتي ڪل اها هئي جيڪا سڄي سمنڊ جي گهيري ۾ اڄوڪن تن ڪنڊن — ايشيا، آفريڪا ۽ يورپ — تي پڪڙيل هئي. سمنڊ کي پيو ڪنارو هڻي ڪونه.

سامونڊي ڪناري تي بيهي اوهين ڏيان سان پري کان ايندڙ پاڻيءَ جهاز يا سڙه واري بيڙيءَ کي ڏسو — ايندي ايندي پهريائين بيڙيءَ جو سڙه يا پاڻيءَ جهاز جي ڪنٽرول ٽاور جو چوٽ ظاهر ٿيندو ۽ پوءِ هوري هوري ويندو سڀ ڪجهه ظاهر ٿيندو. پاڻي ته ”سنوت“ ۾ بيهندو آهي پوءِ پرايهين جهاز جو چوٽ چوٽو ظاهر ٿئي، سڄو چوٽو؟ ان ڪري جو ڌرتي گول آهي، جيئن جيئن جهاز ڏيڍ جي اوت مان اڀرندو ايندو تيئن تيئن ظاهر ٿيندو ويندو.

جيڪڏهن ڌرتي سنئين هجي ها ته هماليا ۽ قراقرم جبلن جون اوچيون چوٽيون جن مان هڪ جي اوچائي 29 هزار فوٽ آهي، ضرور نظر اچي ها، پر اها به ڌرتيءَ جي ڍڍ جي اوت ۾ هئڻ سبب نظر نه ٿي اچي.

اڳوڻي گهٽ جاڻ ماڻهوءَ جي دنيا رڳو پنهنجي اوڙي پاڙي تائين سوڙهي هئي، هو سڄي ڌرتيءَ تي نظر وجهي نه پئي سگهيو ۽ جتي به ويو پئي ته هن رڳو سنوت پئي ڏٺي — ”ڌرتي گول هجي ها ته ماڻهو ترڪي ڪري نه پئي ها!“ — تنهنڪري هن جي ڌرتي رڳو اوتري ئي هئي جيتري هن ڏٺي.

گول ڌرتي جيڪڏهن ماڻهوءَ يا ڪنهن ڇپ جيتري هجي ها ته هلندڙ هر شيءِ ضرور ترڪي ها، پر ڌرتي ته ماڻهوءَ کان ڪروڙين ڀيرا وڏي آهي.

(6) ٻه دنيائون:

ڦڙ ڪڏهن وڌ ڦڙو، ڪڏهن چوهو ته ڪڏهن مورڱو ڳڙو، ڪڏهن پڪر وال، ڪڏهن واڇڙ، ڪڏهن اترائون، ڪڏهن اولهائون ته ڪڏهن چوماسو ڪڏهن رڳو ڌرتي آلي ڪري ته ڪڏهن ٻوڙ ٻوڙان، ڪڏهن وڻ ڌوئي ڇهڇ ساوا ڪري پئي ڇڏيائين ته ڪڏهن مورڱو پاڙون پئي پئي اڇلايائين، ڪڏهن اونداه اندوڪار ڪري پئي وسيو ته ڪڏهن تيز طوفان سان — ڪڏهن سڪ، سڪر، سڻائي هو ته ڪڏهن ڏڪ، ڏڪر، ڏهائي هو.

ماڻهوءَ اهو سڀ ڪجهه ايئن پئي سمجهيو جيئن هو پاڻ هجي. هن جي لاءِ هر چرندڙ شيءِ ساھواري هئي: ان ۾ روح هو، هو ڪو ديوتا هو. گهٽ ڄاڻ ماڻهوءَ هر ڪم، هر عمل، هر شيءِ، هر لقاءِ جا ٻه چار ديوتا ناهي ڇڏيا — جهڙو جو ديوتا، مينهن جو ديوتا، ڳڙي جو ديوتا، اوڻر (آنداري) جو ديوتا، سڪر سڻائي ساوڪ جو ديوتا، ٻوڏ جو ديوتا، اپ کي ٽيڪ ڏئي کڻي بيھڻ وارا ديوتا، گجڙ جو ديوتا، سونهن جو ديوتا يا ديوي، عشق جو ديوتا، غضب (ڪاوڙ ڪروڙ) جو ديوتا، ڪرم، رحم جو ديوتا، اُن جو ديوتا، رزق ڏيندڙ ديوتا وغيره. ڪي ديوتا ننڍا ته ڪي وڏا، ڪي هيٺا، لاچار ۽ ڳيجهو ته ڪي ڏاڍا، سگھارا ۽ ڏيندڙ وغيره.

ماڻهوءَ وٽ ديوي يا ديوتا جو تصور ڇو ٺهيو؟ اهو ڇا ڇڻڻ کان اڳ اچو ته ”ساه“ کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪريون.

(8) ”ساه“ ڇا آهي؟

توهين ڄاڻو ٿا ته ماڻهو جهنگلي ماحول مان نڪري جابلو ميداني ۽ پاڻيائي علائقن ۾ پکڙجي ويو، جن مان ڪي ڪوسا هئا ته ڪي ٿڌا. هر هڪ جڻو جنهن به علائقي ۾ رهيون ان تي علائقي جي طبعي ماحول ۾ رچي وسي ويو. ڪنهن کي ڪاٺ لاءِ گانگت، ڏيڏر، مڇي، ڪڇون مليا ته ڪنهن کي جهنگلي سان، بار، سگا، گهوڙا، هاڻي، ريون، پڪريون ۽ ٻيا جانور، ڪنهن کي ميوا، پاجيون ۽ جيت جڻيا ته ڪنهن کي سڀ قسم جون شيون.

هر هڪ راج کي پنهنجي پنهنجي گهرجن موجب هٿيار، اوزار گهڙڻا پيا. ڪتي جهنڊار پٿر، ڪاتي، پالي، نيزي، تير ڪمان وغيره جي وڌيڪ گهرج هئي ته ڪتي ونگوڙي، چلي ۽ رچ جي، ڪتي باهه جي وقتي گهرج هئي ته ڪتي هر گهڙي، ڪتي غاري يا چير آڏو پٽ، اوت ٻڌڻ جي گهرج هئي ته ڪتي جهوپڙيءَ جي، ڪتي مينهن پائيءَ جي ته ڪتي گهلندڙ هوا جي...

هر راج جي هر ماڻهوءَ جو هر ڏينهن ڪيترن ئي قسمن جي ساھوارن سان

اڳوڻي گهٽ ڄاڻ ماڻهوءَ ڏنو پئي ته ڌرتيءَ تي پکڙيل لقائن، نظارن ۽ شين جو ڏيک ئي نرالو آهي. سڄي ڌرتي رنگارنگ روپن سان ڀري پئي آهي. سمنڊن، جبلن، وڻن، پکين، جانورن ۽ ٻين شين جي ڪا ڪوت ئي ڪانهي. هر شيءِ، هر لقاءِ جو پنهنجو مزو ۽ رنگ روپ آهي. اوچائيءَ تان هيٺ وهي ايندڙ واهه جي پاڻيءَ ۽ اوچائيءَ تان هيٺ ڪرندڙ پاڻيءَ (جهڙي) جو پنهنجو ڏيک ڏيکاءِ ۽ پنهنجو ساز سنگيت آهي. سوين نمونا ۽ رنگارنگ پکي پڪڙ، وڻ ٻوٽا ۽ ٻيا ساھوارا — جڳ سڄو جنسار لڳو پيو هو. هيءَ هڪ نرالي دنيا هئي.

ٻي دنيا مٿي آسمان ۾ هئي. ان جو رنگ روپ، منهن مهانڊو، ڏيک ويڪ وري پنهنجي قسم جو هو. ان ۾ تارا هئا، تارن جا مختلف جهرمٽ جهڳٽا هئا، ڪٽي، ٽيڙو ۽ گس هو، ڪٽ، وڇون، قطب تارو ۽ وهائو تارو (زهررا گرهه) هو. ان ۾ سڄ هو ۽ چنڊ هو. اها دنيا ڌرتيءَ کان ويڪري ۽ ان مٿان چانيل هئي.

جيڪڏهن انهن کي خبر هجي ها ته ڌرتي سڄ چوڌاري، سڄ (پنهنجن سمورن سيارن سميت) گس ۾، ننڍو گس وڏي گس ۾ ۽ وڏو گس اڃا به اٽڪت ڪائناتن ۾ ڦرندو رهي ٿو ۽ آسمان ڪونوس لسو ڪپ نه پر ڏيڍ جي ڪوت آهي، لکين نوري سالن جي پنڌ تائين ڪائناتن کي ڇاڻيو ويو آهي پر اڃا ڪٿي به ”ڪائناتن جو ڪنارو“ ڪو نه مليو آهي. ڪائناتن ۾ ملندڙ ڌرتيءَ سميت هر جسم، ننڍو توڙي وڏو، هيٺ توڙي مٿي، ڪاٻي توڙي ساڄي، چمڪندڙ توڙي ڊونھائيل، رنگين توڙي روشن، پنهنجي منهن مهانڊي، ڏيک ويڪ جي حساب سان بيشڪ فرق وارو هجي پر بنيادي طرح هڪ آهي. مادي جو ٺهيل آهي، ته کيس ”ٻه دنيائون“ سوچڻ جي ڪا گهرج ئي نه پوي ها.

(7) جھڙ، مينهن، ڳڙو ۽ اوڻر، آنداري:

جهوني جڳ جي گهٽ ڄاڻ ماڻهن لاءِ جھڙ، مينهن، ڳڙي ۽ اوڻر آنداري جي مام پروڙڻ به ڏاڍي ڏکي ڳالهه هئي. جڏهن جھڙ ظاهر پئي ٿيو تڏهن ڪنهن مهل ته هلندو پئي رهيو ۽ ڪنهن مهل ٿڪ ٻڏي بيھي ٿي رهيو، ڪنهن ويل ان ۾ اڇا، ڪارا، پيلا، ڳاڙها ڪڪر هئا ۽ ڪنهن مهل وري يڪو هڪ رنگو ڪڏهن ٻوست پئي ڪيائين ته ڪڏهن ٿڌڪار، ڪڏهن وسيو پئي، ڪڏهن گجيو پئي، ڪڏهن چمڪيو پئي ۽ ڪڏهن نڪاءِ پئي ڇڏيائين، ڪڏهن ڪڙ پئي وسي ته ڪڏهن ڦڙ

واسطو هو — ڪو سگهارو هو ته ڪو نپل، ڪو وڏو هو ته ڪو ننڍو، ڪو تيز ڊوڙندڙ هو ته ڪو ڊڊو، ڪو اڏامڪ هو ته ڪو پاڻيءَ منجهه. جڏهن جانور جو شڪار ٿيو پئي تڏهن جانور جي ويڙهه، پاج، ڦٽڪي جي سگهه هوري هوري ختم پئي ٿي. اهڙيءَ طرح گهايل ماڻهوءَ پوڙهي، پارڙي وغيره جي به ڪڏهن گهائڻ کان ته ڪڏهن سمجهه ۾ نه ايندڙ سور (بيماريءَ، تپ ٻري) سبب هر چرپر ختم ٿي پئي وئي — نه کائي پيو، نه پيئي پيو، نه ئي وري ڳالهائي پيو.

سوين سالن جي ڪم ۽ پرڪ نيٺ ماڻهوءَ کي پروڙ ڏني ته جيئرو اهو آهي جنهن ۾ ساهه آهي، جيڪو ساهه کڻي — ڪڍي ٿو، جيڪو چري ٻري کائي پيئي ٿو، ۽ مثل اهو آهي جنهن جو کائڻ پيئڻ چرڻ پرڻ ۽ ساهه کڻڻ بند آهي. وڌيڪ جاچ اهو به ڏيکاريو ته خود کائڻ پيئڻ چرڻ پرڻ به ان وٽ آهي جنهن وٽ ساهه آهي، جنهن وٽ ساهه ناهي اهو مثل آهي.

جڏهن ساهه جو ڪجڙ نڪرڻ بيهجي پئي ويو تڏهن سيني جي ڏنڻو به بند پئي ٿي وئي ۽ پوءِ ڪهڙا به حيلو وسيلو ڪتب آندا پئي ويا پر ”ستل“ سجاڳ نه پئي ٿيو ۽ بهرحال اهو سمجهيو ويو ته اهو مري ويو. جڏهن ٻار جملي ٿو تڏهن ساهه کڻي ٿو (جي ساهه نه کڻي ڪڍي ته مثل) ۽ جڏهن مري ٿو تڏهن مرڻ جي نشاني آهي ساهه جو بيهڻ (باقي ته سڀ ڪجهه ساڳيو هو). جڏهن ساهه جي پروڙ تي وڌيڪ ڌيان ڏنائين تڏهن کيس سڌ پئي ته ”ساهه“ ته ”هوا“ آهي ان ڪري سمجهيو ويو ته جيئرو اهو آهي جنهن ۾ ”هوا“ هجي ۽ جنهن ۾ ”هوا“ نه آهي اهو مثل ماڻهوءَ اهو به ڏٺو پئي ته اڄ نه سپان ڪو ماڻهو ڪو جانور، ڪو پکي، ڪو جيت وغيره مري پئي ويو ۽ اهڙيءَ طرح ساهواري ٻي ساهواري کي جنم پئي ڏنو — جياپي لاءِ ”هوا“ اٿتر شرط ٿي پئي.

ماڻهو جانور ته مري مٽي ۽ پرپورجي يا سڙي ڪاڇي پئي ويو، پر ”هوا نڪري پئي وئي“ ۽ ”هوا موتي ٿي آئي“ (جيئرو)، هوا هر حالت ۾ هئي، ”هوا ڪا نه ٿي مٽي.“ لاڳيتي عمل سبب ئي اهو تصور ٺهي سگهيو ته ماڻهو ساهوارو سڙي، ٻري ختم ٿي وڃي ٿو يعني فاني آهي (۽ ان ڪري مادو آهي) ۽ ”هوا“، ”ساهه“، ”روح“ لافاني آهي. دائمي آهي جيڪو جسم (مادي) جي مرڻ کان پوءِ به وجود رکي ٿو، حقيقت ۾ ”ساهه“ هوا جي تصور کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نه آهي پر گهٽ ڄاڻ واري ماحول، وهم، ويساهه، عقيدو ان کي هڪ غير مادي ۽ لافاني هستي بنائي ڇڏيو آهي.

جيڪا به شيءِ چرپر ڪندي نظر پئي آئي، ان بابت اهو تصور جڙيو ته ان ۾

”ساهه“ آهي، چو ته ساهه کان سواءِ ڪا به شيءِ چري ٻري، ڳالهائي بولائي ڪا نه ٿي سگهي. ان ڪري ئي اهو وهم، ويساهه يا عقيدو ٺهيو ته پڙڪندڙ باهه، وهندڙ پاڻي، گهلندڙ هوا، اپائيندڙ مٽيءَ، ٻرندڙ جبل، گجندڙ جهڙ ڪنوندڙ ڪنڊ، چمڪندڙ چنڊ، ٻرندڙ سج، تمڪندڙ تارن وغيره ۾ به ”ساهه“ آهي (جڏهن ته اڄوڪو ٻار به ڄاڻي ٿو ته انهن مان ڪنهن به شيءِ ۾ ساهه ڪونهي).

ڇا عقيدو ٻڌائي سگهندو ته سينور ۾ ”ساهه“ آهي يا نه (سينور هڪ گهرڙي ”وڻ“ جو ڪروڙن جي ڳٽ ۾ ميٽو يا جهڳٽو آهي)، جيوڙن (مٽي جهڙا، انگور جهڙا، ونگوڙيا، لٺڙيا، پڇڙيا — سوين جنسون ۽ ارين ڪرين ۾ ڳٽپ)، جيتامڙن (واٽرس... ٽپڪڙيا، گُلڙيا وغيره — سوين جنسون ۽ ڪرين پدمن ۾ ڳٽپ) ۾ ساهه آهي يا نه؟ ۽ مثال طور، هڪ گلاس ۾ پئجي سگهندڙ سلهه (ٽي پي) جي لٺڙين جيوڙن (جيڪي قد بت ۾ گهڻن ئي جيوڙن کان وڏا آهن) جي ڳٽپ ئي وڃي ڪروڙن ۾ ٿيندي هڪ گهرڙا جانور جيئن ايمبيا، پٿراميشم وغيره (سوين جنسون ڪرين پدمن ۾ ڳٽپ) ”ساهه“، ”روح“ رکڻ ٿا يا نه؟ انهن ۽ اهڙين ٻين هزارين جنسن ۾ ڪي به عقيدا، ويساهه، وهم يا ڏند ڪٿائون ڪنهن به قسم جي ”ساهه“ يا ”روح“ هجڻ جي نشاندهي نه ٿيون ڪن، چو ته اڳوڻي زماني جي ماڻهوءَ نه ته انهن بابت ڄاڻو پئي، نه ته انهن وٽ پرڪ جا وسيلو هئا ۽ نه ئي انهن بابت ڪو تصور — انهن اهي ساهوارا نه ڪڏهن ڏٺا، نه ڪڏهن ٻڌا ۽ نه ئي ڪڏهن انهن کي چڪي، سنگهي يا ڇهي سگهيا. ماڻهن سيءَ تپ جي بيماري گذريل صديءَ تائين خراب هوا (مليريا) سبب سمجهي پئي. هنن وٽ مچر مان رت ۾ داخل ٿيندڙ جيوڙن (چوسڻ، ڪيٽن) بابت ڪا به ڄاڻ نه هئي.

(9) ديوي ۽ ديوتا جو تصور ڪيئن ٺهيو؟

ابتدائي راج ۾ جڏهن هڪ خاص ساهواري جنس ماڻهو (سمجهه ٻري) ٺهڻ شروع ٿي تڏهن ان وٽ ڪنهن به طرح ماءُ پيءُ بابت اهو تصور ڪو نه هو جيڪو اڄوڪي ماڻهوءَ وٽ آهي. ٻار لاءِ اهو ممڪن ٿي ڪو نه هو ته هو پنهنجي پيءُ کي سڃاڻي سگهي. راج جا سڀ نوجوان هن جا وڏا هئا پر هن کي جنهن ماءُ ڇڻيو هو، جنهن جي ٿڃ پيئي هئائين، ان کي سڃاتائين پئي. ابتدائي راج جي ابتدا ۾ سمورا رشتا ماءُ جي حوالي سان سڃاتا ويندا هئا (۽ اڄ به بنيادي طرح ماءُ جي حوالي سان سڃاڻجن ٿا چو ته ماءُ ئي آهي جيڪا پيءُ جي نشاندهي ڪري سگهي).

سڀ کان وڏي، پوڙهي، جهوني ماءُ سڄي راج جي ماءُ هئي. اها ئي سيني جي کاڌي پيئي، ڏک سک، رهڻي ڪهڻيءَ، اٿا ويٺيءَ جو لحاظ ۽ خيال ڪندي هئي ۽ هر

هڪ جي گهرج جو سڌ سماءُ رکندي هئي، ٻيون جوان ماڻهن به رکنديون هيون، پر انهن جي وڏي به اها ئي پوڙهي ئي ماءُ هئي. سڀ ان جو اولاد هئا. ابتدائي راج جي ان قسم کي اماڻو (ماڻهو ماءُ وارو) راج سڏجي ٿو.

مائن جي ماءُ گهڻي قدر سني، سباجهي، مني، مهربان، سببتي، سلچڻي، پرو ۽ پرگهور رکندڙ هئي ۽ هن جي انهن خصلتن جون يادگيريون سندس مٽي پڄاڻا به ٻيون هلنديون هيون ۽ ڳڻ پيا ڳاڻبا هئا.

توهان کي چڱيءَ طرح ڄاڻ آهي ته گذريل واقعي جو بيان عام طرح ساڳي ان نموني نه ٿي سگهندو آهي جيئن اهو ٿيو هجي. ڪو ماڻهو وڃون (پتون) ماريون ته بيان ٿيندو هيڏو، هت جيڏو، ساڻو هيڏو، زهريلو وڃون هو. گهوڙو ڊوڙيو ته ڪو نه پئي، هوا سان ڳالهين ٿي ڪيائين. ”يرا! ماڻهو ته ڪو گبر شينهن آهين“، ”پاڙيو ڪنهن جاءِ جو ڌڪ ٿي نه جهليائين“ وغيره. انهن راج-مائن بابت به قصو گهٽ وڌ پيو هلندو هو.

نيڪ سيرت، خوب خصلت، چڱيءَ چلت واريون ماڻهن نيڪيءَ سونهن، سلچڻيءَ ۽ مهربانيءَ ۾ سڀني کان سرس هيون (اهي ٿيون نيڪيءَ جو نشان) ۽ ڪاوڙيل، ساڙيل، بخليل ۽ جهيڙا ڪر ماڻهن شر جو نان.

هر نيڪي، چڱائي، سلچڻائي، پنهنجائي، پيار انس (لڳاءُ)، سڪ، ساڃاهه ۽ (ڪردار جي) سونهن رکندڙ ماءُ مهربانيءَ (باجهه) جو حوالو هئي ۽ راج جو هر چڱو ڪم انهن جي ڳالهين، سوچن ۽ عملن موجب پرڪيو ويندو هو. ”ماءُ کان پوءِ ممتا حد آهي“، ”منڙيون ڳالهين ته منهنجيءَ امڙ جون“، ”سڀ جي بيت جي کيس خبر هئي“، ”ان کان وڌيڪ ٻيو ڪير آهي جو ايڏي اڪير رکي“ وغيره. لاڳيتيون يادون، يادن ۾ وسندڙ خاڪو، پلائيءَ ۽ چڱائيءَ جو ماءُ سان واسطيدار تصور، پيار ۽ سڪ جو انساني عڪس، هڪ مٺيءَ ماءُ جو اولڙو — ماءُ جي انساني روپ وڏي ياد ۾ خيالي روپ کي پختو ڪيو. ماتا ديويءَ جو تصور ايئن ٺهيو.

ماڻهوءَ جي ياد ماءُ جي روپ تي ماتا ديويءَ کي جنم ڏنو. ڌرتيءَ به پنهنجي سڀني تي سڀ کي سانڍيو، پاليو ۽ پناهه ڏني پئي. هوءَ به ماتا جيان سباجهي ۽ سهڻي آهي. ڌرتي ماتا ۽ ماتا ديويءَ ۾ ڪو خاص فرق ڪونهي. پيار جي ديوي، سونهن جي ديوي، آباديءَ جي ديوي، ساوڪ جي ديوي، اوسيٽڙي جي ديوي، امن (شائتيءَ) جي ديوي، وغيره.

هر برائي، بچڙائي، ڪلچڙائي، اوپرائپ، نفرت (ڌڪار)، چڙ، بيزاري ۽

ڪوچهاڻپ رکندڙ ماءُ (باجهه) جو حوالو هئي ۽ راج جي هر غليظ ڪم جي بيت ان جي حوالي سان ٿيندي هئي: ”ڪني رن نه مري ٿي ۽ نه ٿي جند ٿي ڇڏي“، ”بانپ اچي ٿي آهي، بچڙائيءَ کان پاسو نه ٿي ڪري“، ”به ويڙهائو ڏوتي جتي ڪتي باهه لڳايو ويٺي آهي“، ”سڀ شيءَ تي بچڙي نظر، سڀ جو کاڌو ويٺي تڪيندي“، وغيره. ڪروڙي، بري، ڌڪار ۽ بد چل مائيءَ سان واسطيدار يادن، ان بابت ڳالهين جي ورجاءُ، ٿيندڙ برائين جي ان جي برائين سان بيت، ماڻهوءَ جي ذهن ۾ انهيءَ عڪس کي پڪو ڪيو جيڪو نسبتاً وڌيڪ بچڙو هو — اهو ئي تصور هو جنهن برائيءَ جي ديويءَ، ڪروڙي جي ديويءَ، ساڙيلي ديويءَ، نفرت جي ديويءَ، غضب جي ديويءَ وغيره کي جنم ڏنو.

هر جوانيءَ کي پنهنجي جسم جي چڪيندڙ سونهن آهي، ڪنهن جي جهلڪ ڏسڻ جي اوسيٽڙي، قرب جي خاص خوبيءَ، اندر ناريندڙ ادا، بهلور ويندڙ جذبي، جذباتي نار بخشيندڙ هستيءَ، جنهن جي تور تي مور واٽڙا ٿي پئي ويا، جنهن دلبر کي ديڪيندي سورج شاخون جهڪيون پئي ٿيون ۽ قمر ڪوماڻو پئي — پرين پرينءَ جي ادا، هر ناز هر روپ، هر گهڙيءَ جي دلبري ڏيک، پنهنجو پنهنجو تصور پئي ڏنو ۽ ”روح“ ۾ راحت ٿي پيدا ڪئي. ان بابت يادون، جوانيءَ جون يادون، جوش ۽ جذبي سان تمار يادون، سڪون ۽ سانت پريون يادون، عشق، محبت، پيار، پريم جي ديويءَ جي جنم جو ڪارڻ بڻيون — سونهن جي ديويءَ، عشق جي ديويءَ، پيار جي ديويءَ، جنس جي ديويءَ، جوش جي ديويءَ، بيوفائيءَ جي ديويءَ، وچوڙي جي ديويءَ، اوسيٽڙي جي ديويءَ وغيره جنم ورتو.

ابتدائي راجوڻي سماج جي ابتدائي اماڻو دور هوري هوري اباڻي دور ۾ بدلجي ويو. پهريائين اپت گهٽ ٿيڻ سبب راج جا سمورا ماڻهو پنهنجي وت ۽ وس آهر شڪار ۾ حصو وٺندا هئا. ان ۾ زناني مرداڻي جو فرق ڪونه هو. اڳهو پوڙهو ۽ جهور پوڙهيون پنهنجين جهوپڙين ۾ شڪار تي ويل سورهيون ۽ سورمين جو انتظار ڪنديون هيون. شڪار لاءِ زيري سگهه گهريل هئي، جانور وڏا ۽ هٿيار هيڻا هئا، پر پوءِ به خاص طرح ڳيري (ڍڪي، ”بيت سان“) عورت لاءِ پوين، پرين مهينن ۾ شڪار لاءِ هٿ وٺائڻ اوکو ڪم هو. انهن کي گهرن ۾ پارٽن ۽ وڏڙن سان رهڻو پوندو هو. نئين ڄاول ٻار جي پرگهور لاءِ به کيس ٿي سيڙجڻو پوندو هو.

گهر ۾ رهندڙ عورتن آگر (اڳڻ) ۾ آندل گاهه بوٽن کي نئين مند ۾ نئين سر ڦٽندي، سلو ڪندي، وڌندي، انگورجندي ۽ سنگ جهليندي ڏنو. سوين سالن تائين

شروع ڪئي. ماڻهو مختلف هنرن ۽ پورهيو جي ورڇ ۽ مناسبت جي بنياد تي مختلف ڌنڌن ڌارين ۾ جنبي ويا.

اباڻي راج ۾ بابا (يا بابا جوبابا) سڀ کان وڌيڪ لائق، فائق، اهل ۽ بزرگ هو. هن جهڙن ڀلارن پنهنجي اولاد، راج، قبيلي، قوم جي سار سنڀال پئي ڪئي ۽ پرگهور پئي لڏي (امتز به گهٽ ڪا نه هئي، گهر ۾ سڀني عورتن کان وڌيڪ هئي، پر بابا ان کان به مٿي هو ۽ گهر کان ٻاهر ته بابا ئي گهڻو ڪجهه هو). ان سان گڏ ٻيا به ڪيترائي سنا، سڀيتا، سلڇڻا، سڀاجها ۽ سگهارا پريا مڙس هئا ۽ ڪن جي پيٽ ۾ ڪنهن وٽ نسبتاً وڌيڪ سنا گڻ هئا. ان جي جيعري يا مٿي پڄاڻان ان جون ڳالهون، سوچون، تجربا، تعليمون، ڪم ڪاريون ماڻهن لاءِ مثالي بنجي پئي ويون. ڪوڀا، ڪت مست، ڪونڌر ماڻهو جوڌا، جُنگ، جوان ماڻهو مٿي، مرد، مهاڻي ماڻهو سڀني لاءِ مثالي هئا — انهن جي تصورن، انهن جي يادن، انهن جي شبيهن، انهن جي منهن مهانڊن ماڻهوءَ جي ذهن ۾ پڪي حيثيت اختيار ڪري ورتي. بابا، بهادر، ڇڳير شهيمير وڏي ديوتا جو روپ ورتو — ديوتا انساني خصلتن جو خيالي روپ آهي، سمورا ديوتا ماڻهوءَ جي منهن مهانڊي ۽ ڪردار جو خيالي روپ آهن.

ٽيندڙ رهندڙ ان عمل اهو تصور پڪو ڪيو ته گاهه ٻوٽي ۾ ڪا اهڙي شيءِ سگهه آهي جو اهو زمين ۾ پيهي نئين سر ڦٽي پوي ٿو. ارادي سان بچ ڇڏيو ويو ۽ نيٺ اهو ڦٽي پيو. مينهن نه پوڻ سبب، ڌرتيءَ جي سخت هٽڻ سبب سلو پاڙون وٺي نه پئي سگهيو پر آلي ڌرتيءَ ۾ هڪدم پئي اڀريو — پوکيءَ، فصل جي ابتدا تي.

جهنڊار ڪائين سان ڌرتي چيري (ڪيڙي) ان ۾ بچ وجهي پاڻي ڏنو ويو ته سلو ڦٽي آيو. پوکيءَ جو هنر گهريلو عورت پاران لاڳيتي جاچ، پرک ۽ پروڙ جو نتيجو آهي.

نَوَن نَوَن سخت پٿرن جي ڳولا، انهن جي گهاڙ هٿيارن جي تڪاڻيءَ ۽ ججهائيءَ سڱن کي هٿيار طور ڪتب آڻڻ نيزي، پالي، تير ڪمان جي ايجاد به شڪار ۾ سهولتون پيدا ڪري ورتيون.

ڳرو، سخت، ٽڪائيندڙ ۽ گهڻي سگهه گهرندڙ ڪم مرد جي حوالي ٿيو ۽ نسبتاً هلڪو نرم، سولو (سهنجو) ۽ گهٽ سگهه گهرندڙ ڪم عورت جي حوالي ٿيو — پورهيو جي پهرين ورڇ ٿي.

جڏهن پوکيءَ جي هنر واڌ ڪاڏي ۽ ان لاءِ هر جانور وغيره ڪم اچڻ لڳا تڏهن اهو ڪم به مرد جي حوالي ٿي ويو. جنهن گهڻو ڪم پئي ڪيو اهو هوري هوري راج مٿان چاڻجندو ويو ۽ نيٺ راج ۾ مردن جي مٿي ڦاٽي ٿي — اباڻو سماج ٺهي پيو.

ڪاڏي پيٽي، پال پوس، سار سنڀال، هنري سکيا ۽ تجربن جي تعليم وغيره ۾ جيتوڻيڪ مرد ۽ عورت ٻنهي حصو پئي ورتو پر پوءِ به هلندي، سرندي، مٿي ڦاٽي مرد جي هئي. هاڻي ماڻهوءَ کي گهرج پئي ته هو پنهنجي آڪهه — پنهنجن ٻارن بچڻ — جي نشاندهي ڪري گهر، آڪهه، ڪهول، ڏاڏنگ، قبيلي ٺهڻ شروع ڪيو ۽ قوم جون نشانين اسرڻ لڳيون.

پڪن پوڙهن وٽ تعليم، تجربو ۽ تدارڪ وڌيڪ هٽڻ فطري هو. انهن پنهنجي نوجوانن پوکي شڪار جي ٽلن، ڀلن ۽ چالاڪين جي، شڪار کي وٺڻ، پڪڙڻ ۽ جهلڻ جي هنرمندن جي، ان کي گهٽ، ڏوڪو ڏيڻ، ڪوڙڪيءَ (چار) ۾ آڻڻ جي سکيا ڏيڻ شروع ڪئي. ڪي وري مختلف قسم جي اوزارن، هٿيارن، شين (ٿانون، سِرُن، جهوپڙين) جي ڪم ۾ وڌيڪ مهارت هٿ ڪري ويا ۽ انهن وري اهڙين شين جي سکيا ۽ تعليم ڏيڻ شروع ڪئي — پورهيو جي ورڇ شروع ٿي وئي. هڪ قسم جي هنرمندي ڪندڙ ماڻهن ٻي قسم جي هنرمندي ڪندڙ ماڻهن سان پنهنجي پورهيو (يا ان جي حصي) جي بدلي ٻي جي پورهيو (يا ان جي حصي) سان مناسبت

”ديو“ ڇا آهي؟ ”ديوتا“ ڇا آهي؟

ڏيندڙ ڪجهه به ڏيندڙ ماڻهوءَ جو عڪس آهي. ياد آهي. جنهن وٽ هوندو اهو ئي ڏيندو. ڪجهه به ڏئي سگهڻ جي لياقت رڳو ان وٽ آهي جيڪو ڏئي سگهي. ورهائي سگهي، جيڪو وٽس آهي اهو ورهائي سگهي — ڪنهن رزق ڏنو، ڪنهن سگهه ڏني، ڪنهن عقل ڏنو، ڪنهن عشق ڏنو، ڪنهن جوش ڏنو، ڪنهن جنون ڏنو، ڪنهن نيڪي ڏني، ڪنهن چڱائي ڏني، ڪنهن بيماري، تنونس، تانگهه ڏني، ڪنهن بوائي، بچڙائي، بدِي ڏني، وغيره.

ديوي هڪ اهڙي عورت جو عڪس، ياد آهي جيڪا ڏيندڙ هجي — ڪجهه به ڏيندڙ هجي، جيڪو وٽس هجي اهو ورهائي ڏيندڙ هجي — ڪنهن خوراڪ (تڇ، آن) ڏني، ڪنهن ميٺ محبت ڏني، ڪنهن سک ڏني، ڪنهن سونهن ڏني، ڪنهن پنهنجائپ ڏني، ڪنهن نينهڻ ڏنو، ڪنهن ڪاوڙ ڏني، وغيره.

ڪنهن به ماڻهوءَ، پوءِ چڱو هجي، سگهارو هجي، سمجهو ۽ ڏاهو هجي، ويڙهو هجي، اُچائيندڙ هجي وغيره، ڪي خوش، راضي، نرم، پنهنجو رکڻ لاءِ ان کان گهٽ لياقت وارا ماڻهوان جي پسند موجب هلڻ ۽ ان جو نقل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. ڪيترائي سيڪڙا، استادن کان به گوءِ کڻي ويندا آهن. ماڻهن به پاڻ کان وڌن ڪي خوش رکڻ جي ڪوشش پئي ڪئي. سٺو سيڪڙو اهو جيڪو استاد کان گهڻو ڪجهه پرائي.

جيئن جيئن ماڻهوءَ جي هنري لياقت وڌندي وڃي تيئن تيئن گهرجن جو پوراڻو ڪرڻ لاءِ هنرن جي ورهاست ۽ پورهپي جي مٿا سٺا وڌندي وڃي. جن وٽ سگهه ۽ ساڃهه گهڻي هئي انهن جا شاگرد به هئا ۽ انهن وٽ مٿا سٺا ۽ مال به گهڻو ئي پئي مڙيو — ذاتي ملڪيت ٺهڻ شروع ٿي.

ذاتي ملڪيت هوري هوري انهن هٿن ۾ گڏ ٿيندي وڃي جن وٽ ملڪيت هت ڪرڻ جا وسيلو گهڻا هئا — گهڻو هنر، گهڻا ڪاريگر ۽ گهڻا شاگرد، گهڻو مال متاع ۽ ڌڻ، گهڻي زمين ۽ اُن جي اپت، گهڻو وڻج واپار ۽ ڏيڻي لپي. هڪڙا ماڻهو مال ملڪيت ۾ مٿاهن ٿي ويا ته ٻيا هيٺ.

اڳ راجن مٿان راج چڙهي راج ڪندا هئا ته خاص طرح قيد ڪيل ماڻهو کاڌي جي اڻ هوند سبب چڙهي ڏنا ويندا هئا پر هاڻي انهن کان اپت جو ڪم وٺي سگهجي پيو. مٿاهن ماڻهو انهن کي پاڻ وٽ رکڻ ۽ پالڻ جي عيوض انهن کان ڪم وٺڻ لڳا ۽ انهن کي پنهنجن سيڪڙائن، شاگردن، سار سنڀال ڪندڙن ۽ هيٺين ماڻهن ۾ شامل

باب ڏهون

”پڳوان“، ”ڌڻي“، ”ديو“، ”ديوتا“

”پڳوان“ ڇا آهي؟

پاڳ ورهائيندڙ، پاڳو ورهائيندڙ، ونڊ ڏيندڙ، حصا پٽيون ڪري گهر تائين پهچائيندڙ، سڀني جي گهرجن جو خيال رکندڙ، گهرج موجب ڏيندڙ، کاڌ خوراڪ (رزق) جي ورهاست ڪندڙ قبيلي جي چڱي مڙس، سرواڻ جو هڪ عڪس آهي، جنهن سان پراڻيون چڱيون يادون ڳنڍينديون پئي رهيون آهن.

ڌڻي ڇا آهي؟

ڌڻ وارو، ڌڻ پاليندڙ، ڌڻ چاريندڙ، ڌڻ سنڀاليندڙ، ڌڻ وڌائيندڙ، اهو ماڻهو جنهن وٽ ڌڻ (ڌن) ججهو ٿي سگهي ٿو ته ڪنهن زماني ۾ هي لفظ اهڙي وڏڙي ماڻهوءَ لاءِ ڪتب ايندو هجي جيڪو ڌڻ (کاڌو، رزق، مال) ورهائي ڏيندو هجي. هڪ ماڻهوءَ جو تصور آهي، ياد آهي، عڪس آهي.

پاڳ (پاڳي) وارو ديوتا، ڌڻ وارو ديوتا، رزق جو ديوتا، ونڊيندڙ ورهائيندڙ ديوتا، باهه جو ديوتا، پاڻيءَ جو ديوتا، مينهن جو ديوتا، اوڻ (آنداري، طوفان) جو ديوتا، ڪڪرن جو ديوتا، وڃ جو ديوتا، گاج (نڪاءَ) جو ديوتا، اپ جو ديوتا، چنڊ ديوتا، سج ديوتا، تارن جو ديوتا، ڪائنات جو ديوتا.

عشق جو ديوتا، فصل جو ديوتا، لاپ جو ديوتا، پيچاري جو ديوتا، غضب جو ديوتا، ڪروڙ (ڪاوڙ) جو ديوتا، بدِيءَ جو ديوتا، ٻوڏ جو ديوتا، وڻن جو ديوتا، جانورن جو ديوتا، ماڻهن جو ديوتا.

ڪري ڇڏيائون.

راج جو چڱو مڙس اڳي راج آڏو بيوس ۽ راج جي صلاح موجب هلندڙ هوندو هو. پر هاڻي پنهنجو پاڻ اهڙا ڏاڍا مڙس پيدا ٿي پيا جن پاڻ کي چڱو مڙس چون. چوڻ ۽ سڌرائڻ شروع ڪيو. انهن وٽ ملڪيت هئي، ماڻهو هئا، شاگرد هئا، نوڪر چاڪر هئا، غلام هئا. اهي راج جا گيجهو نه رهيا پر راج مٿان پنهنجي پسند مڙهڻ شروع ڪيائون ۽ بيوس ماڻهو انهن جي مڃتا لاءِ مجبور هئا.

پورهيو جي ٻي ورڇ، مال ملڪيت کي ڪجهه ماڻهن جي هٿن ۾ محدود ڪري ڇڏيو ۽ اهي راج پاڻ جا مالڪ ٿي پيا.

اڳوڻي راجوڻي غير طبقاتي سماج مان هاڻي هڪ اهڙو راج اسري آيو جنهن ۾ ڪي ماڻهو حاڪم، بالادست، مالڪ ۽ پاڻ وهيڻا هئا ته گهڻا ماڻهو محڪوم، هيٺيان، غلام ۽ گيجهو.

غلامداري راج وجود ۾ اچي ويو، طبقاتي سماج ٺهي پيو.

طبقاتي راج جي هن ظاهر ٿيل پهرين شڪل کي غلامداري راج سڏجي ٿو.

مالڪ، آفا ٿي راج، قبيلي جو بي تاج بادشاهه هو. هو ئي سڄي کاڌ خوراڪ، رزق جو خزانو، شيل شڪار جو واڳ ڏئي ۽ مال ملڪيت جو مالڪ هو. جنهن به سندس چوڻ نه پئي ورتو ان جو رزق بند ڪري ان کي روھ ۾ رلائي ٿي ڇڏيائين ۽ جنهن سندس چوڻ پئي ورتو ۽ حڪم پئي مڃيو انهيءَ کان خوش ٿيندو ۽ ان کي انعام اڪرام ڏيندو هو. ”عزت“ ۽ ”ڏلت“ هن جي هٿن ۾ هئي، وٿيس ته روزگار ڏي ۽ وٿيس ته بڪ ماري، وٿيس ته جيئدان ڏي ۽ وٿيس ته ماري، وٿيس ته آزاد ڪري ۽ وٿيس ته غلام بنائي ڇڏي. هو هر شيءِ جو حساب ڪتاب رکندو هو ۽ وقت سر چڪتو ڪندو هو. ڏيتي لپتي هن جي هٿ ۾ هئي. انهيءَ ڪم لاءِ هن ڪيترائي ماڻهو رکي ڇڏيا هئا جيڪي سندس بالادستيءَ ۽ حاڪميت هيٺ سندس مفادن جي تور ٽڪ، سار سنڀال ڪندا هئا ۽ جيڪو گهوبو بازي يا گهاتي واڏي ڪندو هو، ان کي مالڪ، آفا جي حڪم موجب سزا يا جزا ڏيندا هئا. جيڪي غلام سندس آڏو جهڪندا هئا، سندس ساراهه ۽ واکاڻ ڪندا هئا انهن کان اڪثر خوش ٿيندو هو ۽ عام طرح انهن کي نوازيندو هو ۽ جيڪي ماڻهو سندس آڏو جهڪڻ کان انڪار ڪندا هئا، کيس نه مڃيندا هئا، سندس ڪاڻ نه ڪيندا هئا يا سندس ڪرتوتن بابت حق سچ چئي ڏيندا هئا، انهن کان ناراض ٿيندو هو ۽ انهن کي ذليل ڪرائيندو يا مارائيندو هو. هو قبيلي جي هر شيءِ — ساھواري توڙي بي ساھ — جو مالڪ هو.

اڳوڻي سماج ۾ ديويون ۽ ديوتا ته هئا، پر اهي اماڻي يا اباڻي راج جو نفل هئا. هاڻي اهي غلامداري سماج جو نفل، عڪس ٿيڻ لڳا. ديويون گهڻو ڪجهه هٿن باوجود ديوتائن جون محتاج هيون ۽ ننڍيون ديويون ۽ ديوتا وڏين ديويون ۽ ديوتائن جا غلام ٿي پيا جن ۾ سڀ کان مٿاهين ۽ عزت لائق حيثيت خاص آفا، خاص مالڪ، خاص پوڄا لائق ديوتا جي هئي. پوڄا، سڄي لائق رڳو خاص ديوتا هو ۽ عام ديوتائن کي به ان غلاميءَ ۾ رهڻو ٿي پيو تنهنڪري اهي پوڄا لائق نه هئا. اڳ هر ديوتا عام معنيٰ ۾ برابر ۽ عزت لائق هو پر هاڻي حڪم ٿيو ته ڪو به ديوتا پوڄا لائق ناهي سواءِ ان خاص ديوتا جي، جنهن جي هٿن ۾ ماڻ، مرتبو، روزي رزق ۽ رحم ڪرم هو، جيڪو ويريءَ لاءِ واڏو هو ۽ سڄڻ لاءِ ساڻين. ماڻهن ۽ ديويون ديوتائن جو خاص ديوتا رڳو ديويون ديوتائن کان ٿي نه، پر ماڻهن کان به حساب ڪتاب وٺڻ لائق هو. هو حياتيءَ جي هر شعبي، هر ماڻهوءَ، هر ساھواري، زمين جي هر ٽڪري جو مالڪ هو، باقي سمورا ديوتا ۽ ديويون هن جي حڪم موجب ٿي ڪم ڪاريون ڪندا هئا. هاڻي انهن ننڍن ديوتائن جي حيثيت رڳو پڇا ڳاڇا ڪرڻ، نياپا پهچائڻ، حساب ڪتاب رکڻ، سزا جزا عمل ۾ آڻڻ، مارڻ تارڻ ۽ زماني جا ٻيا دستوري، روايتي، فطري ڪم سنڀالڻ ٿي پيو. آفا جي رضا موجب هوائن ۽ طوفانن تي به انهن جو ٿي ڪم هلندو هو ته مينهن پائڻ ۽ ندين ٽڪڻ تي به، پوک، فصل، روئبي، لاب تي به سندس ئي حڪم هلندو هو ته وڻ وٽڪار جهڙي جهنگ ۽ جانور تي به. هو ئي بوڏين ۽ زلزلا پيدا ڪرڻ لڳا ته هو ئي نذر نياز ۽ خرچي، پٺو يا پيٽا وٺي پاڻ به خوش پئي ٿيا ته سندن آفا به.

جيئن ديويون ۽ ديوتائن ۾ ڪي سني ته ڪي ڪني عادت وارا هئا تيئن آفان جو معاملو به هو. سڀ رزق، پورهيو، پوک، جانورن ۽ ماڻهن جا مالڪ ۽ آفا ٿي هئا (۽ ان حق کي ڪوبه للڪاري نه پئي سگهيو)، پر پوءِ به ڪي مني زبان، مني چريءَ سان گهڻ وارا هئا ته ڪي مورڱو ڏي چريءَ سان. سنا آفا ساراهه لائق ۽ خراب آفا ڦٽڪار لائق هئا.

جيڪڏهن توهان کي ڪنهن به ديوتا جو اصل، بڻ بنياد ڳولڻو آهي، ته ان جو سولورستو ديوتا جي ٻولي جاچڻ آهي. ديوتائن کي عام طرح ٻي ٻولي نه ايندي هئي ڇو ته انهن جو لڳ لاڳاپو ۽ واهپو رڳو پنهنجي قبيلي تائين محدود هو. ويندي وڏي ۾ وڏي گهڙيل دنيا ۽ ڪائنات جي ديوتا کي به هڪ ٻولي ئي ڳالهائڻ ايندي هئي. جيڪڏهن ڪنهن ديوتا کي سنڌي ٻولي يا ڪا ٻي ٻولي سمجهڻ ۾ ٿي نه ٿي اچي ته سنڌي ماڻهن لاءِ حڪم احڪام ۽ انهن جي حساب ڪتاب جو بلو ڪيئن ڪري

سگهندو؟

هن ڌرتيءَ جو سينگاريندڙ ۽ هن ڌرتيءَ تي سڀ ڪجهه اپائيندڙ رڳو پورهيت ماڻهو آهي، ان جي هٿن تي فطرت ۾ سڀ ڪجهه انساني جياپي لائق پيدا ڪيو آهي. انهن پورهيتن به ايئن ئي سوچيو هوندو پر اهي پنهنجي پورهيتي جي پيدا جا مالڪ نه هئا. پنهنجي پورهيتي جو پاڻ مالڪ ٿيڻ ۽ ڦورو آقاڻن جو تختو اونڌو ڪرڻ لاءِ غلامن جي سوين جدوجهدن (“بغاوتن”) جو ذڪر تاريخ ۾ موجود آهي. پورهيت جي چوٽڪاري لاءِ انهن جدوجهدن جا سرواڻ، سورهي پورهيتن جي نظر ۾ ڏاڍا عزت لائق هئا ۽ انهن جو ذڪر به ڏاڍي عزت ۽ احترام سان ڪيو ويندو هو پر اهي نيڪ توڻي بچڙن آقاڻن جي نظر ۾ بدڪار، باغي، فسادي ڦورو ۽ بي ايمان هئا جن پنهنجي خاص آقا جو چيو آڪيو نه مڃيو ۽ ان جي مفادن (پسند) خلاف ڪم ڪيو — اهي سزا لائق هئا. انهن کا باهر ۾ ساڙي، زهريلن نانگن جو بڪ بنائي يا (پٿرن) گهاٽن ۾ پيڙائي ڇڏجي، ته پوءِ ئي خاص آقا جي دل نري سگهي پئي. پاڻ خاص آقا انهن لاءِ مڇ مڇرائي ڇڏيا، کوهن ۾ نانگ پاليا، پاڻي ٽهڪرايا (ڪاڙهايا) ۽ جيئن ئي ڪو “فسادي” هٿ چڙهيو ته انهن سزائن جي پوڳڻ واسطي ڇڏيو ويو.

هڪ قبيلي (راج) جي بي تي ڪاهه خاص طرح ملڪيت وڌائڻ ۽ غلام هٿ ڪرڻ جي سڌ هيٺ ٿي. پورهيت جو مال ڦٽائڻ ۾ به مزو هو ته ٻين قبيلن (راجن، قومن) جو مال ڦٽائڻ ۾ به. سوڀارا سردار (آقا، مالڪ) خوش ٿي مال-غنيمت ۾ هٿ چڙهيل مال جو وڏو ڀاڱو پنهنجي خزاني ۾ ۽ ننڍو ڀاڱو پٽيون ڪري پنهنجي مفاد لاءِ ويڙهه ڪندڙن ۾ ورهائيندا هئا. } (اهي آقاڻن جي مفادن لاءِ ويڙهه ڪندڙ ۽ سنڀاليندڙ ئي سماجي اوسر ۾ اڳتي هلي لشڪر (فوج)، ڪامورا (وردي پوش پوليس ۽ غير وردي پوش انتظاميا) ۽ ڀلاوڻا بنيا. }

نه رڳو مظلومن جو مال ملڪيت ڦريو ۽ انهن کي غلام ۽ محڪوم بنايو ويندو هو پر انهن مٿان پنهنجي ٻولي، رسمون ۽ رواج، عقيدا ۽ ويساهه ۽ پسند جا پيداواري طريقا به مڙهيا ويندا هئا — ۽ ان جي ئي هڪ حصي طور سندن مذهب (ڌرم) به مڙهجي ويندو هو. اهڙيءَ طرح حاڪم قبيلي جو خاص ديوتا (ڪن حالتن ۾ زوريءَ يا ڳالهن، ٻانڀڻن کي پتو ڏئي) محڪوم قبيلي جو به خاص ديوتا ٺاهيو ويندو هو.

اهي ويڙهيون ۽ چاڙهيون ٻيون هلنديون هيون ۽ هڪڙن مٿان ٻين ۽ ٻين مٿان ٽين قبيلن جو ثقافتي اثر به پئجندو رهندو هو. موت ۾ ڪجهه قدر حاڪم قبيلي جا ماڻهو به محڪوم قبيلي جي ڪن ثقافتي جزن کان متاثر ٿيندا هئا.

يهودين جي خداوند بهواه بابت چٽيءَ طرح معلوم آهي ته اهو رڳو پنهنجي قبيلي جو ديوتا هو. ان ديوتا جي حاڪميت، بالادستي ۽ برتري رڳو پنهنجي قبيلي تائين محدود هئي، پر هوري هوري مختلف قبيلن سان ڏيپتيءَ لپٽيءَ ان کي وڏائي زمين آسمان جو ديوتا بنائي ڇڏيو.

جڏهن ڪن قبيلن وسيع پيماني ۽ حدن تائين سوين سويون ماڻيون ته انهن جي ديوتائن جو پاڇو حاڪميت ۽ بالادستي به وسيع حدن تائين پکڙجي وئي.

قبيلي جا ديوتا پاڙي اوڙي جي جبل تي يا نديءَ ۾ رهندا هئا پر جڏهن ماڻهن جبلن ۽ ندين کي به ڇاڇوليو تڏهن انهن ديوتائن کي زمين تان نينگ ڏياري آسمان تي پهچايو ويو ۽ اڄ سائنس جڏهن “ڪائنات جي ڪناري” جي اڻ موجودي ثابت ڪري چڪي آهي ۽ ڪٿي به ڪو “آسمان” ڪونهي تڏهن خبر ناهي ته ديوتائن جي رهڻ جي جاءِ ڪٿي جوڙي ويندي.

اهڙيءَ طرح ننڍڙن راجوڻي سطحن کان هلندي، وڏي راج، قبيلي، قبيلن، ملڪن مٿان ٿيندي انهن ديوتائن جي جاءِ في الحال آسمان مٿان آهي. عام طرح هر قبيلي، راج، ڌرم ۾ هڪ خاص ديوتا ۽ ٻين سوين عام ديوتائن جو تصور موجود آهي. گهڻن ئي راجن ۾ انهن جو تصور ايئن ڪيو وڃي ٿو جڏهن اهي جسماني طرح وجود رکندا هجن (جيئن قديم سنڌ، هند، سمير، بابل، نينوا، مصر، يونان وغيره ۾ اهو ئي تصور موجود هو)، پر ڪيترن ۾ اهي سنوان سڌا تصوراتي آهن ۽ انهن جو وجود غير مادي ڪري بيان ڪيو وڃي ٿو. جڏهن ته انهن بابت به هر هڪ جز جي چنڊچاڻ اسان کي چٽي تعليم ۽ پروڙ ڏيندي ته اهي ماڻهوءَ جو ئي پاڇو اولڙو، عڪس، تصور آهن. ديوتائن ماڻهوءَ کي پنهنجيءَ شڪل تي ڪو نه ٺاهيو آهي، پر ديوتا ماڻهوءَ جي منهن مهاندي تي ٺهيل آهن.

ديوتائن جي غير جنسي تصور کي روشنيءَ ۽ باهه جي اولڙي سان ملائي پيش ڪيو ويو. خاص طرح نيڪ خصلت، نيڪ سيرت، شريف ۽ سڀاڄا، رحمدل ۽ انصاف پرور ديوتائن جو عڪس (ناريندڙ) روشنيءَ جي حوالي سان ۽ بدخصلت، بدسيرت، ڪميني، بي رحم ۽ ظالم ديوتائن جو تصور باهه (جيڪا ساڙيندڙ روشني آهي) جي حوالي سان پيش ڪيو ويو.

نيڪيءَ جي خاص ديوتا جون جيئن ته پنهنجو خاص گهر جون هيون ان ڪري هن دنياڌاري ۽ ڪائناتي ڪم ٻين ننڍن نيڪ خصلت ديوتائن جي حوالي ڪري ڇڏيا، جيڪي سندس نظام کي جيئن جو تيئن برقرار رکندي فرمانبرداري ۽ ٻانهپ

پوري ڪندا پيا رهن.

هڪ شهنشاهه جي درباري ۽ سلطنتي سرشتي کي نظر ۾ رکي توهين ڄاڻ ڪندا ته اڄ ڪلهه جو ڪو به ديوتائي تصور توهان کي نيڪ ان جو چرپو نقل يا عڪس نظر ايندو.

شهنشاهه — خاص ديوتا، سلطنت — ڪائنات، راجڌاني (گادي) — اهم ديوتائن جي رهڻ واري جاءِ، خاص نائب — خاص ڪمن لاءِ سيڙايل ديوتا، جيئن ايلچي (نيپا سنيها پهچائيندڙ) ديوتا، ڪائنات جي سرشتي کي جيئن جو تيئن رکڻ وارا (وڏا وزير، لشڪري، ڪامورا) ديوتا، ڪڪر آڻڻ، مينهن وسائڻ ۽ ڪنوڻ ڪنوڻ وارا ديوتا (آپاشي وزير ۽ روئينيو کاتو)، ساهه ڪيڏڻ وارا ديوتا (تپاس تي تنگيندڙ، قاهي ۽ چاڙهيندڙ ۽ جلاد)، حساب ڪتاب رکڻ وارا ديوتا (رائر يا ٽيڪس وٺڻ وارا)، ڏوهه، گناهه موجب سزا ۽ نيڪي چڱائيءَ موجب جزا ڏيڻ وارا ديوتا (قاضي، محتسب، عدليه، مقننه) وغيره.

راج جا ماڻهو — عام ٻانهڙا ديوتا.

”باغي“، ”فسادي“ ماڻهو ۽ سورهيه — ”باغي“، ”فسادي ديوتا ۽ انهن جا سورهيه

وڏا ديوتا.

ڀاڻ وڏو خاص ديوتا (شهنشاهه) انهن سڀني ننڍن ديوتائن جي نگراني، ڪائنات (سلطنت) جي سک سان، واڌ ويجهه، سرسڙي، نسل، آباديءَ ۽ هر ساھواري جي پرگهور ٻيو لهي.

توهان کي اها به سڏ هوندي ته ڪيترائي ديوتا غير انساني شڪل ۾، جانورن جي شڪل ۾، وڻ ٽڻ جي شڪل ۾، باهر پائڻيءَ جي شڪل ۾ يا انهن مان ڪن به مختلف شين جي عڪسن جي ميلاپ جي شڪل ۾ بيان ڪيا ويندا آهن. ايئن چو آهي؟

ان لاءِ اٿتر آهي ته اسين هڪ ڀيرو وري ديو جي ڏندڪٿائي تصور کي ڄاڻيون، جيڪو خاص طرح امير حمزي جي داستان ۽ لوڪ ڪهاڻين ۾ عام ملي ٿو.

پهريائين ان جي بدني بناوت ڄاڻيو:

جبل جي ڏو ماڻهوءَ جهڙو خاڪو مٽي تي چهنبدار سڱ، اکيون ڳاڙهيون شعلا وسائيندڙ (”هڪ اڪيو ديو“ به تصوراتي طرح موجود آهي)، ناسن مان دونهان، ڏند تيز... وڏو پهلو، هيبتناڪ، دهشت پڪيڙيندڙ آدم بوءِ آدم بوءِ ڪندڙ ماڻهو کائيندڙ ڪنهن غار، وڏي گهر، بيلي يا شهر تي قبضو جمائي رهندڙ کاڌي جا ڍڳ کائيندڙ هلندو ته ڌرتي پئي ٽهندي، جبل کي به ٽڪ هڻي ته ڇيهون ڇيهون ڪري

چڏي، عام طرح ڪنهن ڪنواري شهزادي (چوڪريءَ) تي عاشق ٿيندڙ ان جا نخرا سهندڙ ۽ ان جي آرام جو خيال رکندڙ پر ان تي ڀروسو نه ڪندڙ (ته متان پڇي وڃي) تنهنڪري ان جو ”ساهه“ ڪيڏي طوطي ۾ وجهي ان کي سوگهيءَ جاءِ تي (گنبد جي چوٽ وٽ) رکندڙ محل کي تريءَ تي رکي اڏامندڙ وغيره.

ديوبابت بيان ڪيل اهو ڪهڙو تصور آهي، جيڪو ڪنهن نه ڪنهن ٻاهرين حقيقت جو عڪس نه هجي؟

راڪاس ۽ برڙ (ٻڙهه) باڪاس به حقيقتن جا ديو کان به وڏا تصور آهن ۽ ديوتا انهن کان به وڏو تصور. ديو، راڪاس، برڙ باڪاس، ديوتا يا ديوي ماڻهوءَ جو ئي وڏايل، ان ۾ ڪن پڪين ۽ جانورن ۽ بي جان شين جون خوبيون ملايل، وڏو ڪيل تصور آهي.

— سهڻي، ٺاهوڪڙي، لسڙاٽ، گوري چوڪر جي ڪلهن سان ڪنهن وڏي پڪيءَ جا ڪنڀ چنڀڙايو. ڪهڙو تصور ٺهي پيو؟ — پريزاد جو!

— سهڻيءَ، ٺاهوڪڙيءَ (بلڪ معشوقڙيءَ)، لسڙاٽ، گوريءَ چوڪريءَ جي ڪلهن سان ڪنهن وڏي پڪيءَ جا ڪنڀ (يا ڪنڀن جو وڏو تصور) چنڀڙايو. ڪهڙو

تصور ٺهي پيو؟ — پريءَ جو!

— سهڻيءَ چوڪريءَ جي مٿين اڌ ڌڙ سان وڏي مڇيءَ جو هيٺيون اڌ ڌڙ ملايو ۽ ان کي خونخواري ۽ جهمر جي عادت ڏيو. ڪهڙو تصور ٺهي پيو — جل پريءَ جو!

— ماڻهوءَ جي مٿي تي ڪنهن جانور (ڍڳي) جا سڱ هڻي، ماڻهوءَ جي هر خوبي وڌائڻ سان گڏ ان سان اڏڻ جي سگهه ملايو. ڪهڙو تصور ٺهي پيو؟ — ديو جو!

— ماڻهوءَ جي سڀني عادت ۽ خوبي کي وڌائي ايڏو وڏو ڪيو جو هو دنيا تي، دنيا جي معاملن ۽ ڪمن ڪارين تي چانيل هجي، ڪهڙو تصور ٺهي پيو؟ —

سني ديوتا جو!

— ۽ جيڪڏهن ماڻهوءَ جون بد عادتون ۽ برائون وڌايون ته؟ — فساد ديوتا جو!

— پر جيڪڏهن هڪ ماڻهوءَ جون سموريون خوبيون، سمورا ڪم، سموريون سڀيون سوچون، سمورا سٺا عمل کڻي انهن کي وڌائي وڏو ڪري ڇڏجي جو ان جي هلندي سرندي دنيا ته ڇا پر ڪائنات جي هر شيءِ، هر لقاءَ، هر عمل، هر ساھواري

مٿان چانيل هجي ته ڇا ٺهي پوندو؟ — .....

ڪو به ذهني خاڪو يا ته ڪنهن حقيقت جو سڌو سٺو عڪس آهي يا ڪجهه عڪسن جو ميلاپ.

وري به ڪو واقعو ياد ڪيو. مثال طور نانگ مارڻ جو واقعو ڏکي چاڙهيءَ واريءَ

چوٽيءَ تي چڙهڻ جو. سمنڊ يا وڏي نديءَ جي تيز چولين ۾ ترڻ جو.

بيان ڪندڙ جي لفظي سگهه. هن هُن واقعي سان تشبيهه يا پيٽ ڏئي بيان ڪرڻ جي قوت، بيان جي ترتيب وغيره تي دارومدار هوندو ان واقعي جي بيان جو. هڪ سنو شاعر ۽ اديب خاص طرح ڪنهن به هڪ واقعي کي سوين تشبيهن ۽ خوبين يا خرابين سان بيان ڪري سگهي ٿو، ٻاون ۽ تقرير ڪندڙن ۾ به اها خوبی هوندي آهي. جڏهن ڪو ماڻهو ايڏو اُچارو هجي جو سمنڊ کي سرڪڻي نه ڪري يا:

**حقيقت هن حال جي، جي ظاهر ڪيان ڏري،
لڳي ماڻ مـروئـن ڪي، ڏونگر پـون ڏري،
وچـن وڻ پـري، اوپـر اُپـري ڪيـن ڪي.**

شاهه سائينءَ جو شاعر ٿو تخيل ته ڏسو: اڃا حقيقت ته ڇا، حقيقت جي ڌري به ظاهر نه ڪئي اٿائين. هيءَ ڌري ظاهر ڪرڻ کان اڳ رڳو اثر ظاهر ڪيو پيو وڃي. ماڻهوءَ پٿر گهڙيو شڪار ڪيو جهوپڙي ناهي، جبلن تي چڙهيو پاڻيءَ ۾ تريو، بر پٽ پار ڪيائين، بيلا لٽائين، قدرتي نظارا ڏنائين، پڪين جي اڏام، مڇين جي تار، جانورن جي ڊوڙ باهيون ۽ دونهان، ٻوڏون ۽ طوفان، نانگ بلائون، سڄ، چنڊ، تارا وغيره، گهڻو ڪجهه.

پٿر گهڙيندي ڪاتيءَ بدران خنجر ٺهيو، جهوپڙيءَ ۾ سڌي شهتير بدران مڙيل ڪام پئجي وئي ته اندران ڪجهه گولائين ۽ ڪٻي ٿي پئي وغيره — هڪ مان ڪجهه بي شڪل، شيءِ ٺهڻ ڪا نئين ڳالهه ناهي. پڪي ان ڪري پئي اڏاڻو جو ان کي پر هئا، جيڪڏهن اهي پر ڪنهن ماڻهوءَ کي هجن ته هو به اڏامي سگهي ٿو پر جيڪڏهن ماڻهوءَ ڍڍر گهڙي جو هجي ته تيز ڊوڙي به سگهي ٿو. پڪيءَ جا پڪ، ماڻهوءَ جي منڍيءَ ۽ گهڙيءَ جو ڍڍر پاڻ ۾ ڳنڍڻ جو رڳو هڪ تصوراتي خاڪو ناهي سگهجي ٿو يا نه؟

آءٌ هڪ عاليشان، عزت ماب، خوبصورت، نيڪ سيرت ۽ مهربان اڳواڻ جو پوئلڳ آهيان. هن مون کي ٻڌايو ته هن سوين منزلن جو پنڌ رات وچ ۾ ڪري ورتو آهي. هو سڄاڻ ۽ منهنجو اڳواڻ آهي، تنهنڪري مون کي هن جي ڳالهه ۾ ڪو به شڪ ناهي، مان ته عقيدتمند آهيان، پر اهو سير سپاتو ڪيئن ٿي سگهيو؟ (اهو سوال پنهنجيءَ جاءِ تي فطري ۽ حقيقي آهي.) هاڻي مون (۽ مون پاران ٻين) عاليشان ماڻهوءَ لاءِ عاليشان سواريءَ جو بلو ڪري ورتو — سهڻي عورت جي منڍي، تيز رفتار گهڙيءَ جو بدن، ڪنوڙ جهڙي تيزيءَ سان هلندڙ ۽ اڏائيندڙ ڪنڀ ۽ وچ وراڪي

جيان سفر — ڇا گهڙين ۾ دنيا جو سير نه ٿو ٿي سگهجي؟

توهان ڪڏهن پاڪستاني فلمن ۾ ”روح“ نڪرڻ جو منظر ڏٺو آهي — نوراني پوشاڪ ۾ مردنڙ جهڙو خاڪو. اهو منظر ڪهڙن تصورن جو ميلاپ آهي؟ جيڪڏهن ديوتا کي سوين ڪم ڪرڻا هجن ته ان لاءِ ڪيس گهڻن هٿن جي ئي گهرج پوندي (هن هٿن سان ڪم هلي نه ٿو سگهي ۽ عام طرح هڪ هٿ هڪ وقت هڪ ڪم ڪري سگهندو آهي) تنهنڪري گهڻن ڪمن واري ديوتا کي گهڻا هٿ ناهي ڏنا ويا، سگهه لاءِ هاڻيءَ جي شباهه ڏني وئي، وغيره.

ڪن ديوتائن کي بيلن ۾ رهندي ۽ وٿن تي نينگ ٽپا ڏيندي ڏيکارڻ لاءِ منجهن پولٽن جون خاصيتون ڳنڍيون ويون، ڪيوپڊ (عشق جي ديوتا) معصوم، پاڪ ۽ سادو هئڻ گهرجي (جنهن جو بهترين اظهار ٻار ۾ ٿئي ٿو)، ديوتا کي اڏامڻو آهي تنهنڪري ڪيس ڪنڀ هئڻ گهرجن ۽ عشق جو تير هلاڻو آهي تنهنڪري تير ڪمان به هئڻ گهرجي — ڪيوپڊ ديوتا جو مجسمو اوهان ڏٺو آهي؟ جنهن قسم جا گڻ ڪنهن ديوتا ۾ هئا اهي خصوصيتون پيدا ڪرڻ لاءِ انهن ديوتائن سان واسطيدار تصور ڳنڍيا ويا.

ڪنهن به ديوتا جي جيڪا به بيان ڪيل شڪل شباهه آهي، اها ڪجهه تصورن جو ميلاپ آهي ۽ ماڻهوءَ جي ذهن ۾ اها لياقت آهي جو ڪجهه شيون (۽ انهن جا تصور) ٽوڙي، گهڙي، گهٽ وڌ ڪري بي شيءِ يا ٻين شين (۽ انهن جي تصورن) سان جوڙي سگهي. هڪ ڇت مٿان ٻي، ٻيءَ مٿان ٽين، ٽينءَ مٿان چوٿين (چار ماڙ... سَو ماڙ) ناهي سگهجي ٿي، پتئين کي گول، ٽڪنڊو، چوڪنڊو (چورس، مستطيل) ڪري سگهجي ٿو.

نيون ڊزائينون، نقش و نگار، منهن مهاندا، تصويرون، تخليقون، تشبيهون وغيره ڪيئن ٿيون وجود ۾ اچن؟

اڏام ڪٽوليءَ (مصلي، تڙي) جو تصور ڪيئن وجود ۾ آيو؟ مشيني اڏام ڪٽولي (هوائي جهاز) جو تصور ڪيئن ٺهيو؟ آواز پنهنجن ڪنن کان اوهان جي ڪنن تائين پهچي سگهي ٿو ته مون کان ميل ٻه يا پنج پري وينل تائين ڪيئن پهچي؟ بنا تار آواز سفر ڪري سگهي ٿو ته ڇا تار وسيلي سفر ڪري سگهي ٿو — ٽيليگرام، ٽيليفون، ريڊيو ايئن ٿي ٺهيا. توهان مون کي ۽ آءٌ توهان کي ڏسي سگهان ٿو پر اوت ۾ وينل ماڻهوءَ کي نه ٿو ڏسي سگهان، ڇا تصوير کي سفر ڪرائي سگهجي ٿو — تصوير ۽ آواز جي گڏيل سفر جو نالو آهي ٽيليويزن.

اڄ ڏينهن تائين ٺهيل ڪارن کي هڪ قطار ۾ بيهاريو. پهرين ڪار جي شڪل وڪٽوريا بگيءَ جهڙي هئي ۽ اڄوڪي ڪار جي شڪل ڇا آهي، پر جيڪڏهن هڪ کان پوءِ ٺهيل ٻي ڪار جي شڪل ڏيان سان ڏسندا ته توهان کي ڏرو ڏرو ٿي فرق نظر ايندو. ٽي سگهي ٿو ته سوين هزار ماڻهو 1986ع ۽ 1987ع ماڊل جي ڪار ۾ ڪو فرق نه ڪري سگهن پر پهرين ڪار ۽ 1988ع جي ڪار ۾ بنيادي طرح ساڳي شيءِ هئڻ باوجود، پوئلڙي ۽ ماڻهوءَ جيڏو فرق آهي. اوسر (ارتقا) به ايئن ٿي آهي. ڪڍي ڪاسي جو فرق ٿيندي ٿيندي پهرين جنس ۽ پوئين جنس ۾ ڪيتريون ئي بنيادي خوبيون ساڳيون هئڻ باوجود سوين شيون، انگ، عضوا، هڏيون وغيره جتي فرق واريون آهن. تصورن به هوري هوري اوسر ڪڍي آهي ۽ ديوتائن جي حوالي سان ڪالھوڪي ڀڳوان ۽ ڌڻيءَ ۽ اڄوڪي ڀڳوان ۽ ڌڻيءَ ۾ ڏينهن رات جو فرق نظر اچي ٿو.

ڪا به ديوي، ڪو به ديوتا بنيادي طرح ماڻهوءَ جي خيالي شبيهه آهي. ديويون، ديوتا ماڻهوءَ جي منهن مهاندي تي ٺهيل آهن (ڪن ديوتائن، ديويون ۾ جانورن جون به خصوصيتون آهن) ۽ انهن جي سڀني گڻن اَوَگڻن ۾ ڏينهن ڏينهن تبديلي — ڪوتڻي واڌي — ايندي رهي آهي. ماڻهو مري پئي ويو پر ساهه (هوا، روح) نه پئي مئو. ساهه دائمي هو. روح دائمي هئا، ديوتا دائمي هئا ۽ انهن وقت سر ماڻهوءَ يا جانور جي روپ ۾ موتي اچي دنيا جو ويجهي کان جائزو پئي ورتو يا مٿان ويهي نگهباني ٿي ڪئي. يوناني ڏند ڪٿا موجب ته دنيا جي هر ڦير گهير، واڌ ويجهه، هر چرپر (ويندي گاهه ۽ پن جي با) ديوتائن جي مرضيءَ کان سواءِ نه ٿي پئي سگهي. يوناني ڏند ڪٿائن تي ڪيتريون ئي فلمون ڀريون ويون آهن — خاص طرح سنهري گل واري ڏند ڪٿا — جنهن ۾ ديوتا ديويون شطرنج جي سارڻن (مهرن) جيان دنيا جي ماڻهن جي چرپر ڪندي ڏيکاري ويا آهن.

جهوني، اڻڄاڻ، گهٽ ڄاڻ، غير سائنسي ۽ شين جي فطرت پوريءَ طرح نه سمجهڻ واري ماحول ۾ ئي ديويون ديوتائن کي ايڏو سڀ طرفو سگهارو ٺاهيو ويو جو اهي نه رڳو ڪائنات جي چرپر، ڌرتيءَ تي ٿيندڙ هر لقاءَ — فصل، ٻوڏ، باهه، زلزلي، طوفان، ساهواري جي پيدائش ۽ جوڙجڪ، هر شيءِ، هر ساهواري جي جياپي، گذران ۽ سنڀال، مرڻ ۽ حساب ڪتاب وٺڻ جا سڀ ڪم پئي ڪيا، ۽ نيٺ اها سوچ ٺهي ته جيڪڏهن ديوتائون نه هجن ها، ته نه اسين هجون ها، نه ڪو ساهوارو، نه ڪا ڌرتي ۽ نه ڪائنات. ... سردار ايڏو ته سخت هو جو ٺر پڪيءَ کي به حويليءَ مٿان اڏامي سگهڻ جي همت نه ٿيندي هئي...

... آقا، مالڪ، سردار، جيڪوراج جي سڀ شيءِ — فصل، جانور وغيره — جو مالڪ هو ان جي حڪم ۽ راضي ڪان سواءِ ڪو به ماڻهو جيئي ۽ مري نه پيو سگهي... ديوتا امر، لافاني، سدا جيڪاڪ بنجي ويا ۽ ماڻهو ساهوارو، فصل، وڻ پوٽا، جبل، نديون، سمنڊ، ڌرتي، ڪائنات، مادو مردنڙ ۽ فاني هو — اهو تصور ايئن هوري هوري سوين ناسمجھ ۽ گهٽ ڄاڻ ماڻهن پنهنجي جاهل ماحول ۾ ٺاهي ورتو ۽ جڏهن اهو تصور (وهڻ) پختو ٿيو تڏهن اهو به سمجهيو ويو ته سمورا ساهوارا، ڌرتي، ڪائنات ۽ هيءَ رنگارنگي انهن ديوتائن جي مرضيءَ موجب ٺهي راس ٿي آهي، ديوتا امر هئا، سدائين هئا ۽ ڪائنات، مادو انهن ٺاهيو، ان جي ابتدا به آهي ته انتها به، اهو مري فنا ٿيو آهي.

ماڻهوءَ پنهنجيءَ گهٽ ڄاڻ سبب جيئن ٻين سوين حقيقتن جو جوهر نه سمجهيو تيئن مادي جو به نه سمجهي سگهيو ۽ هن فانيءَ (تصور، وهڻ، ويساهه، عقيدو، خيال) کي لافاني ۽ لافاني (مادي ۽ ان جي لفائن) کي فاني سمجهيو. اهو تصور به ان عمل تان ورتل هو ته دنيا ۾ ماڻهوءَ پنهنجي جياپي لاءِ هر شيءِ ٺاهي پئي — اها شيءِ عدم وجود (وجود نه رکندڙ) هئي، ٺهي وجود ۾ آئي ۽ پوءِ گسي، پڇي، پورا ٿي ختم (فاني) ٿي وئي. ماڻهو خالق هو پنهنجيءَ شيءِ جو، ديوتا خالق هو ڪائنات (مادي) جو. خالق اڳ ۾ هو، ان خلقيو تبديل ڪيو ڪم ورتو ۽ پوءِ وري شيءِ ختم ٿي وئي، پر خالق قائم رهيو.

جيئن شيءِ محدود هئي تيئن ڪائنات کي به محدود (گنندڙ، ڪنارن واري) تصور ڪيو ويو ۽ سمجهيو ويو اها خلقي وئي آهي ۽ پنهنجي ڪرت (فرض) پورو ڪري ختم ٿي ويندي.

سائنس، سڄاڻ جتي ٻين سوين غلطين، غلط فهمين ۽ ناسمجھين کي ٺيڪ ڪيو اتي هن مادي بابت به بنيادي، حقيقي، سچي ڄاڻ مهيا ڪئي ۽ ثابت ڪيو ته:

مادو نه خلقي (پيدا ڪري) سگهجي ٿو ۽ نه ئي وري فنا ڪري سگهجي ٿو. اهو آهي ۽ سدائين رهندو، البت اهو پنهنجا روپ مٽائي ٿو.

انين جماعت جو ٻار به اڄ اهو سبق سکي ٿو. ايترو ضرور ڪري سگهجي ٿو ته مادي جي هڪ ڳيڙي ۾ ڦير ڦار آڻي ان کي ڪا ٻي شڪل ڏئي وڃي. مادو ئي نه هجي، ڪجهه به نه هجي ۽ ان مان ڪا شيءِ (مادي) جي ٺهيل ڪا شيءِ ٺاهي سگهجي، اهو ممڪن ڪونهي. مادي جي ڳنڍڻي کي

تورن ۾ بدلائي سگهجي ٿو (ترورا، شڪتي مادي جو ٿي روپ آهي) پر فنا نه ٿو ڪري سگهجي. جڏهن ته هر غلط سوچ گم (فنا) ٿي سگهي ٿي ۽ ان جي جاءِ تي حقيقي، سچي سوچ اچي سگهي ٿي.
اچو ته هڪ مثال وٺون:

آفريقا جي رڻ ڀت ۾ گهمندي ڪجهه ماڻهن موتي اچي ٻڌايو ته کين ”آسمان ۾“ هڪ ڏاڍو ويڪرو ”بهشتي باغ“ نظر آيو جنهن ۾ ڪنهن ڪنهن مهل هڪ ”راڪاس“ جيڏو پيڙو به نظر پئي آيو جنهن تي جبل کان به وڏو سڙه چڙهيل هو. اهو لقاءُ ڪجهه دير نظر ايندو رهيو ۽ پوءِ گم ٿي ويو.

ڪيترن ئي ماڻهن ڪيترن ئي موقعن تي اهو ڏيک ڏٺو. اهو ڇا هو؟
جيستائين ان ڳالهه جو حقيقي سبب نه ڳولي لڌو ويو تيستائين ان ڏيک بابت ماڻهو پنهنجي پنهنجي عقيدتي، وهم، ويساهه موجب تشريحون ڪندا ۽ ڊگهيون ڊگهيون ڏند ڪٿائون ۽ من گهڙت ڳالهيون ٻڌائيندا رهيا. سائنس نيٺ حقيقت ڳولي لڌي.
گرم ملڪن جي هوا نرم ۽ گهميل موسم جي ڪري گهاتي ٿي وڃي ٿي ۽ اها هڪ ڏاڍي وڏي آئيني جو ڪم ڏئي سگهي ٿي. ۽ ظاهر آهي ته ”آسمان“ اهو آئينو هو جنهن ۾ اهو لقاءُ وڏو ٿي نظر پئي آيو جنهن سان ماڻهوءَ جي ديد جي ڪنڊ ٺهي پئي (جيئن اسين هڪ ڪنڊ ۾ بيهي سامهون رکيل آئيني ۾ بي ڪنڊ جو نظارو ڏسي سگهندا آهيون). اندر تي گيبل آئينو عڪس وڏو ڪري ڏيکاريندو آهي. جيڪڏهن ڪنهن باغ جو اولڙو پئي نهيو ته اهو ڏاڍو وڏو ”آسماني باغ“ سمجهيو ويو ۽ جيڪڏهن سمنڊ ۾ بيٺل پيڙي جو اولڙو نهيو ته اهو جبلن کان وڏو نظر آيو.

جڏهن حقيقت سمجه ۾ آئي ته وهم، وسوسا ڌوڃي ويا. ڪنهن به شيءِ جي حقيقت ۽ ڪنهن به لقاءُ جو حقيقي سبب سمجهه ۾ اچي وڃي ته ڪوبه وهم نه رهندو.
هڪ ٻيو مثال وٺو. ٿي سگهي ٿو ته توهان مان گهڻن جوانن سان واسطو پيو هجي:
1965ع جي پاڪ-ڀارت جنگ (6-سيپٽمبر کان شروع ٿي) هلندي ٻڌايو ويو ته باڪ قتيءَ کان ٿورو اڳ اوڀر طرف حضرت علي عليه سلام جي تلوار (ذوالفقار) ظاهر ٿي پئي ۽ ان ڪري اهو هاوٽو هلي ويو ته پاڻ سائين جن پنهنجن ٻنهي شهيد فرزندن سميت پاڪستان پاران دفاع (جنگ) ۾ حصو وٺي رهيا هئا. مون به اها ”تلوار“ ڏني هئي جيڪا شايد اڌ ڏينهن ظاهر ٿيندي رهي. اها ”آسماني تلوار“ ڇا هئي؟
_ هڪ پڇڙ تارو.

اتفاق سان انهن ڏينهن ۾ جنگ هلندڙ هئي ۽ پڇڙ تاري کي ”تلوار“ سمجهيو ويو.

باب يار هون

ماڻهوءَ جا هٿ نهيا بي ساهه عضوا

ماڻهوءَ وٽ رڳو پنج حواس ٿي هئا جيڪي ڏسڻ، ٻڌڻ، سگهڻ، چڪڙ ۽ ڇهڻ وسيلي حقيقتن جو عڪس هن جي دماغ تائين پهچائي سگهيا پئي جن جي پيٽ، پرڪ، پروڙ، پرجهه هن کي ڄاڻ ڏني پئي. اڇوڪي ماڻهوءَ وٽ به اهي پنج ئي حواس موجود آهن پر هن پنهنجي ڄاڻ مان ڏاڍو فائدو ورتو آهي. هن شين جي حقيقت، جوهر کي سمجهڻ جي ڪوشش پئي ڪئي آهي ۽ انهيءَ عمل ۾ ئي کيس اها ڄاڻ به ملي ته هو ڪي اهڙيون شيون به ناهي سگهي ٿو جيڪي سندس حواسن جي قوت سوين ڀيرا وڌائي سگهن. مثال طور، هن دوربين ناهي، جنهن وسيلي اڇوڪو ماڻهو ايترو ته پري ڏسي سگهي ٿو جنهن جو عام ماڻهو سوچي به نه سگهي.

چنڊ ڌرتيءَ کان 9- لک 30- هزار ميل پري آهي ۽ عام نظر ۾ اهو ٽالهيءَ يا وڏي بال جيترو ڄاڻندوڪي پڪيٽيندڙ مٽيءَ جو ڳوڙهو آهي. چنڊ جو ڏهين پنڌرهين رات پوريءَ طرح چمڪندي نظر اچي ٿو. پر پوءِ به ان جي وچ ۾ هلڪا اونداها ڏها نظر ايندا آهن... ۽ بس، ٻيو ڪل خير.

بازار ۾ ملندڙ عام دوربين سان چنڊ کي چٽائي ڏسندو ته ان جي سطح، تي توهان کي اڃا به وڌيڪ ڪوٺا، اونداها چڱهه ۽ ڏاڍا روشن ليڪا، گهيرا، چٽا نظر ايندا.

هڪ وڏي دوربين سان توهان چنڊ کي ايترو ويجهو ڏسي سگهو ٿا جيئن توهان هٿن ۾ جهليل وڏي بال کي ڏسندا هجو. چنڊ جي هڪ هڪ اٽچ جو مشاهدو ڪري سگهجي ٿو. مٽيءَ جا ڌڙا، چڱهه، کڏا ۽ ڪاهيون، ڌرا وٿيون، هيٺ مٿاهيون وغيره. چنڊ جي سطح جو ڪو ذرو ناهي جنهن کي اوهين ايترو ئي چٽو نه ڏسي سگهو جيترو

پنهنجي هٿ جي تريءَ کي.

پر سائنس جي دنيا ۾ اها معمولي، ننڍڙي ۽ سادي دوربين سڏبي آهي.

وڏي دوربين سان ساڍا نوَ ڪروڙ ميل پري پرندڙ سج به هٿ جي تريءَ جيان ڏسڻ معمولي ڳالهه آهي.

ڪائنات ۾ ڪروڙين سج آهن. اسان جي سج جو هڪ پنهنجو نظام آهي، جنهن ۾ ڌرتيءَ سميت ٻين اڪثر سيارن کي به پنهنجا چند (اڳرهه) آهن: ڪن کي هڪ، ڪن کي ٻه يا ٽي ۽ ڪن کي ته ڪيترائي چند آهن. اڳرهه سيارو چوڌاري ڦرن ٿا، سيارا تاري (سج) چوڌاري ڦرن ٿا. سج پنهنجن سيارن جي چنڊن سميت سج-نظام سڏجي ٿو. ڪائنات ۾ ان سج جي حيثيت واريءَ ذري کان وڌيڪ نه آهي.

سج جهڙو ٻيو ويجهڙ وارو تارو (سج) اسان جي سج کان 400000000000000 ميل آهي (يعني چار پدم ميل).

اونهاري ۾ رات جو وچ ”آسمان“ تي اچو پتو (گس) نظر ايندو آهي. اچو پتو (گس) حقيقت ۾ اوري پري وارا ڏاڍا وڏا تارا آهن جن جي گڏيل چمڪ هڪ سو جهري کي جنم ڏئي ٿي جنهن کي گس سڏيون ٿا. ان گس جو نالو شيري گس (گئليڪسي، ڪهڪشان) آهي. سج-نظام ان گس جو هڪ معمولي ذرو آهي.

اهڙا ڪريبن گس اڄوڪي دوربين سان ڏسي سگهون ٿا.

تورن جي مدد سان به آسماني جسمن کي محسوس ڪري سگهجي ٿو. ڪنهن خاص جسم سان ترورا ٽڪرائي موٽي اچن ته انهن مان ان جسم جي مفاصلي، بناوت وغيره جو اندازو ڪري سگهيو.

سائنس رڳو وڏين شين کي ڏسڻ لاءِ اوزار تي نه ناهيا آهن پر ننڍڙن ذرن کي به ڏسڻ جا اوزار ٺاهي ورتا آهن. انهن کي خوردبين سڏجي ٿو.

عام نظرن سان جيڪو ننڍي ۾ ننڍڙو ذرو ڏسي سگهجي ٿو ان جو قد بت ڪيترو ته ننڍو آهي! پر خوردبين آڏو اهو وڏو جسم اين ٿو آهي جيئن ماڻهوءَ جي پيٽ ۾ ڌرتي.

بازار ۾ سولائيءَ سان ملي سگهندڙ خوردبين ۾ جيڪڏهن هڪ وار کي ڏنو وڃي ته اهو عام ماڻهوءَ جي پانهن جيترو ٿلهو نظر ايندو.

هڪ گرام جو وٺڻ توهان ڏٺو آهي؟ (جي نه ته سوناري وٽ ڏسي سگهجي ٿو). ان هڪ گرام جا جيڪڏهن 2300000000000000000000 ذرڙا ڪيا وڃن، ته به انهن کي جديد اليڪٽراني خوردبين وسيلي پروڙي سگهجي ٿو.

هاڻي توهان ڪاٿو ڪري سگهو ٿا ته ماڻهوءَ پنهنجي ڏسڻ جي سگهه ڪيتري

وڌائي ڇڏي آهي!

ٻڌڻ جي سلسلي ۾ اهو چئي سگهجي ٿو ته ماڻهو پنيوريءَ يا ڏينپوءَ جي پرڻن جو ڦڙڪو ٻڌي سگهي ٿو. پر توهان ڦڙڪندڙ پرڻن آڏو لائونڊ اسپيڪر جي مائيڪ جهليو ته اهو ڦڙڪو ڪيڏو وڏو ڳوڙ ٿي پوندو. ان جو ڪاٿو ڪري سگهجي ٿو. ماڻهوءَ مشين جي مدد سان پنهنجن ڪنن کي ايترو ته تيز ڪري ورتو آهي جو ڌرتيءَ جي هڪ ڪنڊ تي اُٿندڙ انساني آواز کي ڌرتيءَ جي ڪنهن به حصي ۾ ٻڌي سگهي ٿو. مثال طور، بي بي سي لنڊن تان پڙهندڙ خبرون ٻڌڻ اسان لاءِ عام ڳالهه آهي.

چنڊ تي لٿل خلا بازن جي پاڻ ۾ ڪيل عام ڳالهه ٻول کي به ڌرتيءَ تي سولائيءَ سان ٻڌي سگهجي ٿو.

هاڻي توهان ڪاٿو ڪري سگهو ٿا ته ماڻهوءَ پنهنجي ٻڌڻ جي سگهه ڪيتري

وڌائي ڇڏي آهي!

ماڻهوءَ پنهنجي ذاتي چڪڙ واري حس کي به مشين ۾ تبديل ڪري ڇڏيو آهي. عام حالتن ۾ تيزاب چڪڙ جو سوچي به نه ٿو سگهجي پر تيزاب چڪڙ لاءِ ماڻهوءَ هڪ ننڍڙو چيچ جيترو پنو (لٽمس پيپر) ٺاهي ورتو آهي، جيڪو تيزاب ۽ رڇيل ڳار جي ذاتن ۾ فرق کي رنگ بدلتڻ وسيلي ظاهر ڪري ٿو. عام حالتن ۾ جيڪڏهن سائنس ڌرتي جو ڪڪ جيترو ذرو زبان کي لڳي پوي ته ماڻهو زهر جو شڪار ٿي سگهي ٿو پر مشين آرام سان ان جو ذائقو ٻڌائيندي آهي.

ان مان ڪاٿو ڪري سگهجي ٿو ته ماڻهوءَ پنهنجي چڪڙ جي سگهه ڪيتري

وڌائي ڇڏي آهي!

توهان کي خبر آهي ته پوليس حڪومت جي ناپسند جو احتجاج ڳوڙها گئس اڇلي ڦٽائيندي آهي. اها ڳوڙها گئس ايتري تيز آهي جو ناس ۾ ڪرڙو پيدا ڪري اکين ۾ ڳوڙها آڻيندي آهي، پر ماڻهوءَ اهو به ڪيو ته گئس ماسڪ ٺاهي نڪ تي رکي ڇڏيو ۽ پوءِ ڳوڙها گئس سميت هر زهريلي گئس کي مجال آهي جو ماڻهوءَ جي نڪ ۾ ڪرڙو پيدا ڪري سگهي. بي پاسي هر قسم جي ڪيڏي به زهريلي گئس هجي ماڻهو ان کي سنگهي سگهي ٿو. سيڪاريل ڪتو شڪار جي بوءِ ڄاڻڻ جي سلسلي ۾ ماڻهوءَ جو وڏو مددگار نڪ آهي پر اهو به زهريلين گئسن آڏو پڇي ويندو.

ڌرتيءَ کان مريخ ايڪيه ڪروڙ ميل پري آهي. مريخ تي جڏهن وائيڪنگ-

2 لٽو ته خراب ٿي پيو. ڪمپيوٽر وسيلي ڌرتيءَ تان ويهي سندس خرابي نيڪ

ڪئي وئي. ماڻهوءَ جي آڱرين ۽ دماغ جي پهچ جو هيءُ هڪ عام مثال آهي. ماڻهوءَ جي بت تي ڪول گهمي ته هو ان کي محسوس ڪري سگهي ٿو، پر ايڪسري ڪيائڻ وقت ماڻهوءَ جو بت ايڪس ريز (ايڪس ڪرڻ) کي محسوس نه ٿو ڪري سگهي، جڏهن ته فوتو پليٽ ڪرڻ جي مخصوص اثر کي ظاهر ڪري ٿي ۽ هڪ ڊاڪٽر ڄاڻي سگهي ٿو ته ڪٿي هڏي آهي، ڪٿي ڪو نوس ڳوڙهو آهي، ڪٿي دل آهي، ڪٿي ڀڪي يا پٿري آهي وغيره. ايڪسري فوتو اسان جي محسوس ڪرڻ جي قوت وڌائي آهي، پر اڄ ڪلهه عام ڳالهه آهي.

الفا، بيتا، گاما، ڪاسمڪ وغيره سوين قسمن جا ڪرڻا محسوس ڪرڻ به عام ڳالهه آهي. آواز جي لهرن کي مشين وسيلي محسوس ڪري ۽ ظاهر ڪري سگهجي ٿو ويندي روشنيءَ جي ذرڙن جي لهردار چرپر کي به محسوس ڪرڻ عام ڳالهه آهي. {روشنيءَ جي ذرڙي (فوتان) جي قد بت جو اندازو ان مان لڳائي سگهجي ٿو ته اهو ايٽم جي پيٽ ۾ به ايترو ننڍو آهي جيترو هاڻيءَ جي جنگهه جي پيٽ ۾ عام ڪوڪو}

ان مان ڪا ٿو ڪري سگهجي ٿو ته ماڻهوءَ پنهنجي ڇهڻ جي سگهه کي ڪيترو وڌائي ڇڏيو آهي!

ماڻهوءَ مشين جي مدد سان پنهنجي هر حواس کي ڪروڙين ڀيرا وڌيڪ سگهارو ڪري ڇڏيو آهي ان ڪري ئي هو مادي جي ننڍي کان ننڍي ۽ وڏي کان وڏي شيءِ کي ڏسي، ٻڌي، سگهي، چڪي يا ڇهي سگهي ٿو ۽ ان ڪري ئي هن ڄاڻي ورتو آهي ته سڄيءَ ڪائنات ۾ جيڪو ڪجهه آهي اهو مادي جو ٺهيل آهي يا مادي جو لقاءُ آهي. سوچون به مادي جو لقاءُ آهن جيڪي ماڻهوءَ جي دماغ ۾ هوري هوري ٺهن، وڌن، ويجهن ٿيون.

باب ٻارهون

ماڻهوءَ جو دماغ: ڳتيل، منظر، جيترو مادو

اسان جا سمورا حواس پنهنجا احساس، اولڙا، عڪس، فوتو ڪٿي ٿا پهچائن؟ جيتوڻيڪ ڪنهن زماني ۾ سوچيو ويندو هو ته سوچون دل ۾ هونديون آهن (خاص طرح عشق محبت جون سوچون ته دل ۾ هئڻ بابت اڄ به عام جام آهن — اڪين جي ڳرڪيءَ کان محبوب دل ۾ ويهي ويو)، يا اڄ به چيو ويندو آهي، ته منهنجي دل ٿي ٻولائي ته ڪو نه ڪو مهمان ضرور ايندو يا دل ۾ سونسو (وسوسو) پيو پوي وغيره، پر اڄوڪو پنڃ درجا پڙهيل ٻار به ڄاڻي ٿو ته سوچون دماغ ۾ هونديون آهن. ڏسڻ، ٻڌڻ، ڇهڻ، چڪڻ ۽ سنگهڻ جا حواس جيڪي به عڪس قبولن ٿا، اهي دماغ تائين پهچائن ٿا. هر تصور هر احساس، هر اولڙو، هر عڪس، هر خيال، هر سوچ (عقيدو، ايمان، وهم، وسوسو، ارادو، عزم، جوش جذبو وغيره) — سموري، ڪل، سڀ ڄاڻ دماغ ۾ آهي. آڱر ڪٽجي ويڄ سان سمجهه، ڄاڻ گهٽجي نه ويندي، اڪيون نڪرن، ٻوڙو ٿيڻ وغيره وقت به اڳ موجود ڄاڻ ۾ ڪوت ڪا نه ٿيندي، پر جيڪڏهن ڪو ڊاڪٽر آپريشن ڪري ميجالي جو مٿيون تهه يا ياد وارو مرڪز ڪوتي، ڪپي ٻاهر ڪڍي ته ماڻهوءَ وٽ سڀ عضوا هئڻ باوجود ڪا به ڄاڻ، ڪا به ياد موجود نه رهندي.

توهان ڪڏهن تازو ڪنل چيلو يا گابو (ڪونھٿ) ڏٺو آهي؟ ڇا ڇا ڏسو، ڪسٽ کان پوءِ سندس سمورن لڱن ۾ هلڪي ٿرڪڻي پئي ڏيکاري ۽ جيڪڏهن زور سان کيس ڪا سئي چيائي وجهندو ته ان عضوي تي ست ايندي — اهو مشروط رد عمل مرڪزي تنني ڏوريءَ کان موت عمل سبب آهي. ڪسٽ کان پوءِ

دماغ سان ڳانڍاپو ڪتجي وڃي ٿو پر حياتياتي پيچ گهڙ جو عمل ڪجهه دير جاري رهي ٿو. اهو موت عمل ان حياتياتي جيتاڻي سبب آهي — نيڪ ايئن جيئن مرڪزي تنڻي سرشتو نه رکندڙ ساهوارن ۾ مشروط موت عمل ٿئي ٿو.

مشروط موت عمل هر ساهواري ۾ موجود آهي. پر ڄاڻ، سمجهه رڳو ماڻهوءَ وٽ آهي ۽ اهو ماڻهوءَ جو دماغ ئي آهي جنهن ۾ پنهنجو مخصوص حياتياتي اولڙو ٺاهي پهتل عڪس قائم ٿي وڃي ٿو. عام طرح اهو عڪس هڪ مهيني تائين تازو ٿي رهيو آهي ٿو ۽ پوءِ هوري هوري ٻين نون ايندڙ عڪسن هيٺان ٿيندو وڃي ٿو. اهو ئي سبب آهي جو عام طرح هڪ مهيني کان پوءِ ڪنهن به واقعي جا سمورا تفصيل پوريءَ ترتيب سان ياد نه رهندا آهن پر جيڪڏهن اهي يادون لاڳيتو ورجاڻجنديون رهجن ته اهي عڪس نئين سر نوان ٿيندا ۽ ياد رهندا آهن. ماڻهوءَ دماغ ۾ ٺهڻي لڳي ٿي ته ڪرب عڪس ياد رکي سگهڻ جي صلاحيت موجود آهي. پر اڄ ڏينهن تائين وڏي ۾ وڏو ذهين ماڻهو به پنهنجي دماغ جي ذهين پٽي به مس ڪتب آڻي سگهيو آهي.

توهان ڪڏهن ڪنهن پيدايشي پاڳل ماڻهوءَ کي ڏٺو آهي؟

ان جي ڪوپڙيءَ تي ڏيان ڏيو ۽ ڏسو ته سندس پٽ جي پيٽ ۾ ڪوپڙي ڪيتري آهي ۽ پوءِ لڳ ڀڳ ساڳي ڄمار، قد پٽ، نسل ۽ علائقي واري ذهين ماڻهوءَ جي ڪوپڙيءَ کي به ڄاڻيو. توهان هڪ حيران ڪندڙ فرق محسوس ڪري وٺندا. توهان ڏسندا ته پاڳل ماڻهوءَ جي ڪوپڙي ذهين ماڻهوءَ جي ڪوپڙيءَ کان ننڍي آهي — پاڳل ماڻهوءَ جو دماغ ذهين ماڻهوءَ جي دماغ کان ننڍو هوندو آهي.

ڇو؟

ڄمڻ وقت ماڻهوءَ ٻار جي ڪوپڙيءَ جو هڪ مخصوص قد بت هوندو آهي (مختلف نسلن ۾ ٿورو ننڍو وڏو ٿيندو آهي). ڄاڻي ڄمڻ کان پاڳل ماڻهوءَ ٻار ۽ ان ٻار جيڪو اڳتي هلي ذهين ٿيندو، جي دماغ ۾ عام طرح ڪا به ننڍي وڏائي نظر نه ايندي. پر پاڳل ماڻهوءَ جي دماغ ۾ ٻاهرين عڪسن کي سانڍڻ، ياد رکڻ، ڄاڻڻ، نتيجا ڪڍڻ، پرجهڻ، پروڙڻ جي صلاحيت ڪانه هوندي جڏهن ته صحيح ٻار جو دماغ لاڳيتو مختلف عڪسن کي سون، هزارن، لکن جي ڳڻپ ۾ سانڍيندو، ياد رکندو، ڄاڻ پرائيندو، نتيجا ڪڍندو، پروڙيندو ۽ پرکيندو رهندو آهي تنهنڪري ان ۾ ٻن قسمن جي واڌ ٿيندي رهندي آهي: هڪ جسماني واڌ ۽ ٻي لاڳيتي دماغي ڪرت سبب آيل واڌ.

اڄ کان پنج لک سال اڳ ٿيڻ سالن جي نوجوان جي جسماني قد بت جي نسبت سان ان جي ڪوپڙيءَ (دماغ) جو جيڪو وزن هو ان جي پيٽ ۾ اڄوڪي ٿيڻ

سالن جي نوجوان جو دماغ گهڻو وڏو آهي — ۽ ان جو خاص سبب اهو ئي آهي ته هن جيتري ڪجهه ڄاڻ ماڻي پئي ان جي پيٽ ۾ اڄوڪي ماڻهوءَ جي ڄاڻ لکين پيرا وڌيڪ سڌريل آهي.

جڏهن کان ماڻهوءَ ڀاڻڻ، پيدا ڪرڻ، پورهيو ڪرڻ سکيو آهي تڏهن کان هن وٽ دنيا ۾ موجود شين بابت ٻين ساهوارن جي پيٽ ۾ نئين ڄاڻ به وڌي.

هڪ ڏنڊي سان زورائتو ڏک هڻي، جانور کي ڪيرائڻ سان گهڻا نوان تصور پيدا ٿي سگهن ٿا؟

اچو ته ڳڻيون:

(1) گهڙي زور وارو ڏک (هلڪي زور واري ڏک، ڪوبه ڏک نه هڻڻ جي تصور کان نئون آهي).

(2) جانور جو چرڪڻ، ڪيهه ڪرڻ، ڪرڻ، ڦٽڪڻ، سانت ٿي وڃڻ، ٿڌو ٿيڻ، ڪا به حرڪت نه ڪري سگهڻ وارا تصور.

(3) جانور کي بنا ڪنهن احتجاج يا خطري کي منهن ڏيڻ جي ڍوڻڻ جا تصور.

(4) جانور کي آرام سان ڪهڻ، ڪاٺڻ، ڪم آڻڻ جا تصور.

هڪ پٿر کي ٻي پٿر سان ڏک هڻي ڇهنبدار ڪرڻ لاءِ ڪيترا نوان تصور ٺهي سگهن ٿا، اچو ته ڳڻيون:

(1) ڏک لڳڻ سبب ڏڪيندڙ پٿر جي موت، رد عمل سبب ڏڪيندڙ پٿر جو هلڪو ٿي مٽي ٿيڻ، هڪ ڏک، ٻيو ڏک، ٽيون ڏک، چوٿون ڏک، وغيره.

(2) ڏڪيل پٿر جو تٽڻ (اهو به ٿي سگهي ٿو ته ڏڪيندڙ پٿر تٽي پوي).

(3) نئين ٺهيل شڪل، ننڍا ننڍا ٽڪر ٽوٽا، انهن جون شڪليون، انهن جو ٽڙي پڪڙي وڃڻ وغيره.

(4) ٻنهي پٿرن جي توت سبب ظاهر ٿيل نوان رنگ، نيون ڪناريون، ڇهنيون وغيره.

پورهيو جو ڪو هڪ گهڙيءَ جو عمل سوڀين نوان تصور پيدا ڪري سگهي ٿو. سوڀين پيرا ساڳيو ڪم سوڀين پيرا ساڳيا تصور ۽ سوڀين پيرا مختلف تصور ڏئي سگهي ٿو. انهن جي پيٽ، فرق وغيره وري اڃا نوان تصور ڏيندا.

توهان جي پنهنجي حياتيءَ ۾ هر ڏينهن ڪيترا نوان تصور ايندا رهن ٿا، توهان ڪڏهن ڪاڻو ڪيو آهي؟ مثال طور توهين هي ڪتاب هن جملي تائين پڙهي آيا آهيو. توهان جي دماغ ۾ رڳو ان جي پڙهڻ سبب ڪيترا نوان تصور ٺهيا؟

— کاتو ڪري سگهندو؟ رڳو اڄوڪي ڏينهن توهان جي دماغ ۾ ڪيترا نوان تصور عڪس وڌيا، انهن جي ڳڻپ ڪيو!

هن وقت ڌرتيءَ جي آبادي پنج ارب آهي ۽ اڄوڪي ڏينهن ۾ هر هڪ ماڻهوءَ جي ذهن وٽ ڪيترا نوان تصور آيا هوندا ۽ اهي سڀ گڏ ڪجن ته ڪيترا نوان تصور ٿيندا، ڇا ڪو ڳڻي سگهندو؟

هر ڏينهن سوين هزار نون تصورن سان اسان جو واسطو پوندو رهي ٿو ۽ اهو عمل ماڻهوءَ جي معاملي ۾ گذريل ٽيهن سالن کان هلي رهيو آهي. نون نون عڪسن جو ٺهڻ، انهن جي ٺوٺ ٺوٺ، انهن جو ميلاپ، انهن جي ڪجهه حصن جي ٺوٺ ٺوٺ، انهن جي ڪجهه حصن جو ميلاپ، نون عڪسن جو ٻاهرين معاملن سان عمل وسيلي واهيو.

توهان به هڪ جيترا پٿر کڻو. هڪ مترڪي سان هڪ جيترو زور لڳائي هڪ پٿر کي ڌڪ هڻو ۽ ٻي پٿر کي به ڌڪ هڻو. ٻنهي جي سلسلي ۾ ڇا هڪ جهڙو نتيجو ظاهر ٿيندو؟ — ٿي سگهي ٿو ته ڪجهه هڪ جهڙو هجي (مثال طور، ٻئي پٿر تتي پيا) پر گهڻو ڪجهه مختلف به هوندو. هڪ پٿر پڇي پيو ٻيو به پڇي پيو پر ڇا ٽيون پڇندو؟ وري نئون تصور. اهو سلسلو پيو هلي، ڄاڻ لاڳيتو پئي وڌي، نت نوان عڪس ٺهندا رهن ٿا، دماغي ڪم وڌيڪ ٿيندو رهي ٿو ۽ اهو وڌندڙ ڪم، دماغ جي لاڳيتي ورزش، نسل در نسل ورزش دماغ کي لاڳيتو وڌائيندي رهي ٿي.

ڀاڳل ۽ ذهين ماڻهوءَ جي دماغن جي قد بت ۾ ان ڪري فرق ٿئي ٿو. ڀاڳل وٽ پهتل تصور انتهائي محدود ۽ گهڻي قدر مشروط آهن (جيئن هڪ جانور لاءِ)، ۽ ذهين ماڻهوءَ وٽ پهتل تصور ڏينهنون ڏينهن وڌندڙ آهن، مشروط توڙي غير مشروط آهن. سندس ياد، تجربو، تعليم، پرک، ڄاڻ لاڳيتو وڌندڙ آهي. دماغ جي جيو گهرڻ ۾ گهڻي کان گهڻا عڪس ٺهندا رهن ٿا، نت نئين اليڪٽرانڪ تبديلي ايندي رهي ٿي، نت نوان جيو گهرڻا ٺهندا رهن ٿا، جنهنڪري دماغ وڌو ٿئي ٿو.

جسماني ورزش جسماني عضون کي سگهارو بنائي، وڌائي ٿي ۽ ذهني ورزش ذهني عضوي، دماغ کي لياقتن ڀريو بنائي ۽ وڌائي ٿي.

اسان اڳ ۾ اهي مثال بيان ڪري آيا آهيون ته جيڪڏهن ڄاڻي ڄم ڪان ڏسڻ جو عضوو نه هجي (يا خراب هجي) ته ڏسڻ سان لاڳاپيل ڄاڻ جا تصور ٺهي نه ٿا سگهن وغيره، پر دماغ بابت ان کي ڪيئن بيان ڪري سگهجي ٿو؟

جڏهن بالڪل ڄمي ٿو تڏهن وٽس ٻين عضون جيان هڪ عضوو — دماغ

— به موجود آهي. جيئن ڏسڻ يا ٻڌڻ جي عضوي جو ڪم حواسن وسيلي پهچندڙ عڪسن کي سانڍڻ، سنڀالڻ ۽ ياد رکڻ آهي. جيڪڏهن ڪنهن به عضوي کان ڪو به عڪس دماغ تائين نه پهچندو، ته دماغ وٽ ڪو به تصور، ڪو به خيال نه هوندو. نئين ڄاول بالڪل وٽ دماغ آهي، جيئرو آهي، حياتياتي ڪم ڪري ٿو پر وٽس ڪو به تصور خيال، سوچ، ڄاڻ، سمجهه ڪانهي. جيڪڏهن سمورا حواس بيڪار هجن ته دماغ وٽ پنهنجي ليکي ڪو هڪ به تصور ٺهي سگهي، اهو ممڪن ڪونهي. دماغ خيال، تصور، عڪس، اولڙا پنهنجو پاڻ پيدا نه ٿو ڪري پر حواسن وسيلي حقيقتن کان وٺي ٿو، سانڍي ٿو، سنڀالي ٿو، ياد ٿو ڪري.

ڪنهن بالڪل کي رڳو پنهنجو نالو ياد ڪرڻ لاءِ ڪيترو وقت لڳي ويندو آهي؟

.....

— هر حواس (ڏسڻ، ٻڌڻ، چڪڻ، ڇهڻ يا سنگهڻ جو حواس) يا هر عضوو ڇا جو

ٺهيل آهي؟

+ جيو گهرڻ جو.

— تنهنجي سرشتو ڇا جو ٺهيل آهي؟

+ تنهنجي جيو گهرڻ جو.

— هر جيو گهرڻو ڇا جو ٺهيل آهي؟

+ مادي جو. (بنيادي عنصر آهن ڪاربان، آڪسيجن، نائٽروجن، هائڊروجن وغيره.)

— هر جيو گهرڻو جيئرو ڇو آهي؟

+ مادي جي ٺهيل خاص ترتيب سبب ٺهيل پيچ-گهڙ واري عمل جي ڪري

جيئرو آهي.

— دماغ ڇا جو ٺهيل آهي؟

+ تنهنجي جيو گهرڻ جو يعني حياتياتي پيچ-گهڙ ڪندڙ خاص مرڪبن جو

يعني خاص ترتيب سان ٺهيل عنصرن جو. جيڪي مادو آهن — دماغ مادي جو

ٺهيل آهي.

— دماغ ڪهڙو ڪم ڪري ٿو؟

+ دماغ هڪ اهڙو عضوو آهي جيڪو حواسن وسيلي پهتل عڪسن کي پاڻ

وٽ سنڀالي، سانڍي رکي ٿو.

— جيڪڏهن دماغ نه هجي ته ڇا ڪا به سوچ، سمجهه، ڄاڻ ٺهي سگهي ٿي؟

+ نه، قطعي نه، ڪنهن به حالت ۾ نه.

- سوچ، سمجھ، ڄاڻ ڪنهن جي محتاج آهي؟
+ دماغ جي

- ڇا دماغ سوچ، سمجھ، ڄاڻ جو محتاج آهي؟

+ دماغ سوچ، سمجھ، ڄاڻ جو محتاج ناهي، ڇو ته سوچ، سمجھ، ڄاڻ نه هئڻ باوجود به اهو دماغ ئي آهي.

هاڻي، اُن، ڪٿي، ڀلي، گڏه، گهوڙي، ڪانءِ، ڪپر، جهرڪيءَ، ڪرڙيءَ وغيره وٽ به دماغ ته آهي، پر ڪا به سوچ، سمجھ، ڄاڻ ڪانهي. سوچ، سمجھ، ڄاڻ کان سواءِ دماغ ٿي سگهي ٿو، پر دماغ کان سواءِ سوچ، سمجھ، ڄاڻ نه ٿي ٿي سگهي: سوچ دماغ جي محتاج آهي.

- ڇا سوچ دماغ کي پيدا ڪري سگهي ٿي؟

+ نه، سوچ دماغ کي پيدا ڪري نه ٿي سگهي. سڄيءَ دنيا جا ماڻهو پنهنجي سڪڙي سوچ وسيلي هڪڙي تبديلي به نه ٿا پيدا ڪري سگهن، ته ساهواري کي ڪيئن ناهي سگهندا يا ساهواري جي دماغ کي ڪيئن ناهي سگهندا؟ غير مادي شيءِ (سوچ، سمجھ يا ڄاڻ) ڪنهن به مادي شيءِ کي، مادي کي ناهي نه ٿي سگهي.

- سوچ، سمجھ، ڄاڻ غير مادي ڇو آهي؟

+ ان ڪري جو ان ۾ مادي جي ڪا به خاصيت ناهي.

- مادي جون ڪهڙيون خاصيتون آهن؟

+ مادو سوچ جو محتاج ناهي، سوچ کان سواءِ به مادو وجود رکي سگهي ٿو. ان جو ڪو نه ڪو قدبت، وزن، ماپ، رنگ، روپ، ڌڪ، ڇهڻ، عڪس، اولڙو آهي. (سوچ، سمجھ، ڄاڻ ان ڪري غير مادي آهي جو ان جو ڪو به قدبت، وزن، ماپ، رنگ، روپ، ڌڪ، ڇهڻ، عڪس، اولڙو ڪونهي.) سوچ مادي جي محتاج آهي (سوچ مادي کان سواءِ ٺهي سگهي ٿي ڪا نه ٿي).

- ڪن حالتن ۾ سوچ سوچ جي ئي محتاج ڪيئن آهي؟

+ مثال طور وهم، ويساهه ۽ عقيدا، جن جو واسطو سوچ سان آهي انهن کي صحيح سوچ وسيلي نيڪ (درست) يا تبديل ڪري سگهجي ٿو. عيسائي عقيدي واري سوچ تبديل ٿي مسلمان عقيدي واري ٿي سگهي ٿي يا هڪڙن ديوتن، پوتن، راکاسن، ديوتائن وغيره بابت ڄاڻ تبديل ٿي، ٻي ٿي سگهي ٿي يا مورگو غير موجود ٿي سگهي ٿي. صحيح ڄاڻ اچڻ کان پوءِ غلط ڄاڻ ختم ٿي ويندي سائنسي، حقيقي ڄاڻ اچڻ کان پوءِ غير سائنسي، غير حقيقي ڄاڻ پاڻ ئي مٽجي ويندي. ڌرتيءَ کي

اڄ ڏينهن تائين هزارين ماڻهو ٽراڪٽو، ڀاڙيا يا مانيءَ جيان سمجهن ٿا، جڏهن ته اها لڳ ڀڳ بال جيان گول آهي. ماڻهو جڏهن اها حقيقت ڄاڻي وٺندا تڏهن اڳوڻي جاهل سوچ ختم ٿي ويندي، يا وري جيئن ڪيترائي ماڻهو سمجهن ٿا ته اپ ڪا نوس يا دونهاتيل (جهڙالي) شيءِ آهي جڏهن ته سائنس وٽ چوڦير ڏيکارجنڊڙ ”آسماني رنگ“، نيرهه (نيراڻ) يا ڪارهه (ڪاراڻ)، رڳو ديد جي ڪوت آهي (پر جيڪڏهن انهيءَ ”آسمان“ ۾ ڪا اهڙي شيءِ اچي وڃي جنهن جي روشني يا روشن اولڙو اسان تائين پهچي سگهي ته اها شيءِ ضرور ڏيکاربي، جيئن سج، چنڊ يا تارا ڏيکارجن ٿا).

غلط سوچ سان واسطيدار هڪ ٻيو وهم يا ويساهه مثال طور وٺون:

ڪيترائي ماڻهو اڄ ڏينهن تائين اهو ويساهه رکن ٿا ته هنن وٽ جن ديوتن ديوتائن يا ڪنهن خاص ديوتا جو تصور موجود آهي، اهو سندن ابن ڏاڏن کان اڳ، الڳ، مٿاهون، انتهائي اتاهون ۽ سگهارو آهي، جنهن هن سڄي مادي جي مانڊاڻ (فطرت، جڳ، جهان، ڪائنات) کي خلقيو آهي ۽ ان ۾ موجود هر لقاءَ هي سٺاءِ هر عمل، هر اثر سڀ ڪجهه انهن ديوتائن جي سڏن ۽ حڪمن جو نتيجو آهي وغيره.

- ڇا اهو ممڪن آهي ته سوچون دماغ کان ڌار وجود رکي سگهن؟

+ ڪنهن به حالت ۾ ممڪن ڪونهي، ته سوچون دماغ کان ڌار وجود رکي سگهن. سوچون ته رڳو ماڻهوءَ دماغ ۾ باهرين حقيقتن جا عڪس آهن (ڪئميرا به عڪس وٺي ٿي...)، تنهن جي گهرڙي اندر اليڪٽرانن ڦير ڦار آهن، اهي دماغ کان الڳ وجود رکي ٿي نه ٿيون سگهن. جڏهن ماڻهوءَ ۾ حياتياتي پيچ-گهڙ جو عمل بيهجي وڃي ٿو، تڏهن ماڻهوءَ سان گڏ ماڻهوءَ جو دماغ به مري وڃي ٿو ۽ دماغ جي خاتمي سان گڏ دماغي عڪس به ختم ٿي وڃن ٿا. سوچون ته ايتريون محتاج آهن ماڻهوءَ دماغ جون، جو — ماڻهوءَ دماغ جڏو آهي ته صحيح عڪس (سوچون) نه ٿا ٺهن، ماڻهوءَ دماغ رڳو ٽڪل آهي ته به سندس سوچ جو عمل نيڪ نه ٿو رهي، ماڻهوءَ دماغ بيشڪ موجود، نيڪ ٺاڪ ۽ جيئرو هجي پر حواس ختم هجن، ته به ڪا سوچ ٺهي نه ٿي سگهي، ماڻهوءَ دماغ بيشڪ موجود هجي پر مثل (حياتياتي پيچ-گهڙ جو عمل بيٺل) هجي، ته به هن ۾ ڪا به سوچ ٺهي نه ٿي سگهي، ته پوءِ جڏهن ماڻهوءَ دماغ هوندو ٿي نه، ته سوچون وري ڇا جون!

۽ اهو ويساهه ته ويتر بيوقوفيءَ وارو آهي ته اهي سوچون نه رڳو وجود رکن پر ماڻهوءَ دماغ کان به اڳ وجود رکن، هر ساهواري کان به اڳ وجود رکن، ڌرتيءَ جڙڻ

کان به اڳ وجود رکڻ ۽ نه رڳو وجود رکڻ پر ڪائنات — اٽڪت، بي انتها، لامحدود ڪائنات ٺاهڻ، ان جو سمورو سٽاءُ ٺاهڻ، ڌرتي ٺاهڻ، ساهوارا ٺاهڻ، ماڻهو ٺاهڻ، ماڻهوءَ دماغ ٺاهڻ ۽ پوءِ وري پاڻ ماڻهوءَ دماغ ۾ ويهي رهڻ — چرڇو ئي ايتو! هيءَ ته اڻ ڇيهه جهالت چٽبي!

— اهو ويساهه ڇو ٺهيو ته ڪائنات کي سوچڻ (غلط سوچڻ جي بنياد تي ٺاهيل لافاني ديوتائي تصورن) ٺاهيو آهي؟

+ جهوني ماڻهوءَ ڏٺو پئي (۽ اڄ به اسين سڀ هر ڏينهن ڏسون ٿا) ته اسان وٽ جيڪا به شيءِ موجود آهي ان جي ڪڏهن نه ڪڏهن ابتدا ٿئي ٿي، اها اڳ ۾ ڪا نه هئي ۽ پوءِ ٺاهي وئي، اها عدم (انهونڊ، ڪجهه به نه) مان ٺهي ۽ ڪجهه عرصو ڪم ڪندي رهي ۽ پوءِ نيٺ ڀڄي، پري، ختم ٿي وئي. ماڻهو جانور، جيت جٽيا، وڻ ٻوٽا، پاجيون ميو، ان اناج، جهوپڙيون جهڳيون، هٿيار پنهور، ٿانو ٿيا، ڪارا توڪرا، مينهن طوفان، ڪنولٽيون گاج ۽ ٻيو گهڻو ڪجهه پهريائين نه هو پوءِ وجود ۾ آيو ۽ وري نيٺ ختم ٿي ويو.

ساهواري کي ان جي ماءُ جٽيو پيدا ڪيو پئي، هر مند ۾ فصل کي هاريءَ پيدا ڪيو پئي، سڀ شيون پورهيتن ٺاهيون پئي — سڀ شيءِ جي انهنونڊ، هوند (وجود) ۽ وري انهنونڊ (غير موجودي) هئي. اهڙيون سڀ شيون مادي جون ٺهيل هيون تنهنڪري اهو اصول مادي سان — ڌرتيءَ سان، ڪائنات سان — به لاڳو ڪيو ويو ۽ سمجهيو ويو ته اهو سڀ ڪجهه اڳ اڻ موجود هو، پوءِ موجود ٿيو ۽ وري اڻ موجود ٿي ويندو.

ڌرتيءَ کي ڌرتيءَ تي موجود نظارن ۽ لقائن کي — جبلن، باغن، ندين، جهڙن، برف، هوا، پاڻيءَ، پٺين، فصلن جي ٻجن، وڻن، ٻوٽن، جيتن، جانورن، ماڻهن کي — ماڻهوءَ ته ڪو نه ٺاهيو هو، پوءِ ڪنهن ٺاهيو؟

ماڻهوءَ کي ماءُ ٺاهيو هو، ماما ديويءَ ٺاهيو هو، فصلن کي به ديويءَ (فصلن — پيڄاري، رونبي، لاپ وغيره جي ديويون ديوتائن) ٺاهيو هو، ڪيتريون ئي گسيون، ناليون، واهيون، واه به ديويون ديوتائن ٺاهيا هئا، گهرن، غارن، جبلن — رهڻ — جاين — کي به ديويون ديوتائن ٺاهيو هو: دنيا جي ڪهڙي شيءِ هئي جنهن کي ديويون ديوتائن نه ٺاهيو هجي! پوءِ پڪ سان ڌرتيءَ ۽ ڪائنات کي به ديويون ديوتائن ٺاهيو هو... ۽ تاريخي اوسر ۾ اڳتي هلي جڏهن طبقاتي سماج ظاهر ٿيو، جڏهن خاص ديوتا جو تصور ٺهيو، جڏهن ٻيا سمورا ديوتا خاص ديوتا جا غلام، ٻانهائي ٿيا ۽ انهن

کي به خاص ديوتا ٺاهيو ته لازم هو ايئن چيو وڃي ته سڄيءَ ڌرتيءَ، سڄيءَ ڪائنات کي خاص ديوتا ٺاهيو.

ماڻهن لاءِ ڌرتي اها ئي ”سنئين، سڌي، وڃايل ڌرتي“ هئي (گول ڌرتي نه) ۽ ان ڌرتيءَ مٿان ڇت جيان پڪڙيل، چانيل اپ — ماڻهن وٽ ڪائنات جو تصور محدود هو.

بني دنيائون خاص ديوتا ٺاهيون، ٻنهي دنيائن جو نظام خاص ديوتا جي نگهباني ۽ حڪم هيٺ ننڍن ديوتائن پئي سنڀاليو پئي دنيائون محدود هيون، پئي دنيائون خاص ديوتا جي حڪم هيٺ هيون. جيئن سڀ شيءِ ٺهي پئي سگهي، تيئن ڊهي به سگهي پئي، ٻنهي دنيائن جي تباهي خاص ديوتا جي وس هيٺ هئي ۽ خاص ديوتا ٻنهي دنيائن کي تباهه ڪرڻ، ويڙهي ڇڏڻ لاءِ غلام ديوتا مقرر ڪري رکيا هئا جيڪي دنيائن کي ويڙهڻ لاءِ حڪم جا منتظر آهن.

(1) ڇا واقعي هر ڪا شيءِ اڻ موجود (انهونڊ، ڪجهه به نه) مان وجود ۾ پئي آئي؟

(2) ڇا واقعي هر ڪا شيءِ وجود مان اڻ موجود (فنا) ٿي پئي وئي؟

— ڪهڙي شيءِ آهي جيڪا ”ڪجهه به نه“ مان وجود ۾ آئي هجي؟

+ اهڙي ڪا به شيءِ ڪانهي جيڪا ”ڪجهه به نه“ مان ”ڪجهه“ ٿي (وجود ۾ آئي) هجي. ها، البت اهو ٿي سگهيو پئي ته اڳ هڪ روپ ۾ هجي ۽ هاڻي ٻي روپ ورتو هجائين. ڌرتي پهريائين ڪا نه هئي، سج جو حصو، باه جو گولو هئي، سج کان باه جو گولو ٿئي سج جي ڪشش سبب (جتي شيءِ جي ڀرتي وڃڻ ۽ سج ڏانهن ڇڪجڻ جي قوت برابر پئي ٿي) هڪ مخصوص دائري ۾ ڦرڻ لڳي، هوري هوري نرندي رهي، نري پاڻياٺ، مٽي ۽ پٿر ٿي (ڌرتيءَ جي رڳو مٿين سطح ٺريل آهي، ڌرتيءَ جو وچ اڃا تائين اڀرندڙ پاڻياٺ، باهه آهي)، مخصوص ماحولن ۾ مخصوص قسم جا ڪيميائي عمل ٿيندي ڪيترائي خاص مرڪب ٺهيا، انهن مان حياتيءَ لاءِ لازمي مرڪب ٺهيا، مرڪبن ۾ پيڇ — گهڙ جو عمل شروع ٿيو، پيڇ — گهڙ جي عمل باهرين شين سان هڪ، گڙائي (مطابقت)، جٽاءُ، بچاءُ، ڀڄاءُ جي عمل سبب اوسر کاڌي، هڪ گهڙڙا جيو ٺهيا، گهڙ گهڙڙا جيو ٺهيا — انهن کي اسين ساهوارو سڏيون ٿا.

ڌرتي گول آهي. هن وقت جڏهن اسان وٽ (سنڌ ۾) ڏينهن آهي تڏهن آمريڪا جا پئي ڪنڊ، ڏکڻ ۽ اتر، رات جي پاڇي هيٺ آهن ۽ جڏهن اسان وٽ رات هوندي آهي تڏهن اتي ڏينهن هوندو آهي. اسين به اپ ڏسون ٿا ته هو به اپ ڏسن ٿا — ڌرتيءَ جي چوڦير هر گهڙيءَ ”اپ“ موجود آهي.

توهان ڇت مان هڪ وڏو گولو ڪنهن ڏاڳي سان ڇت ۽ فرش جي وچ تي خلا ۾ لٽڪائي ٻڌو ۽ پوءِ تصور ڪريو ته اهو ڏاڳي سان ٻٽل ناهي ۽ ان جي چوڌاري پکڙيل خلا ۾ ننڍا، وڏا، ويجهڙا پري اهڙا سوين جسم (گولا) تصور ڪريو. سمجهو ته ڪمري جون پٽيون، ڇت ۽ فرش ڪونهن ۽ جيستائين نگاهه پوي ٿي تيستائين رڳو ننڍا وڏا گولا ئي پکڙيل آهن — ڌرتي-گولو سڄيءَ ڪائنات ۾ ايئن ئي آهي. ڄاتل ڪائنات ۾ ڌرتيءَ گولي جي حيثيت واريءَ ذري کان به ننڍي آهي ۽ ڪائنات کي ڪو به ڪنارو ڪونهي، ان جي ڪٿي به انتها ڪانهي. اها ڪٿي به ڪتل ڪانهي، اٽڪت آهي، لامحدود آهي.

— ڇا ڪو ماڻهو لامحدود، اٽڪت جو تصور ڪري سگهي ٿو؟

+ نه، بس هو رڳو ايترو سوچي سگهي ٿو ته ڪا ڪوت ئي نه هجي، ڪو بند، ڪا انتها، ڪو ڪنارو ئي نه هجي. ڪوت، انتها، ڪناري وغيره جي تصور جوابتو تصور اٽڪت (لامحدود) آهي. سنئون سڌو اٽڪت (لامحدود) جو تصور نه ٿو ڪري سگهجي.

جڏهن ڪائنات ڪتل ناهي، اٽڪت آهي، ڪٿي ڪو ”اڀ“ ئي ڪونهي، ڪو خاتمو ئي ڪونهي ته اهڙي اٽڪت (لامحدود) جنهن جو ڪو تصور (خاڪو) ناهي ٿي نه ٿو سگهجي ان جي تخليق جو تصور ته مورڳو ٻاراڻو ٿيو پوي. ماڻهو جنهن ڪائنات جي تخليق جو تصور ڪري سگهيو اها ڪتل، محدود، سوڙهي ۽ ننڍي هئي ۽ ان جي تخليقڪار (خالق)، ناهيندڙ پيدا ڪندڙ کي ان کان به وڏو ڪري ان جي مٿان ويهاري ڇڏيائين.

توهان ڏيان ڏٺي ڏسو ته جنهن خاص ديوتا کي ڪائنات جو خالق بنايو ويو آهي ان جو تصور ڪيترو نه محدود آهي: اهو ڪرسيءَ تي ويهي سگهي ٿو. اهو منهن وات هٿ رکي ٿو. ٻين ديوتائن کي حڪم ڏئي سگهي ٿو (ظاهر آهي ته پاڻ کان ڪجهه پري شيءِ سان ڳالهائي سگهي ٿو). اهو خاص ديوتا ڪائنات کان پريرو آهي (معنيٰ جيڏي ڪائنات تصور ڪئي وڃي ٿي ايڏي حد ۾ موجود ناهي). ڇا جو ٺهيل آهي (ڪي روشني جو چوڻ ٿا)، ان جي خبر ناهي — رڳو تصور ئي تصور آهي. رڳو خيال ئي خيال آهي، عڪس آهي وڏي، سگهاري، هلنديءَ واري ماڻهوءَ جو — هر ديوتا ماڻهوءَ (يا ڪن ٻين شين) جو رڳو عڪس آهي — خيالي ”وجود“ آهي جيڪو سوچ جي تبديليءَ سان بدلجي سگهي ٿو.

اٽڪت، لامحدود ڪائنات کي ڪنهن به پيدا ڪندڙ (جيڪو محض تصور

هجي) جي ڪا به گهرج ڪانهي. سائنسي اصول آهي ته مادي کي ڪو به خلقي نه ٿو سگهي. ”ڪجهه به نه“ مان ”ڪجهه“ ٺهي نه ٿو سگهي، هڪ روپ کان ٻيو روپ ٿي سگهي ٿو ۽ ان مان وري ٽيون روپ جنم وٺي سگهي ٿو ۽ ايئن سلسلو هلندو رهي ٿو.

— دماغ مادي جو ٺهيل آهي، سوچون غير مادي آهن.

— دماغ اڳ آهي، سوچون پوءِ آهن.

— سوچن کان سواءِ دماغ ٿي سگهي ٿو، دماغ کان سواءِ سوچ نه ٿي ٿي سگهي.

— سوچ دماغ جي محتاج آهي، دماغ سوچ جو محتاج ناهي.

— سوچ دماغ جي ڪري آهي، دماغ سوچ جي ڪري ڪونهي.

— دماغ سوچون سانڍي ٿو، سوچون دماغ کي ڪو نه ٿيون سانڍين.

— سوچون مادي کي تخليق، تبديل ڪري نه ٿيون سگهن. دماغ سوچن کي تخليق، تبديل ڪري سگهي ٿو.

— سوچون رڳو تصور، احساس، عڪس، اولڙو آهن ڪنهن نه ڪنهن مادي جو جنهن کي حواسن وسيلي محسوس ڪري سگهجي ٿو، سوچن جو اولڙو عڪس نه ٿو ٿي سگهي.

— دماغ جيئرو عضو آهي، جيئري جسم جو حصو آهي، جيئرو جسم مادو آهي، سڄي ڪائنات مادي جي ٺهيل آهي.

— مادو اڳ آهي، جيئرو مادو پوءِ آهي، جيئري مادي جو دماغ اڃا به پوءِ آهي،

ماڻهوءَ جو اسريل دماغ اڃا به پوءِ آهي، ماڻهوءَ جو سماج ان کان به پوءِ آهي، ماڻهوءَ سماج ۾ ٻولي، ماڻهوءَ سماج کان به پوءِ آهي، ٻوليءَ کان پوءِ ئي سوچون آهن.

— سوچون مادي، جيئري مادي، جيئري مادي جي ٺهيل دماغ، ماڻهوءَ جي دماغ ۾ ٻاهرين، مادي جي حقيقتن تان آيل آهن.

لکين سالن جي ارتقائي عمل جيئري مادي کي جنم ڏنو، وري لکين سالن جي ارتقائي عمل تنهنجي سرشتي کي جنم ڏنو ۽ اڃا به وري لکين سالن جي ارتقائي عمل مرڪزي تنهنجي سرشتي کي جنم ڏنو. مرڪزي تنهنجي سرشتور ڪندڙ ساهوارن ۾ ماڻهو انهن کان به لکين سالن جي ارتقا کان پوءِ ٺهيو، جنهن کي لکين سالن تائين سماجي عمل ماڻهوءَ دماغ بنايو.

ماڻهوءَ دماغ انتهائي ڳٽيل، گهڻ جيو گهرڙو نسبتاً وڏو ۽ اسريل جيئرو عضو آهي جيڪو مادي جو ٺهيل آهي. ان ۾ سوين قسمن جا انتهائي پيچيده، گوناگون، گهڻ پاساوان عمل ٿيندا رهن ٿا ۽ انهن مان هڪ عمل حواسن وسيلي پهتل عڪسن

کي سانڊڻ، ڇنڊڻ ڇاڻڻ، پرڪٽ پر جهڙ ۽ پروڙي ڇاڻ پرائڻ آهي ۽ پوءِ ان ڇاڻ جي بنياد تي وري شين کي پرڪٽ، پر جهڙ، ڇاڻڻ جو عمل هلندو رهي ٿو. ڇا دماغ نه هجي ته ڪا به سوچ ٿي سگهي ٿي؟

نه، دماغ کان سواءِ ڪا به سوچ نه ٿي سگهي ٿي. اسان وٽ جيڪا به ڇاڻ آهي، جيڪي به احساس، خيال، خواهشون، سوچون، جذبا، ارادا، عزم، ايمان، عقيدا، وهم، ويساه آهن، اهي ان ڪري آهن جو اسان وٽ احساس جا حواس آهن، احساسن کي سانڊڻ وارو، سوچڻ وارو عضوو — دماغ — آهي.

جڏهن اڃا ڪا به سوچ، سمجهه وجود ۾ نه آئي هئي دماغ ان کان به اڳ وجود رکيو پئي. سمجهه کان اڳ دماغ، ماڻهوءَ، جانور، جيت جڻي، وڻ پوٽي ۽ گاهه پني، ڌرتيءَ، ڪائنات، مادي وجود رکيو پئي. مادو ڪڏهن به سمجهه، سوچ جو محتاج نه رهيو آهي. مادو خالق آهي ۽ سوچ ان جي مخلوق.

ڪن ماڻهن اهو به چيو پئي ته دماغ هڪ غدود جيان ڪم ڪري ٿو ۽ خيال ڪنهن رطوبت، پاڻياٺ جيان ان ۾ نهندا، وهندا رهن ٿا. رطوبت، پاڻياٺ مادو آهي ۽ خيال ڪڏهن به مادو نه ٿا ٿي سگهن. خيال ته رڳو عڪس آهن، اولڙا آهن. احساس آهن ٻاهرين حقيقتن جو جيڪي تنهنجي نظام وسيلي دماغ تائين پهچن ٿا. دماغ پنهنجي ليکي ڪوهڪ به خيال ناهي نه ٿو سگهي.

جيئن جسم ۾ ٻين عضون جا پنهنجا پنهنجا مخصوص ڪم آهن، مثال طور، دل جو ڪم آهي بدن جي رت ڌڪڻ ۽ ڇڪڻ، ڦڦڙن جو ڪم آهي هوا ڇڪڻ ۽ ڌڪڻ، گوشت جو ڪم آهي لڱ ويهڻ، گهمڻ، لائق بنائڻ، ساڳيءَ طرح دماغ به هڪ عضوو آهي جنهن جو ڪم آهي عڪس وٺڻ ۽ ظاهر ڪرڻ. اهي عڪس خود دماغ جي مختلف حصن مان به اچن ٿا، جسم مان به اچن ٿا ۽ جسم کان ٻاهران سڄيءَ دنيا، ڪائنات مان به اچن ٿا، دماغ انهن کي ظاهر ٿو ڪري پنهنجي ردعمل وسيلي، عضون جي چرپر وسيلي، ٻوليءَ وسيلي، عمل وسيلي. اهو رڳو دماغ ٿي آهي جنهن مان سوچ ظاهر ٿي سگهي. دماغ کان سواءِ سوچ جو وجود ممڪن ڪونهي. ”خيال کي ڪوبه سوچيندڙ مادي (دماغ) کان ڌار ڪري نه ٿو سگهي.“ سوچ، سمجهه، خيال، تصور پلي ڪٿي ڪيڏا به نوان، نرالا ۽ ظاهري طرح اسان جي احساس کان مٿاهان نظر ايندا هجن پر اهي مادي جي جسماني عضوي دماغ ۾ ئي آهن.

باب تيرهون

جيڪڏهن سماج نه ٺهي ها،

ته ڇا سوچ (سمجهه) ٺهي سگهي ٿي؟

ڇا مادي جي ڏاڍي منظم صورت يعني ماڻهوءَ دماغ ۾ سمجهه رڳو ان ڪري وڌي ٿي جو اهو جيجرو آهي يا ان جي پيدا ٿيڻ جا ڪي ٻيا سبب به آهن؟
توهين چڱيءَ طرح ڄاڻو ٿا ته ٻاهرين حقيقتن جا احساس ماڻهوءَ جي دماغ تائين حواسن وسيلي پهچن ٿا ۽ اهي ئي حقيقتن جا احساس هر ٻي ساهواري توڙي آساهواري تائين به پهچن ٿا. ڇنڊ تائين سج جي روشني پهچي ٿي ۽ ان جي اولڙي کي سڏيون ٿا چانڊوڪي، ننڍڙو گرھ (سيارچو) جڏهن پنهنجي مدار مان ٽٽي ٿو تڏهن تيز رفتاريءَ سان ان وڏي جسم (گرھ يا سياري) ڏانهن وڌي ٿو جنهن جي چڪر مٿس اثر ڪندي هجي. زمين جي فضائي پٽي ۾ هوا سان تيز گات سبب گهڻي گرمي ۽ روشني پيدا ٿئي ٿي، جنهن کي اُماڙي سڏيون ٿا، ۽ جڏهن اهو ننڍڙو گرھ نوس حالت ۾ زمين سان ٽڪرائي ٿو تڏهن ان جو مخصوص نشان، عڪس ٺهي پوي ٿو، وڻ کي لڳل ڪهاڙيءَ جي ڌڪ جو اولڙو ٿئي ٿو وغيره (اهي سڀ شين جي بيوس اولڙن جا مثال آهن). ننڍڙي کان ننڍڙو ساهه وارو به اولڙو ڪري ٿو، ان جو اولڙو مچريل ردعمل آهي، اهو شڪار (ڪاڇ) ڏانهن وڌي وڃي ٿو ۽ دشمن کان پڇي پري ٿئي ٿو گهڻ جيو گهڙي ساهواري ۾ اهو ئي ردعمل مشروط ٿئي ٿو، جنهن جو بهترين اظهار مرڪزي تنهنجي سرشتو رکندڙ ساهوارن ۾ ٿئي ٿو ۽ سمورا وڏا جانور عام طرح مرڪزي تنهنجي سرشتو رکن ٿا. ڪٿي، گهڻيءَ ۽ ڪاڏي جي ناتي سان اسان اهو

مشروط رد عمل سمجھائڻ جي ڪوشش ڪري چڪا آھيون.

مرڪزي تننتي سرشتو رکندڙ ساهوارا {هاڻي، اُٺ، سان، ڍڳو (ڏانڊا)، پڪڙ، گهٽو (دنبو)، سهو ڪبوٽر، باڙ ۽ انهن جا مٿس وغيره} ماڻهوءَ جيان ٿوري گهٽ وڌ فرق سان ٻاهرين حقيقتن جو احساس وٺن ٿا. انهن جي دماغ ۾ حواسن وسيلي پهتل اطلاع (خبر، سڌ، احساس) حسي تصوير ٺاهي ٿو ۽ انهن جو نمونو طريقو اثر (خيال) ظاهر ٿئي ٿو.

احساس، حسي تصوير ۽ اثر کي حسي ڄاڻ سڏجي ٿو. ڪجهه گهٽ يا وڌ سمورا مرڪزي تننتي سرشتو رکندڙ ساهوارا حسي ڄاڻ حاصل ڪن ٿا. اهي وڻ، جاءِ، جهوپٽي، غار، جانور وغيره جي فرق کي محسوس ڪن ٿا، منهن مهاندي، ڏيک ويڪ جو فرق محسوس ڪن ٿا، جيڪا شيءِ سندن لاءِ خطرناڪ آهي ۽ جيڪا شيءِ سندن لاءِ ڪارائتي آهي، لهه وچڙ ۾ اچڻ کان پوءِ ٻنهي ۾ فرق ڪن ٿا وغيره.

اهي احساس، حسي تصويرون ۽ اثر جيڪي حياتيءَ، جياپي لاءِ انتهائي اٽل هئا، انهن سان لاڳيتو ٺاه ڪندي (جيئن ماحول، آبھوا، کاڌي پيٽي، چانو چير وغيره) ساهوارن ۾ اهي پڪيون عادتون پيدا ٿي پيون جيڪي وڏن کان ننڍن ڏانهن نسلي طرح تبديل ٿي سگھيون پئي. نسلي طرح تبديل ٿيندڙ عادتن کي جبلت چئجي ٿو. ماءُ پيءُ (وڏڙن) جي بدني بناوت ۽ جبلتون پراڻي نسل کان نئين نسل ۾ تبديل ٿين ٿيون. انهيءَ حد تائين ننڍا وڏا ساهوارا ٿوري گهڻي فرق سان ذري گهٽ هڪجهڙا آهن. ماڻهو ٿي سگھندڙ ساهواري ۽ ٻين جانورن ۾ ان حد تائين ڪو خاص فرق ڪو نه هو سواءِ (ارتقا) جي ڏاڪي واري فرق جي، جنهن موجب ماڻهوءَ جهڙو ساهوارو اوسر جي اتاهين ڏاڪي تي آهي.

جبلت ۽ عادت ۾ ڪهڙو فرق آهي؟:

جبلت اهي عادتون آهي جيڪي سموريون جو سموريون نسلي طرح وڏڙن کان ننڍڙن ۾ تبديل (منتقل) ٿين ٿيون.

عادت اهو رويو آهي جيڪو نسلي طرح تبديل ڪو نه ٿو ٿي سگھي پر پنهنجي حياتيءَ دوران ڪنهن به ساهواري ۾ انفرادي طرح پيدا ٿئي ٿو ۽ ان جي پوري ٿيڻ کان سواءِ هڪ بي چيني پيدا ٿئي ٿي.

ڪيترن ئي ماڻهن ۾ سگريٽ (ٻيڙي) چڪڙ جي عادت آهي. انهن ماڻهن ۾ اها عادت پنهنجن وڏڙن کان نسلي طرح تبديل ڪا نه ٿي آهي (بيشڪ اهي به سگريٽ ٻيڙي چڪيندا هجن). ڪو ماڻهو ڪرڪيٽ، فوت بال، ملهه، اٽي (ڏڪي) ڏڪر

غيره راند کيڏڻ جي عادت پراڻي وٺن ٿا، پر اهي به نسلي طرح تبديل ڪو نه ٿيون ٿين. ڪن ماڻهن کي ڏاڙي، چوريءَ، جوتا يا نشي کان سواءِ بي چيني ٿيندي (سبب ڪهڙو به هجي) پر اهي عادتون به جبلي طرح تبديل ڪو نه ٿيون ٿي سگھن (چور جو پٽ چور، ظالم جو پٽ ظالم، ڊڄڻي جو پٽ ڊڄڻو وغيره اهڙا سمورا مثال ڪوڙ آهن).

”سمجهدار“ جانورن جو مثال به ايئن آهي. سرڪس جي جانورن کان وڌيڪ ”سمجهدار“ ساڳي ئي جنس جو پيو ڪهڙو جانور هوندو! لوهي تار تي هلندڙ بڪر، جهمر هٽندڙ گهوڙو، باهه واري چلي منجهان ٿيو ڏيندڙ شينهن، مختلف ڪرتب ڏيکاريندڙ ڪتو وغيره.

حقيقت اها آهي ته اهڙن جانورن کي اڏيتون (بڪ، اڇ، مار، اڪيلاٽپ، وچوڙو، بجليءَ جا جهٽڪا وغيره) ڏئي ”سڌاريو“ ويو آهي، انهن ۾ زوريءَ اهي عادتون پيدا ڪيون ويون آهن. اڪثر عادتون ته جبلي عادتن کي ئي (هٿرادو چونڊ، هٿرادو لڳ وغيره وسيلي) وڌائي ٺاهيون ويون آهن جنهنڪري ئي وانا، پهريدار، ڦاڙيندڙ شڪاري ڪتا وغيره ٿيا، پر ڪي ڪي عادتون (جيئن سرڪس واريون) انفرادي تربيت جو نتيجو آهن ۽ ان انفرادي تربيت دوران اذيت ڏيڻ هڪ اهم عمل هوندو آهي.

ڪي عادتون اهڙيون آهن جن ۾ عادتيءَ کي فائدو ٿئي ٿو، جيئن پڙهڻ جي عادت، ڌيان سان ڏسڻ، ٻڌڻ ۽ سمجھڻ جي عادت، راند جي عادت وغيره ۽ ڪن عادتن مان عادتيءَ کي نقصان ٿئي ٿو، جيئن نشو، جوتا وغيره. ساڳي ڳالهه ”سمجهدار“، ”سڌريل“ جانورن سان لاڳاپيل آهي، جيڪڏهن اهي سنڀاليندڙ جي سکيا موجب عادتون ٺاهن ٿا ته کين نفعو کاڌو خوراڪ ۽ ”شاباس“ ملي ٿي ۽ جيڪڏهن گوٺ نات ڪن ٿا ته اذيت جا هنج.

جبلتون اوسر جي عمل دوران تبديل ٿينديون رهن ٿيون، جڏهن ته عادت تي اوسر (ارتقا) جو ڪوبه اثر نه آهي.

ماڻهوءَ سماج (راج) ۾ رهندي ڪيترين ئي وحشي، جهنگلي، جانورن وارين جبلتن کي لاڳيتو گهٽ ڪندو، ڏڪاريندو ۽ پنهنجي جند چڙائيندو پئي رهيو آهي پر پوءِ به اڄ ڏينهن تائين منجهس ڪيتريون ئي جبلتون موجود آهن، جيئن ڊپ ۾ ونجڻ، ويڙهه ڪرڻ، شڪار ڪيڏڻ، ٺينگ ٽپا ڏيڻ، نقل ڪرڻ، بدل وٺڻ، خود غرض هجڻ وغيره. جيئن جيئن ماڻهو سڌرندو ويندو تيئن تيئن انهن جهنگلي

جانورائي جبلتن مان به جند ڇڏائيندو ويندو. (مهرياني ڪري سائين محمد ابراهيم جويو صاحب جن جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيل ڪتاب ”وحشي جيوٽ جا نشان“ ضرور پڙهو.)

ماڻهوءَ کان سواءِ ٻيو هر ساهوارو حسي ڄاڻ جي درجي کان مٿي ڇڙهي نه سگهيو آهي. ماڻهوءَ کان سواءِ ٻي ڪنهن به ساهواري کي خبر ناهي ته هو جيئرو ڇو آهي. پيدا ڪيئن ٿيو ڌرتي ڇا آهي. ڌرتيءَ تي پکڙيل گوناگون ۽ رنگا رنگ لڦاءُ ڇو آهن. ڌرتي گولو آهي. اها ڦري ٿي پنهنجي مرڪز چوڌاري (جيئن لائون پنهنجي ڪوڪي چوڌاري ڦري ٿو) ۽ سج چوڌاري چنڊ، چاندوڪي، چنڊ جي ڦيري جي ڄاڻ به رڳو ماڻهوءَ وٽ آهي. سج، تارن، ڪائنات، مادي، سمجهه، سونهن، سليڇائيءَ بابت رڳو ماڻهو ئي ڄاڻي ٿو. ماڻهو ئي آهي جيڪو پاڻ، ٻين ماڻهن ۽ شين، پنهنجي پورهئي ۽ سماج، پنهنجيءَ ٻوليءَ ۽ ثقافت، قوم، طبقي، سامراج، ظلم، انصاف، برابريءَ، جمهوريت، فسطائيت، راڄوڻي نظام، غلامداريءَ، جاگيرداريءَ، سرمايتداريءَ، سوشلزم، ڪميونزم، بادشاهت، شهنشاهت، پورهيت، مزدور، هاريءَ، صنعت، پوکيءَ، جانور پالنا، سائنس، مادي، سج وغيره بابت ڄاڻ رکي ٿو. ماڻهو ئي آهي جيڪو سوچي سمجهي پنهنجي انفرادي توڙي اجتماعي حالتن کي بدلائڻ ۽ نيڪ بنائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. ماڻهو ئي آهي جيڪو پنهنجيءَ حياتيءَ جو مقصد مقرر ڪري ٿو... ۽ ٻيو گهڻو ڪجهه.

– ماڻهو ايڏو متير ڇو آهي؟

– ماڻهو جانورائي حياتيءَ جي گهيري کان ڇو نڪري سگهيو؟

– ماڻهو ٻولي ڇو ناهي سگهيو؟

– ماڻهو گهر ناهي، اناج پائي ۽ ايجادون ڪري ڇو سگهيو؟

– ماڻهو حياتيءَ، فطرت، ڪائنات، مادي کي ڇو سمجهي سگهيو؟

اچو ته ڪجهه مثال وٺون:

(1) ماڻهوءَ جي ٻالڪ وٽ ڄمڻ وقت ڪا به ڄاڻ نه آهي. جڏهن ته اهو هر طرح جيئرو ۽ صحتمند آهي.

(2) جيڪڏهن ڪنهن ماڻهوءَ جي ٻالڪ جا ڄاڻي ڄم کان پنج ٽي اهم حواس ۽ سندس سوچڻ جو عضوو — دماغ — جيئرا ته هجن پر پنهنجو پنهنجو مخصوص ڪسڻ وارو ڪم ڪري نه سگهن. ته ماڻهوءَ وٽ ڪا به ڄاڻ نه ٿي ٿي سگهي.

(3) سمجهو ڪري ته هڪ ڏيڪي عورت ڪنهن به سبب ڪري جهنگ (بيلي)

۾ قاسمي اڪيلي رهجي وئي. هوءَ هڪ ٻالڪ کي ڄڻيندي ٿي مري وڃي ٿي ۽ ٻالڪ ڪنهن نه ڪنهن نموني جيئرو رهجي اچي ٿو ۽ جوان ٿئي ٿو. انهيءَ حالت ۾ هن وٽ سماج، فائنڊن قانونن، فطرت وغيره جي ڄاڻ ٿي سگهي ٿي؟ ڇا هو ڪا ٻولي ڳالهائي سگهندو؟

جواب آهي، ”نه“.

(4) سمجهو ڪري ته هڪ ٻالڪ کي هڪ اونداهي ڪمري ۾ بند رکيو وڃي ۽

ڪنهن نه ڪنهن نموني هو جيئرو رهي اچي ۽ جوان ٿئي. انهيءَ وچ ۾ هن سان نه ٿي ڪو ڳالهائي ٻولائي، نه ڪا شيءِ ڪمري ۾ آندي وڃي ۽ نه ئي روشني هجي. نتيجو ڇا نڪرندو؟ ڇا هن وٽ ڪا ڄاڻ ٿي سگهندي؟

جواب سڀ ڪو سمجهي سگهي ٿو: وٽس ڪا به ڄاڻ، ڪا به ٻولي، ڪا به

ماڻهوءَ خوبي نه هوندي، اڃا به ان حالت ۾ هو ته انڌو، ٻوڙو، گونگو وغيره هوندو.

– ڇو؟

+ اونداهي ڪمري مان هڪدم تيز روشنيءَ ۾ اچڻ سبب ڪجهه به نه ڏيکاريو

آهي

+ اونداهي ڪمري جو قيدي چڱيءَ دير تائين پنهنجون اکيون به کولي نه

سگهندو آهي ۽ اکيون بند هئڻ باوجود اکين ۾ سور محسوس ڪندو آهي

+ اڪيلاڻپ جو قيدي پاڳل، گونگو، ٻوڙو، انڌو ٿي سگهي ٿو.

(5) اڄ ڪلهه ڪيترين ئي اسپتالن ۾ ڪلوز سرڪٽ ٽيليويزن جو بلو ڪيل

آهي. آپريشنون يا سيريس (شديد بيمار موت حياتيءَ جي چڪتاڻ ۾ مبتلا) ماڻهوءَ

سان جيڪو ڪجهه ڊاڪٽر ڪن ٿا، عام طرح اهو انهن ٽيوٽن تي ڏيکاريو وڃي ٿو.

مثال طور، في الحال ذڪر رڳو ان مريض جو ڪجي ٿو جنهن جي بڪيءَ ۾ پٿريون

آهن ۽ انهن کي وڌي ڪٽي ٻاهر ڪڍڻو آهي. بيمار کي دوائن وسيلي بيهوش ڪيو

وڃي ٿو. سندس پيٽ جي ڪل، پردا، گوشت، بڪيءَ جو پردو ۽ گوشت چيري بڪيءَ

جي چير کي ويڪرو ڪري پٿريون چونڊي ڪڍي، وري چيريل عضون کي سڻيءَ

سان ٽڪا هڻي بند ڪجي ٿو.

ڇا بيمار بيهوش ماڻهوءَ کي پاڻ سان ٿيل ان سڄيءَ ويدن جي خبر پئجي

سگهندي؟

جواب آهي، ”نه“.

(7) حقيقي زندگيءَ ۾ پيش آيل هڪ نرالو واقعو اوهان مان ڪيترن ئي ٻڌو

هوندو. اهو ٻن ٻارتن جو قصو آهي جيڪي جهنگ مان هٿ ڪيا ويا جتي انهن کي “جانور ڪٿي ويا” هئا. 1920ع جي ڳالهه آهي ۽ ڀارت ۾ ٿي گذري:

هڪ جهنگ جي ويجهو رهندڙ ڪجهه ڳوٺاڻن کي بگهڙن جي هڪ ميڙ ۾ ڪجهه عرصي کان “ٻه پوت” نظر اچڻ لڳا. اهي “ٻئي پوت” بگهڙن سان گذرات جو ظاهر ٿيندا هئا، ڊوڙون وجهندا ۽ اوناڙون ڪندا هئا ۽ وري انهن سان گڏ ئي موتي وڃي ڏر ۾ لڪندا هئا. وهم وسوڙل ماڻهو انهن پوتن کان ڊڄي ڪاڏي پيٽي جون ڪجهه شيون ڪٿي وڃي جهنگ ويجهو رکي ايندا هئا ۽ انهن جي ڪاوڙ (غضب، ڪروڙ) کان بچڻ لاءِ ڏٺي ڏريا پاڏائيندا هئا.

نيٺ ان واقعي جي خبر ڀٽيم خانو سنڀاليندڙ مسٽر سنگهه کي پئي. هن ڏاڍا جتن ڪري نيٺ انهن ٻني “پوتن” کي پڪڙي ورتو، ۽ پوءِ ماڻهو اهو ڏسي واٽڙا ٿي ويا ته اهي ٻئي “پوت” نه، پر “چوڪريون” هيون، هڪ جي جمارا تڪل 18- مهينا ۽ ٻيءَ جي 8- سال هئي.

مسٽر سنگهه انهن “چوڪرين” کي ڪٿي اچي ڀٽيمر خاني ۾ رهايو جتي کين ٻارن سان گڏ ڇڏيو ويو پر اهي ٻئي پنهنجي ميزبان لاءِ مٿي جو سور ثابت ٿيون. اهي جيتوڻيڪ ڪنهن مائيءَ جون جايون هيون پر عادتن ۾ مڪمل جهنگلي جانور. خاص طرح شروع وارن ڏينهن ۾ ته انهن ڏاڍو ٻائيتال مڇايو. اهي ڏينهن جو ڪنهن اونداهي ڪنڊ پاسي وڃي سمهي پونديون هيون ۽ رات جو آپ مٿي تي ڪٿي ڏينديون هيون. اهي اڳڻ ۾ ڊوڙون وجهنديون ۽ اوناڙون ڪنديون هيون ۽ ماڻهوءَ رڌو پڪو ڪجهه به نه ڪائينديون هيون. انهن وٽ ماڻهوءَ سمجهه جو ڪو ٻيو نشان ته رهيو ڀرتي، پر هنن لاءِ رڳو ٻن جنگهن تي اُڀوڻي هلڻ واري ماڻهوءَ جي خاص خوبی به ڪا نه هئي. اهي چڻي پيرن (ٻن “هٿن” ۽ ٻن پيرن) وسيلي هلنديون هيون. جانورن جي وچ ۾ گذريل حياتيءَ نه رڳو انهن جون عادتون ڦيرائي جانورن واريون ڪري ڇڏيون، پر انهن جي جسم تي به اثر ڇڏيو هو. انهن وٽ اهڙي ڪا به لياقت ڪا نه هئي جيڪا وٽن موجود ڪنهن سمجهه جي نشاندهي ڪري ۽ نه ئي وري کين ڪا انساني احساسن ۽ جذبن جي خبر هئي. اهي اونداهيءَ جون جانور هيون.

ڏاڍي همت ۽ مانيڻائيءَ سان ٻن اڍائي سالن جي ڪوشش هوري هوري پنهنجو رنگ ڏيکارڻ شروع ڪيو. انهن منجهه انساني خصلتون پيدا ٿيڻ لڳيون ۽ انهن ڪنهن حد تائين پيرن تي هلڻ به سکي ورتو. هوري هوري کين ڪجهه لفظ سيکايا ويا. ماڻهوءَ جي سمجهه هنن ڏانهن تبديل ٿيڻ لڳي. وٽن کي “سسيل” تصور به ٺاهيا ويا، ننڍڙا

“جانور” ٻارتن ۾ تبديل ٿيڻ لڳا. اتفاق جو اهي وڏي وڏيون ٿيڻ کان اڳ مري ويون. اهي سموريون حقيقتون ڇا ٿيون سيڪارن؟

اهي ڪهڙا سبب آهن جو ماڻهوءَ جهڙو سا هوارو ماڻهو ٿي سگهيو؟

اهي حقيقتون اهو ٿيون سيڪارن ته بيشڪ ماڻهوءَ جهڙي ساهواري ۾ ماڻهوءَ دماغ، جيڪو دماغ موجود هجي پر ان کي ماڻهو ٿيڻ لاءِ ماڻهوءَ سماج ۾ گڏ هجڻ، سرگرمين ۾ حصو وٺڻ ۽ ان ۾ بلجڻ لازمي آهي.

اهي ڪهڙا سبب آهن جنهنڪري ماڻهوءَ سماج ٺهي سگهيو؟

– رت جي رشتن ۾ اها قوت ڪانهي جا پنهنجي هر نسل کي لاڳيتو پاڻ ۾ ڪنور کي سگهي. هر جانور جي آڪهه يا رت جي رشتي ۾ ڳنڍيل ماءُ پيءُ ۽ اولاد جوان ٿيڻ تي هڪ ٻي کان غير واسطيدار ٿي وڃن ٿا.

– جنسي لاڳاپن ۾ به اها قوت ڪانهي جا پنهنجي هر نسل مخالف جنس کي لاڳيتو پاڻ ۾ ڪنور کي سگهي. هر ساهوارو ڪنهن مخصوص مند يا وقت ۾ جنسي لاڳاپي هيٺ رهي ٿو ۽ پوءِ غير واسطيدار ٿي وڃي ٿو.

– هر نسلي هجڻ ۾ به اها قوت ڪانهي جا راجن کي گڏ رکي سگهي. هر نسلي ويجهڙائي فطري قيد سبب هڪ ٻي جي ويجهو ته رکي سگهي ٿي پر راج ٺهرائي، هڪ ٻي سان سهڪار ڪرائي، هڪ ٻي جي ويجهو ڳنڍيل رکي نه ٿي سگهي. پورهيو...

پورهيو ٿي اهو پهريون سبب آهي جنهن ماڻهوءَ جهڙي ساهواري کي ماڻهو بنايو سندس اڳين جنگهن کي آزاد ڪري ٻانهون ٺاهيو. پوين جنگهن کي وڌيڪ سوکو سگهارو ڪيو، سندس چيلهه جو ڪپ سنئون ڪيو، ڪوپڙيءَ کي ڪنڌ جي مشڪن وسيلي ان لائق بنايو جو هڪ حالت ۾ بيبي چوڦير (اڳيان، پٺيان، کاٻي، ساڄي، هيٺ، مٿي) ڏسي سگهي، سندس آڱرين کي سنهو، ڊگهو سخت ڪم لائق ۽ سهڻو بنايو. سندس گهڳي نڙيءَ کي ميناڇ پريو، وٽندڙ آواز ۽ سوين مختلف آواز ڪڍي سگهڻ جي سگهه ڏني. دماغ کي پيچ-گهڙ جي عملن جا عڪس ڏنا، حسي ڄاڻ کي وڌائي منطقي ڄاڻ جي درجي تي پهچايو، شين، ڳر جي گهرائي، جوهر، فطرت ۽ اصليت سمجهڻ جي قوت بخشي ۽ اهڙيءَ طرح هن کي نئين کان نئين ڄاڻ جي خزاني سان مالا مال ڪندو رهيو. پورهيو ٿي آهي جيڪو جياپي لاءِ گڏجي اڀاڻڻ، هڪ ٻي جي ويجهو رهڻ، هڪ ٻي جي مدد ڪرڻ، سهڪار وٺڻ، ساٿ ڏيڻ، گڏجي جيئڻ، ونڊي وراهي ڪاڻڻ، وڏن سگهارن هيٺناڪ وڃڻ، شڪارن، جانورن

انهيءَ ۾ 100-ڪن ننڍيون وڏيون ڪچيون جايون ۽ اوسي پاسي پڪڙيل ڪجهه جهوپڙيون آهن. ان جون گهٽيون جيتوڻيڪ ويڪريون ۽ چار جي ڏاڳن جيان هڪ ٻي سان ڳنڍيل آهن پر آڏيون ڦڏيون آهن. ڪيترن ئي گهرن ۾ جهج ساوا، ڊگها، گهاتا نم ۽ ٻيڙ جا وڻ به آهن. ننڍڙا ٻار، ٻڍا، مايون، جانور گهورڙيا وقت سراج وڃ ڪندي نظر اچن ٿا. هڪ پاسي وڏو ڪوهه به آهي جنهن تي چڙهيل نار کي ڏاڇي ڦيرائي رهي آهي ۽ ڪجهه عورتون گهاگهرن ۾ پاڻي ڀري رهيون آهن.

(ب) توهين ڳوٺ ۾ پهچو ٿا. ڪو اڏڙو ماڻهو اوهان کي اوڀرو ڀائيندي وڏي اوهان جي آجيان ڪري توهان کان حال احوال خبرون چارون پڇي ٿو ۽ آڇ ڪري ٿو ته توهين سندس اوطاق ۾ هلي ويهو. توهان ڪجهه ڏينهن اتي ٽڪي پئو ٿا ۽ هوري هوري مختلف ماڻهن، ٻارن، ڪم ڪار جي طريقن، ڌنڌن ڏاڙين، ريتن رسمن ۽ روايتن، وهمن، ويساهن ۽ عقيدن، خيالن، سوچن ۽ جذبن کان واقف ٿيو ٿا...

مثال جي (الف) ۾ توهان جو واسطو حسي تصوير سان پوي ٿو ۽ ٿي سگهي ٿو ته ڪيترائي جانور به انهيءَ وسنديءَ جي منهن مهاندي، ڏيک ويڪ جو اهڙو ئي اولڙو محسوس ڪن جهڙو توهان ڪري سگهيا (جيتوڻيڪ اصولن توهان جي پروڙ تيز آهي).

مثال جي (ب) سان ڪنهن به جانور جو ڪو به واسطو ڪونهي، اها هن لاءِ بس رڳو چرپر آهي، آواز آهي، جڏهن ته ماڻهو پرڪي، پروڙي، پرجهي، سمجهي، نتيجا ڪڍي ۽ راءِ مقرر ڪري ٿو ته ان وسنديءَ جا رهاڪو ڪهڙي قسم جي حياتي گذاري رهيا آهن، کائڻ پيئڻ، رهن، چوڻ، اُٿڻ، ويهن ڪيئن ٿا، انهن جون سوچون، عمل ۽ عقيدا ڪهڙا آهن، اهي ڪهڙي قسم جا ڌنڌا ڪن ٿا، انهن جي آمدني، ڪمائي، خرچ وغيره ڇا آهي، عورتن، مردن، ٻارن، ٻين جو هڪ ٻي ڏانهن رويو ڪيئن آهي، ڪير ڪنهن جو ماءُ پيءُ يا اولاد آهي، مت مائت ۽ عزيز قريبن آهي، وغيره.

مٿين مثال ۾ ڄاڻ جو (ب) حصو منطقي ڄاڻ سان واسطو رکي ٿو. ماڻهو پهريائين سندن حياتيءَ جا عام تصور وٺي ٿو، پوءِ انهن کي ڇنڊي ڇاڻي ۽ انهن بابت پنهنجي راءِ قائم ڪري ٿو ۽ پوءِ ٻين ماحولن سان پيٽ ڪندي انهيءَ سماج بابت نتيجا ڪڍي ٿو.

حسي ڄاڻ کان منطقي ڄاڻ تائين ماڻهو پنهنجي پورهئي، شين جي پڇ ڊاهه ۽ ٺاهه ٺوهه، هڪڙين شين جي ٻين شين سان ملندڙ ۽ مختلف خاصيتن جي پيٽ ۽ ڇنڊڇاڻ، انهن جي وچ ۾ فرقن جي ڄاڻ وسيلي پهچي سگهيو.

ماڻهو جيڪڏهن بامقصد سرگرمي (پورهيو) نه ڪري ها ۽ ٻين جانورن جيان

کي دست، ڪيرائڻ، مارڻ ۽ ڪتب آڻڻ وغيره تي مجبور ڪيو.

پورهئي ئي ماڻهن جي وچ ۾ گڏجي اڀرائڻ، گڏجي ڪم ڪرڻ، گڏجي بچاءُ ڪرڻ جو جذبو پيدا ٿيو.

هاڻي ماڻهن جي وچ ۾ اهي لاڳاپا (ناتا، رشتا) ٺهيا جيڪي اڳ موجود نه هئا. اهي گڏجي رهڻ ۽ سهڪار ڪرڻ، جنسي، نسلي يا رت جي لاڳاپن سبب نه هئا پر پورهيو ڪرڻ، اڀرائڻ، پيداوار ڪرڻ سبب موجود ٿي پيا، تنهنڪري انهن کي پيداواري لاڳاپا سڏجي ٿو.

ماڻهو ئي آهي جيڪو پيداوار ڪري ٿو. ماڻهوءَ ئي هٿي هٿي پڪڙيل آڏن ڦڏن پٿرن ۽ لئين کي پنهنجي پورهئي وسيلي ڪارائتو بنايو. هٿيار، اوزار اها شيءَ آهي جنهن ۾ ماڻهوءَ جي جيتري پورهيو ڪرڻ واري سگهه لڪل آهي ۽ جنهن جي مدد سان پورهيو ڪرڻ ۾ مدد ۽ سهولت ٿئي ٿي. پورهيو ڪندڙ ماڻهو ۽ پورهئي ۾ ڪم ايندڙ اوزار (هٿيار) پيداواري قوتون سڏجن ٿا ۽ جنهن تي پورهيو ڪجي اهو آهي پيداواري ٿاڪ.

پيداواري ٿاڪ تي (وت، ويجهو) پيداوار ڪندڙ کي رهڻو پئجي ويو. پورهئي هنن کي هڪ ٻي جي ويجهو ۽ پيداواري ٿاڪ وٽ رکي سگهيو پورهئي سبب ئي، پورهيو ڪندڙ ماڻهو هڪ ٻي سان اڻ ڏٺن، اڻ ٻڌن، اڻ سٺن لاڳاپن ۾ ڳنڍجي ويو. نت نئين پورهئي، نت نئين اوزار، نت نئين هٿ آيل شڪار، سال ٻي سال نت نئين بدلجندڙ جاگرافيائي ماحول، نون نظارن، لڦاٽن، عملن، وڻن، ٻوٽن، گاهن، جانورن، پکين ۽ نت نئين لياقتن ماڻهوءَ ۾ اٽل گهرج پيدا ڪئي ته هو هڪ ٻي کي ڪجهه چئي، هڪ ٻي سان ڳالهائي.

پهريائين اشارن سان سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي پر اونداهه، طوفان، تيز مينهن، ٻوڏن، بيلن وغيره ۾ اشارن وسيلي ڳالهائڻ ڏکيو هو ۽ وڏي ڳالهه ته ان وسيلي سوچڻ کي پوريءَ طرح ظاهر ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو هو ان ڪري واکي، آواز کي اشاري سان ڳنڍيو ويو.

هر واسطيدار شيءِ لاءِ هوري هوري مخصوص واکو ٺهيو ۽ انهن مخصوص واکن جي سرشتي کي چڱي ٿو ٻولي، ٻوليءَ وسيلي ماڻهو پنهنجي هر قسم جي سوچ، سمجهه، جوش ۽ جذبي، ارادي ۽ اتساهه کي ظاهر ڪري سگهي ٿو.

اچو ته وري به هڪ مثال وٺون:

(الف) توهان ڪنهن جبل تان بيهي ڪاڇي ۾ هڪ وسندي ڏسي رهيا آهيو.

رڳو جبلي اثرن هيٺ جياپي جون گهر جون، جيئن پوريون ٿي سگهن ٿيون، پوريون ڪندو اچي ها، ته هن ۾ ۽ ٻين جانورن ۾ ڪو به فرق نه هجي ها. اهو پورهيو ئي آهي جنهن هر ڪتب ايندڙ شيءِ جي حقيقت، اصليت، بناوت، ڳر، جوهر ۽ انهن جي وري ٻين شين جي حقيقت، اصليت، بناوت، ڳر ۽ جوهر سان پيٽ وسيلي ڄاڻ مهيا ڪئي. اهو پورهيو ئي آهي جنهن ماڻهوءَ جهڙي ساهواري کي اپنائتي عمل ۾ ڳنڍيندي پيداواري نائن جي لڙيءَ ۾ پوئي هڪ سماجي (راجوڻي) مالا بنايو. جنهن ماڻهو ناهيو ٻولي ناهي ۽ ثقافت کي تخليق ڪيو...

راج (سماج) ۾ رهڻ ڪري ئي ماڻهوءَ جي سمجه وڌي سگهي. هو شين ۽ خود پنهنجي فطرت، اصليت، جوهر کان واقف ٿيو. هو ڌرتيءَ ۽ ڪائنات کان واقف ٿيو. ڪنهن به ڪٽي جو انهن ڳالهين سان ڪو واسطو ڪونهي ته هڪ ماڻهو مظلوم آهي، پورهيو ڪرڻ باوجود بڪيو ۽ ڏکيو آهي ۽ ٻيو ماڻهو پورهيو نه ڪرڻ باوجود ڀاڱو ۽ سڪيو آهي ته ڇو، مظلوم قومن جي آزاديءَ، مظلوم پورهيت عوام جي آزاديءَ سان به ڪنهن ڪٽي جو ڪو واسطو ڪونهي. ماڻهوءَ کان سواءِ ٻيو ڪو به ناهي جيڪو ڪائنات، سماج ۽ خود ماڻهوءَ جي ذهن جي هر ذري جو اڀياس ڪري گڏيل نتيجا ڪڍي سگهي. ماڻهو ئي آهي جيڪو شين جي وچ ۾ هڪ ٻي سان تعلق، ماڻهن جي وچ ۾ هڪ ٻي سان ڳانڍاپي کي سمجهي سگهي. ماڻهو ئي آهي جيڪو مادي (فطرت) جي قانونن ۽ سماجي قانونن کي سمجهي سگهي ٿو ۽ سماجن ۽ فطرت کي پنهنجي فائدي ۾ بدلائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو.

ماڻهو جيڪڏهن پورهيو نه ڪري ها، ته پاڻ ۾ بس ايتروئي ڳنڍيل هجي ها جيترو ڪو به جانور، ته نه سماج هجي ها، نه ٻولي هجي ها، نه ثقافت هجي ها ۽ نه ئي وري ڪا سمجه.

راج (سماج) کان ٻاهر ڪا به سمجهه ٿي نه ٿي سگهي، ماڻهوءَ جي سمجهه رڳو ان ڪري ناهي، جو ماڻهو جيئرو، ڳتيل ۽ اسريل دماغ رکندڙ آهي پر ان سان گڏ ان ڪري به آهي جو ماڻهو سماجي زندگي گذاري ٿو. سماجي زندگيءَ ۾ عملي سرگرميءَ ۽ سماجي لڳ لاڳاپن کان ڌار رهي ڪا به سمجهه پيدا ٿي نه ٿي سگهي. سمجهه ڪو سماج کان ڇڳل، ڌار، اڪيلو لقاءُ ڪونهي. ماڻهو هڪ سمجهه پري هستيءَ جو روپ رڳو تڏهن وٺي سگهي ٿو جڏهن اهو ماڻهوءَ راج ۾ رهندو هجي. ڪا به سوچ انساني برادريءَ کان ٻاهر ڪانهي. سماج ۾ سرگرميءَ سبب سوچ پيدا ٿي سگهي، پورهيو (پيداوار) ڪرڻ دوران هڪ ٻي لاءِ پيدا ٿيل لاڳاپن جي نتيجي

۾ ئي سوچ پيدا ٿي سگهي ٿي. پورهيو ئي آهي جنهن ماڻهوءَ کي، ماڻهوءَ راج (سماج) کي پيدا ڪيو آهي ۽ پورهيو ئي آهي جنهن ماڻهوءَ دماغ پيدا ڪيو ۽ ماڻهوءَ سمجهه پيدا ڪئي. سمجهه هڪ سماجي پيداوار آهي، سماج کان ٻاهر ڪا به سمجهه ناهي. جيڪڏهن ماڻهو سماج ۾ رهندڙ نه هجي ها، هڪ ٻي سان لڳ لاڳاپي ۾ نه هجي ها، هڪ ٻي سان ڪا ٻولي نه ڳالهائيندو هجي ها، ته هو پنهنجي ڪنهن به خيال، سوچ، سمجهه کان، پنهنجن تجربن کان ٻي ماڻهوءَ کي، ايندڙ نسلن کي ڪنهن به طرح واقف نه ڪري سگهي ها. ٻوليءَ کان سواءِ ته ماڻهو سوچي به نه ٿو سگهي. ماڻهو جڏهن سوچي ٿو تڏهن ڪنهن نه ڪنهن ٻوليءَ ۾ ئي سوچي ٿو. سوچ کي سماج کان، ٻوليءَ کان ڪنهن به طرح ڌار ڪري نه ٿو سگهجي.

اچو ته هاڻي هڪ مشين بابت ڪجهه ڳالهائون ڪيون. هڪ اهڙي مشين بابت، جيڪا ”ذهين“ آهي، ”عقلمند“ آهي، ”سوچيندڙ“ آهي. سرماڻيدار ملڪن جا ڪجهه پورٽا سياستدان ۽ سائنسدان ان کي دنيا جو ”پرندڙ مسٽلو“ چئي پيش ڪن ٿا ڇو ته هنن لاءِ قومي آزادي، طبقاتي آزادي، انساني آزادي، ظلم جو خاتمو وغيره جهڙا مسٽلا ”پرندڙ مسٽلا“ ناهن.

هن وقت جنهن مشين جو ذڪر ڪري رهيا آهيون اها ڪا عام قسم جي مشين يا صنعت ناهي. توهان ڪئليڪيوليٽر (حساب ڪندڙ مشين) بابت ٻڌو هوندو جيڪا لکن ڪروڙن جي انگن جي ويد، ڪٽ، ضرب، جوڙ وغيره سيڪنڊن ۾ حل ڪريو ڇڏي هتي ان جو ذڪر ناهي. اها به هڪ سادي مشين آهي. اسين ته ذهين مشين جو ذڪر ڪري رهيا آهيون.

اهي مشينون ڏاڍيون ڏکيون ۽ نازڪ قسم جون آپريشنون ڪن ٿيون. اهي ”ياد رکن ٿيون“ ته ڪهڙيون آپريشنون ڪيئن ڪرڻيون آهن، اهي وڏين صنعتن جون پيچيده مشينون هلائن ٿيون. ريل گاڏي ڊوڙائن ٿيون ۽ ”اندازو لڳائڻ ٿيون“ ته ڪڏهن گاڏيءَ کي ڀرو ڪرڻو يا بيهارڻو. هلائڻو يا تيز ڪرڻو آهي. اهي هوائي جهاز اڏائڻ ٿيون ۽ انهن کي نيڪ ناک پاسن ڏي اڏاري گهريل جاءِ تي لاهن ٿيون، اهي هڪڙين ٻولين مان ٻين ٻولين ۾ ترجمو ڪن ٿيون ۽ ايترو تيزيءَ سان جو هڪ ماڻهو جرمن ٻوليءَ ۾ ويٺو ڳالهائي ته ٻيو ماڻهو ان جو آواز انگريزيءَ ۾ ويٺو ٻڌي — هزارين لفظ ۽ انهن جي معنيٰ ياد رکن ٿيون. اهي شطرنج جهڙي راند جون سوڀن چالون ياد رکن ٿيون ۽ وقت سر ڪيڏن ٿيون ۽ ڪجهه منطقي مهمون به پوريون ڪن ٿيون.

ڦورو ماڻهن وٺي گوڙ مچايو آهي ته اهي ”ذهين مشينون“ اڳتي هلي ماڻهن تي، دنيا تي، ڪائنات تي حڪومت هلائڻ لڳنديون!

ڇا اهو ممڪن آهي ته هڪ مشين مڪمل طرح ماڻهوءَ دماغ جو بدل هجي؟ انهن مشينن وسيلي ڪٿي ڪهڙا به ڪارناما ڪيا وڃن پر اهي بهرحال ڪن مشيني پاڻ مرادن (آٽوميٽڪ) عملن تائين محدود آهن. سوچ ڪي ڪن مشيني پاڻ مرادن عملن تائين محدود ڪري نه ٿو سگهجي. سوچ ڪي پنهنجو مشيني بڻ بڻياد ماڻهوءَ راج، سماجي زندگيءَ ۾ آهي. سوچ هڪ راجوڻي پيداوار آهي ۽ اهڙي باقاعدي حياتيءَ ڀريو (جيتاڪ) پورهيو اصولي طرح بهرحال مشين ڪي ميسر ناهي. ”ذهين مشينون“ ڏاتوئي پوشاڪ ۾ ماڻهوءَ جا خيال آهن.

”ذهين مشينن“ جي ”ذهانت“ ۾ اڃا به واڌ ٿيندي رهندي ۽ اهو به ممڪن آهي ته انهن وسيلي اڳتي هلي فلسفي جي ڪيترن ئي مسئلن کي به بيان ڪرايو وڃي پر پوءِ به اهي رڳو ايترو ڪري سگهنديون جيترو سندن ”دماغ“ ۾ رکيو ويو هجي. اهي سماجي حالتن جي تبديليءَ سان گڏ پنهنجو پاڻ کي تبديل ڪري نه ٿيون سگهن اهي بهرحال ڏاتوئي پوشاڪ ۾ ماڻهوءَ جا خيال ئي رهنديون. ماڻهوءَ کان سواءِ ڪا به مشين رڳو هڪ ”مئل“ ڏاتو آهي.

ماڻهوءَ دماغ ڪنهن به مشين کان ڏاڍو مٿاهون ڇو آهي؟

ماڻهوءَ دماغ مشين کان ڏاڍو مٿاهون ان ڪري آهي جو اهو سماجي سرگرميءَ جي پيداوار آهي. خيال، سمجهه به ساڳيءَ طرح سماجي سرگرميءَ جي پيداوار آهي. دماغ جو ڪم ايترو ئي ڳڻيل آهي جيترو سماجي رشتا، سماجي پورهيو، سماجي عمل، سماجي لقاءَ، دنيا جا لقاءَ، ڪائنات جا لقاءَ، مادي ۽ مادي جا لقاءَ. ڪو به ”ليڪٽرانڪ مشيني دماغ“ ان لائق نه ٿي سگهندو جو اهو ماڻهوءَ جي ذهني دنيا، ان جي تخليقي قوت، خيال جي اڏام، هن جي خوابن، فن جي ڳڻيل ۽ نفيس دنيا يا ماڻهوءَ جي جذبن کي عمل ۾ آڻڻ جي لياقت پيش ڪري سگهي. ماڻهوءَ دماغ هڪ جيئري هستيءَ جو دماغ آهي جڏهن ته ”مشيني دماغ“ هڪ ”مئل“ ڏاتو.

”ذهين“ مشينون رڳو اهي ڪم ڪري سگهن ٿيون جيڪي مشيني قسم جا آٽوميٽڪ نموني جا هجن. ”ذهين“ مشينون آئنده ڪهڙا به ڪم ڪن، اهي ڪيترو به ماڻهوءَ بدل ثابت ٿين پر اهي بهرحال ماڻهوءَ جون غلام رهنديون. ماڻهو انهن کي پيداواري، تعليمي ۽ بين ڪيترن ئي مسئلن جي حل ڪرڻ ۽ سماج جي خدمت ڪرڻ لاءِ ڪتب آڻيندو رهندو.

مشين سوچڻ لائق نه آهي. اها سوچڻ ۽ ڪم ڪرڻ ۾ ماڻهوءَ جي واهر ڪري سگهي ٿي. ”ذهين“ مشينون ماڻهوءَ جو ذهني ڪم سولو ڪرڻ جي خدمت ڪن ٿيون.

باب چوڏهون

روحاني خوشي ڇا آهي؟

گهٽ ڄاڻ ماڻهن کي سوين ڳالهيون، لقاءَ، شيون سمجهه ۾ نه پئي آيون، اهي پاڻ کي، پنهنجي ماحول کي، پنهنجي ڌرتيءَ ۽ ان جي شين ۽ لقائن کي، پنهنجي دنيا، ڪائنات ۽ انهن جي شين ۽ لقائن کي پوريءَ طرح سمجهي نه پئي سگهيا ڇو ته اهي پوريءَ طرح سندن پرک ۽ پروڙ هيٺ ڪو نه آيون هيون.

”ساهر“ (هوا) بابت سندن سوچ اتي ئي وڃي بيٺي هئي ته اهو ”مري“ ڪو نه ٿو، اهو دائمي آهي، اهو ماڻهوءَ، جانور، ساهواري جي بت مان ”ٽڪري وڃڻ“ کان پوءِ به پنهنجو وجود رکي ٿو. جڏهن ته ماڻهو، جانور ۽ ڪيتريون ئي شيون ۽ لقاءَ پنهنجو وقت گذاري مري، فنا ٿي پئي ويا — ”ساهر“ کي لافاني ۽ مادي کي فاني سمجهيو ويو.

”ديوبن ديوتائن“ جون يادون، سورهياتون، سچاپون، فوتون، انهن جا ڪارناما، ڪرتوت ۽ قصا نسل در نسل پيا هلندا هئا. اهي قصا ٻڌائيندي ۽ انهن ۾ گهڻايون واڌيون ڪندي ڪيترائي ماڻهو مري ويا پر قصا ڪو نه ڪتا. ديوتا ديوبن به ”لازوال“، ”اٽموت“، ”دائمي“، ”هميشه رهندڙ“، ”سدا کان سدائين وجود رکندڙ“ هئا ۽ اهي ”نظر نه پئي آيا“ ۽ پري ۽ مٿي پئي رهيا. (روشنيءَ به موجود آهي پر نظر نه ٿي اچي تنهنڪري ڪيترن ئي ديوتائن کي ”روشنيءَ“ ڪري بيان ڪيو ويو). سڀ ديوبن ديوتا جيئرا به هئا، انهن ۾ به ”ساهر“ هو، انهن ماڻهن جي سار سنڀال پئي لڏي ۽ ماڻهن کي کاڌ خوراڪ اپائي، گڏ ڪري، ورهائي ڏني پئي. سمجهه ۽ ذهانت ديوتائن جو ورثو هئي.

ويساهه ٺهيو ته:

(1) ”ساهر“ (هوا، ديوتا، روشني، سمجهه، جياپي جي سگهه، مٿاهين هستي)

دائمي، ائمت، نه تباهه ٿيندڙ سدائين رهندڙ آهي.

- (2) اهو مادي جو محتاج ناهي، اهو مادي جي ڪري پيدا نه ٿيو آهي پر ان جي ڪري مادو پيدا ٿيو ان مادي کي خلقيو ۽ اهو ئي مادي کي فنا ڪري ٿو.
  - (3) مادو فنا ٿيڻ لائق، تباهه ۽ برباد ٿي سگهندڙ ۽ ختم ٿي ويندڙ آهي.
  - (4) ديويون ديوتائن کي راضي رکڻ، انهن جي پسند موجب ڪم ڪرڻ، انهن جي ناپسند کي ٽوڪاري ڇڏڻ لاءِ هر ماڻهوءَ کي پنهنجي حياتي وقف ڪري ڇڏڻ گهرجي.
- ابتدائي راجوڻي سماج ۾ ديويون، ديوتا پنهنجن ڪارنامن، خدمتن، طاقتن ۽ سورهياتن جي ڪري عزت لائق ۽ مٿاهين حيثيت وارا هئا.

غلامداري طبقاتي سماج جي حاڪمن انهيءَ ئي ويساهه کي طبقاتي مفاد جو تابع بنائي هاڻي اهو بنايو ته حاڪم ديوتائن جو پاڇو آهن. انهن جي حڪمن کي مڃيو ۽ جيڪو انهن جي حڪمن کي نه ٿو مڃي اهو جٽڪ ديوتائن جي حڪم کي نه ٿو مڃي. اوتار ۽ پويان انهيءَ ڪم لاءِ سيٽيا ويا ۽ انهن کي کاڌو پيئو آڻائڻ کان ئي ملندو هو. حاڪمن جي حاڪميت قائم رکڻ لاءِ ڏينهن رات وات هڻڻ ۽ ذاتي نفعي هٿ ڪرڻ انهن جو ڌنڌو هو. حاڪمن جي پسند موجب اهي ديوتائن جي هڪ ئي ”فرمان“، ”قول“ جون ڏهه معنائون ڪڍي سگهندا هئا ۽ انهن جي پڇاڙ ڪندا هئا.

سوين هزار سالن جي لاڳيتي عمل ڪيترا سادا، سڃا، سڃاها، سلڇڻا، سورهي ۽ سرواڻ ماڻهو اهڙا به پيدا ڪيا جيڪي پنهنجي پوري دل و جان سان انهن ويساهن تي مڪمل ڀروسو رکندا هئا ۽ ويندي پنهنجون حياتيون به قربان ڪري ڇڏيندا هئا.

ويساهه ناهيو ويو ته خوشي، حقيقي خوشي، روحاني خوشي اها آهي ته پنهنجن ويساهن تي مضبوطيءَ سان جمجي، انهن جي ”قاعدن“ پٽاندر حياتي گذاريو، انهيءَ ۾ ئي اوهان جو چوٽڪارو آهي.

ڇا حقيقي ”روحاني“ خوشي بس ايتري آهي جو وهمن ويساهن تي ڀروسو رکندي ديوتائن ديويون جي خوشيءَ، آڻائڻ، حاڪمن جي خوشيءَ لاءِ پنهنجي حياتي وقف ڪري ڇڏجي؟ ڇا واقعي اها ”روحاني خوشي“ سڏي سگهجي ٿي؟

نه، ان کي ”روحاني خوشي“ نه چوڻ گهرجي، روحاني خوشي ايتري خسيس، معمولي ۽ ردي نه هئڻ گهرجي.

روحاني خوشي حقيقت ۾، سچ پچ ڇا آهي؟

انهيءَ سوال جو جواب ڇاچڻ کان اڳ اچو ته ”پسند ۽ ناپسند“ کي سمجهون. ماڻهوءَ جي دماغ ۾، ذهن ۾ لکين تصور، ٻاهرين حقيقتن جا عڪس (سمجهه،

چارڻ) موجود آهن. کيس سوين ڳالهيون، سوين عمل پسند آهن ۽ سوين ناپسند. پسند اهي اٿس جن کي پنهنجيءَ سمجهه موجب صحيح، نڪ، سٺو ۽ فائديمند سمجهي ٿو ۽ ناپسند اهي اٿس جن کي پنهنجيءَ سمجهه موجب غلط، ڪوڙو، خراب ۽ نقصانڪار سمجهي ٿو.

سوين هزار ڳالهيون ۽ عمل اهڙا آهن جيڪي سڄيءَ انسانذات لاءِ فائديمند آهن جيئن سچ، صحت، آزادي، برابري، پاڻي، پنهنجائپ، پيار، انس، خلوص، سادگي، سڃاها، سلڇڻا، صفائي، سونهن، سورهياتي وغيره ۽ ساڳيءَ طرح سوين انسانذات لاءِ نقصانڪار آهن جيئن ڪوڙ، بيماري، قيد، اٿرايري، ڏاڍائي، ڌڪار، ٺڳي، مڪاري، لٽ، بازي، ڪاوڙ، ڪروڙ، ڪلڇڻائي، گندگي، پاڙيائپ وغيره.

ابتدائي رعيتي راج جا ماڻهو اڄوڃهه هئا، گهٽ ڄاڻ هئا، سادا هئا، اهي دنيا کي ۽ دنيا جي لقائن کي پوريءَ طرح سمجهي انهن جو ادراڪ نه ڪري پئي سگهيا، اهي شين جي ماهيت، گهراڻيءَ، وسعت، لڳ لاڳاپن وغيره کان گهٽ واقف هئا، انهن وٽ سوين اوتايون هيون پر اهي بدنيت، مڪار، ٺڳ، بيهودا، غليظ ۽ انسانذات جي نراڙ تي بد نما داغ نه هئا، اهي پنهنجي سڄي پاڻيءَ لاءِ انتهائي اتساهه ۽ لڳاءُ رکندا هئا انهن وٽ رڳو پنهنجو پڙ وڏي ۾ وڏو ڏوهه هو. انهن جو سينو پنهنجين سمورين ڪچاين ڦڪاين هوندي به ماءُ ۽ ڌرتيءَ جي سيني جيان ويڪرو هو. اهي سڀ لاءِ سوچيندڙ ۽ سڀني جو يلو گهرندڙ هئا.

ذاتي ملڪيت جي جنم برائيءَ جو بچ ڇڏيو. اها ڪهڙي برائي آهي جنهن کي ذاتي ملڪيت جنم نه ڏنو هجي؟ راجن جون راجن مٿان ڪاهون، انسانذات جو ڪوس، پورهيتن جي پورهيتي ۽ پورهيتي-سگهه جي ڦرلٽ، ڪيڙيندڙ بڪ مرڻ ۽ ڇاڙي باز راج ڏئي. ماڻهن جو قيد ۽ بند، اهنج ۽ ايڏاءُ، ڪورٽون، حڪومتون، بادشاهيون، شهنشاهيون، سامراجي راج، ظلم، ڦرلٽ، ظالم ٽولا مظلوم ماڻهو، ڦورو طبقا ۽ قريل طبقا، بيداد نگرينون چرٻت راجا، گڏهن جهڙا واهيات لونبيا ۽ غدار ماڻهو راج ڏئي ٿي ويا ته انسانذات جو عزت ۽ جياپو — پورهيت ماڻهو — محڪوم، مظلوم ۽ غلام. غلامداري راج، جاگيرداري راج، سرماڻيداري راج، آفا، جاگيردار ۽ سرماڻيدار-سامراجي دنيا جي مال ملڪيت جا مالڪ بنجي ويا ۽ پورهيت ماڻهو ساهوارا ٻولي ڳالهائيندڙ اوزار. ارسطوءَ چيو ته پيداواري اوزار تن قسمن جا آهن:

(1) بي ساهه اوزار، جيئن هَرُ، ڏاتو، ڪوڏر، ڪيڻ وغيره،

(2) ساهوارا بي زبان اوزار، جيئن گهوڙا، گڏهه، اُن، ڍڳا، ۽

ڦورو طبقن لاءِ برابريءَ جو مطلب آهي پورهيتن ۽ مظلومن جي ڦرلٽ ۾ برابر وٺڻ ۽ پاڻي جڏهن ته پورهيت طبقن لاءِ برابريءَ جو مطلب آهي جيئن جي جتن ۾ وس-پڳي هڪ جيترو هٿ وٺڻ لاءِ ۽ هر ماڻهوءَ جو پنهنجي گهرج موجب حصو هٿ.

ڦورو طبقن لاءِ امن جو مطلب آهي سندن ڦرلٽ جي نظام کي ڊاهڻ تي پابندي ڪا به اهڙي جدوجهد، سوچ يا سڌ جيڪا سندن بدتر ڦورو نظام کي ڊاهيندڙ ثابت ٿيندي ان کي وڳوڙ سڏيندا ۽ هڪدم امن امان جا ڪوڪرا ڪرڻ لڳندا (فرينچ ۽ آمريڪي سامراج، ويٽنام ۾ عوامي جدوجهد کي ڪچلڻ لاءِ ”امن قائم ڪرڻ“ جا لفظ ڪتب آڻيندا هئا). ڦورو طبقا جيڪا به جنگ مڙهيندا آهن اها ”امن قائم ڪرڻ“ لاءِ هوندي آهي. اهي هٿيار به ”امن قائم ڪرڻ“ لاءِ ٺاهيندا ۽ وڪرو ڪندا آهن. اهي سمجهندا آهن ته هٿيارن ۽ ڏاڍائيءَ جي برتري سندن پسند جو ”امن“ قائم ڪري سگهندي. گار سامراج جو نمائندو ريگن جڏهن ڌرتيءَ تي هٿيارن جي برتري ڪري نه سگهيو تڏهن خلا کي به هٿيارن جي ڊوڙ لاءِ ڪتب آڻڻ جو پهه ڪيائين ۽ سڏيو ويندڙ ”اسٽار وار پروگرام“ رٿي، ان لاءِ ڪريبن ريبين جي بجيت (خرچ ڪيو) ٺهرايائين ۽ خرچ ڪرڻ لڳو. جڏهن ته پورهيت عوام لاءِ امن جو مطلب آهي سڀ کي سڄاهائيءَ سان جيئن جو حق هٿ، هٿيارن جي ڊوڙ ۽ وجود ختم ڪرڻ، سڀني ماڻهن لاءِ امن، ڪنهن به ماڻهوءَ جي مٿان ڪنهن به ماڻهوءَ جي برتري، حاڪميت، ڏاڍائي نه هٿ.

ڦورو طبقن لاءِ آزاديءَ جو مطلب آهي ڦرلٽ جي آزادي، جنهن جو ڪانڊن پڇاڻو نه ٿئي، جنهن لاءِ ڪين ڪا به جهل پل ٿي نه هجي، جيئن وٿين تيئن ڪن، پر پورهيت عوام لاءِ آزاديءَ جو مطلب آهي جيئن جي آزادي، ڳالهائڻ، لکڻ، پڙهڻ، سوچڻ، سمجهڻ، حق کي حق ۽ ناحق کي ناحق، سچ کي سچ ۽ ڪوڙ کي ڪوڙ چوڻ جي آزادي ۽ ڪوڙ ۽ ڦرلٽ جي بنياد تي ٺاهيل ٺوڳي سرشتي کي سدا لاءِ تباهه ڪرڻ جي آزادي، قدرت جي مهيا ڪيل مال ۽ نعمتن ۾ هر ماڻهوءَ جي پاڻي پائڻياري.

ڦورو طبقن لاءِ انسان دوستيءَ جو مطلب آهي سامراجين، سرماڻيدارن، جاگيردارن، آقاڻن ۽ سندن ٻولڙين کي جيئن وٿي تيئن ڪندور هٿ جي ڇڏڻ، ان جي بدمعاشين ۽ رهڙين جي رنڊڪ ڪرڻ بدران انهن جو چاڀلوس، پوئلڳ ۽ پرچارڪ ٿي جيئن، جڏهن ته پورهيت عوام لاءِ انسان دوستيءَ جو مطلب آهي سڀني انسانن لاءِ اتساهه، ماڻهپو، ٻي جي ڏڪيائڻ جو خاتمو. ڪنهن به ماڻهوءَ کي

(3) ساھوارا ٻولي ڳالهائيندڙ اوزار، جيئن غلام ۽ نيم غلام هاري، قديم يوناني سماج ۾ ”غلام“ ماڻهو نه هورڳو هڪ پيداواري اوزار هو. هاڻي ماڻهوءَ راج ۾ پسند ۽ ناپسند بابت ڦيرو اچي ويو. حاڪم، بالادست، ڦورو طبقي جي پسند اها هئي جيڪا کيس نفعو ڏيندي هجي.

حاڪم طبقو ئي آهي جيڪو پنهنجن مفادن جي نگهبانيءَ لاءِ رياست ۽ رياستي مشينري — فوج، پوليس ۽ انتظاميا ۽ تحفظ ڏيندڙ قانون — ٺاهي، پورهيت عوام کي لاڳيتو پنهنجي قبضي هيٺ رکندو آيو آهي. ان ئي ٺلي، پاڻي، پادريءَ وغيره جي هر عقيدتي کي اهوروپ ڏنو جو هر دين ڌرم جي سموري پرچار سندس ئي طبقاتي مفادن جي سنڀال ۽ انهن کي جيئن جو تيسن رکڻ لاءِ ڪتب اچڻ لڳي.

حاڪم طبقو غلامداري سماج ۾ ”آقا“ سڏبو هو، جاگيرداري سماج ۾ ”جاگيردار“ سڏبو آهي ۽ سرماڻيداري سماج ۾ ”سرماڻيدار“ — جيڪي پنهنجن پنڊتن، پلاوٽن، چاڙتن، جاسوسن، فوجن، پوليسن، قانونن، ڪورتن، قيدخانن جي لوڙ ۽ ٽيڪ جي زور تي پنهنجو مفاد برقرار رکندا پئي آيا آهن.

بين الاقوامي سطح تي سرماڻيدار ملڪن جو ڦورو حاڪم طبقو ۽ انهن جو هن وقت عالمي اڳواڻ آمريڪي سامراج ۽ ملڪي يا قومي سطح تي هر ملڪ يا قوم جا سرماڻيدار، جاگيردار ۽ آقا پنهنجي سڄيءَ لوڙ سميت سڄيءَ دنيا ۾ ڦورو نظام جيئن جو تيسن رکڻ لاءِ، پنهنجي ڦرلٽ، حاڪميت، بالادستي، ظلم، ڏاڍا، ناحق، ڪوڙ، ڪيس، ڪدورت، ٺڳيءَ، مڪاريءَ ۽ بدمعاشيءَ کي برقرار رکڻ لاءِ جدوجهد ڪري رهيا آهن ۽ ان کي ديني، ڌرمي ٽيڪ ڏيڻ لاءِ نيڪ نالن هيٺ غليظ جماعتون ٺاهي وينا آهن. انهن پاران نيڪيءَ، سلڇڻائيءَ، سڀيتائيءَ، سڄاهائيءَ، سونهن، سچ ۽ حق جي هر پرچار جو بس هڪ ئي مطلب آهي ته ڪيئن به ڪري ڦورو نظام کي، ڦورو طبقن کي، ڦرلٽ کي، ڏاڍ ۽ ظلم کي برقرار رکيو وڃي، اهي سلڇڻن نالن جي چانو ۾ ڌرمي، انسان دوستي، جمهوريت وغيره جي هٿ ٺوڪي پچار ڪري هڪ ئي مقصد پورو ڪن ٿا ۽ اهو مقصد آهي ڦورن جو بچاءُ.

جڏهن ته بين الاقوامي توڙي قومي سطح تي پورهيت عوام لاءِ سچ، حق، انسان دوستي، امن، پائڻيچارو، برابري، سونهن، سلڇڻائي، سڀيتائي، سڄاهائي اها آهي ته جيڪو ڪيڙي سو کائي، ڪنهن به ماڻهوءَ کي اهو وجهه ملڻ نه گهرجي ته هو ٻي جي پورهيتي تي ٽڳي، جيئي ۽ ڏاڍائي جمائي. حقيقت جيئن آهي تنهن کي تيئن بيان ڪيو وڃي.

مصيبت ۾ مبتلا نه ڪرڻ، پر ان لاءِ باجهه ۽ مهر ڀريو من رکڻ ۽ ان جا ڏک سور دور ڪري کيس سک سڻائي مهيا ڪرڻ.

”ڌڻيءَ“ بابت ئي ڏسو ته ڦورو طبقن ڪيئن نه نوڳي چار پڪيڙي ڇڏيو آهي. ڌڻي ته سڀ جو ڌڻي، پر ڦورو طبقي جا ماڻهو ڀلي بدمعاش، رهن، پاتاريدار، جوتاري، لڇ، لوڀي، ظالم ۽ سوئر هجن پر ”ڌڻيءَ“ کين ڊگهو رسو ڏئي ڇڏيو آهي! حق حساب وٺڻ جو پورهيت عوام کي ڪو به حق ناهي، اهي مرندا، ترڱندا، جيئن تيئن جيئن رهن، ڀلي ڪنجهن ۽ ڪرڪن پر ظالم ۽ ڦوروءَ کي ڪجهه به نه چون، انهن کي ”ڌڻيءَ“ نوازيو آهي، ”ڏاتار جي ڌڻي تي توهان آهنجا چوڻا ٿيو!، ”ڌي به اهو وٺي به اهو توهان چوڻا ڪر ڪريو“، ”حق حساب پاڻ ئي ٿيندو، هتي (دنيا ۾) نه ته هتي (قيامت) کان پوءِ، خدا وٽ!، يعني هنن لوفرن، ڦورو بدمعاشن ڌڻيءَ کي به پنهنجي پاسي، پنهنجو ”نوازيندڙ“ ڪري ڇڏيو آهي، ڌڻيءَ انهن ڦورن کي ئي ڊگهو رسو ڏنو آهي، ان ئي پورهيت عوام جو جيئن، کائڻ پيئڻ تنگ، بيوس ۽ لاچار ڪيو آهي — ڦرلٽ جو سمورو ڏوهه پاڻ تان ڌڻيءَ تي وجهي ڇڏيو اٿائون — اهڙا ته سوئر آهن اهي ڦورو طبقا) — ۽ ملن، پنڊتن، پادرين جي لوڏ وري اها ئي پرچار ديني ڌرمي پستڪن جي حوالي سان ويني ڪري.

دنيا، سماج، ذهن بابت عام طرح هر تصور هر سوچ تي ظالم ڦورو حاڪم طبقن ۽ مظلوم ڦريل محڪوم طبقن جي نڪتي نظر ۾ ايندو ئي فرق آهي جيڏو ظالم ۽ مظلوم ۾، ۽ اهو فرق تيستائين رهڻو آهي جيستائين ڦورو سماج ۽ ذهن موجود آهي. دنيا بابت هر ماڻهوءَ جو نڪتي نظر ورهايل آهي، اهو يا ته ڦورو طبقن جي حمايت ۾ آهي يا پورهيت طبقن جي حمايت ۾.

جيڪو به ماڻهو اوهان يا ٻي ڪنهن سان به، ڪنهن به موضوع تي ڳالهه ٻول ڪري ٿو، ان ڳالهه ٻول جي چنڊ چاڻ ڪريو، توهين سمجهي سگهندا ته انت ان جو مطلب ڪنهن نه ڪنهن طبقي جي مفادن جي حمايت ۾ هوندو. ڦوروءَ جو نڪتي نظر خيالي آهي، وهمي آهي، غير سائنسي آهي، ڪوڙو آهي، بگڙيل آهي، هٿ نوڪيو آهي ۽ ان جو آخري مطلب آهي ڦورو نظام جو بچاءُ. جڏهن ته پورهيت جو نڪتي نظر حقيقي آهي، حقيقتن تي بيٺل آهي، سائنسي آهي، سچو آهي، سنواريل آهي، صحيح آهي ۽ ان جو آخري مطلب آهي ڦورو نظام جو خاتمو، انساني آزاديءَ، امن، پائيداريءَ، برابريءَ، باجهه، مروت، ماڻهپي سان جيئن ۽ دنيا، ڪائنات، قدرت ڏانهن حقيقي رويي جو قيام.

اڄوڪي دنيا جا ماڻهو به نڪتي نظر رکندڙ آهن.

هڪڙو نڪتي نظر ڦورن، ظالمن، سرمائيدارن، سامراجين، جاگيردارن، آفانن، رجعت پرستن (پرائڪن)، خيال پرستن (وهمين) ۽ انهن جي پاليل لوڏ جو نڪتي نظر آهي جيڪو ڦرلٽ، ظلم، ڏاڍائي، لڄاڻپ ۽ لوڀ قائم رکڻ گهري ٿو ۽ دنيا، سماج، ذهن جيئن حقيقي طرح آهي ان کي ايئن بيان نه ٿو ڪري پر بگاڙي، ڪاري، کوٽو ڪري غير سائنسي نموني پيش ڪري ٿو. ان جي پسند ۽ ناپسند به پنهنجي ڦورو مفادن جي نگهبانيءَ هيٺ نه ٿي.

ٻيو نڪتي نظر پورهيت، مزدور، هاريءَ، مظلوم، واڌارڪ (ترقي پسند)، سچار ۽ انهن جي نگهبان سر وڃن جو نڪتي نظر آهي جيڪو ڦرلٽ، ظلم، ڏاڍائيءَ، لڄاڻپ ۽ لوڀ کي ختم ڪرڻ گهري ٿو ۽ دنيا، سماج، ذهن جيئن حقيقي طرح آهي ان کي ايئن بيان ڪري ٿو ۽ سچائيءَ سان سنواري سائنسي نموني پيش ڪري ٿو. ان جي پسند انساني آزادي، امن، پائيداري، پائپيءَ، سلڇڻائيءَ، سونهن، سادگيءَ، سڄاهائيءَ ۽ سچ جي حقيقي ڪسوٽي سان ٺهڪندڙ آهي.

ڦورن جي پسند ۽ ناپسند هڪڙي آهي، ته پورهيت عوام جي ٻي

ڦورن جي پسند ۽ ناپسند کي گذريل هزارين سالن کان ڦورو طبقن جا نمائندا مختلف مٺن، وٺندڙ چلڪندڙ من موهيندڙ وقتي ڊيڄاريندڙ ۽ وقتي لالچائيندڙ لفظن سان سينگاري پيش ڪندا پئي آيا آهن. اهي ماڻهن جي اڻڄاڻائي، اڻجهائي کي پنهنجي جهالت پري پٽائڻ، وسيلي وهم ۽ ويساهه، وسوسي ۽ سوادءَ جو روپ ڏين ٿا، انهن ويهي پستڪ لکيا، ڪتاب جوڙيا، ڊيگهه بازيون، لپاڙون ۽ هٿ نوڪيون ڳالهين ڪيون، انهن عام ماڻهوءَ کي سمجهه ۾ نه ايندڙ شيون ۽ لقاءَ اهڙي نوڳي انداز ۾ پيش ڪيا جيئن ڦورو نظام کي سگهه ۽ سهارو ملي سگهي، جنهن جون انهن ٽڪيون پئي کاڌيون. انهن ڦورن جي پسند کي ديوبن ديوتائن جي پسند پئي ٻڌايو ۽ انهن جي ناپسند کي ديوبن ديوتائن جي ناپسند سڏي بيان ڪيو. پر جيڪڏهن ديوبن ديوتائن جي ڪنهن پسند موجب ڦورن هلڻ نه پئي گهريو ته پوءِ ڊگهي رسيءَ جي ڊيگهه بازي ڪري ”ٻيءَ دنيا“ ۾ بچائي جي بچار پئي ڪئي.

هر ڦورو بدمعاش ۽ انهن جو لوڀي نوڳي نمائندو هر طرح، هر لفظ وسيلي اها ئي تلفين ڪندو رهي ٿو ته ڦورن ۽ ظالمن کان حق حساب وٺڻ جي ڳالهه نيڪيءَ ۽ خلوص جي ديوبن ديوتائن تي ڇڏي ڏيو جيڪي ٻي دنيا (ديوتائن جي دنيا) ۾ انهن ڦورن ۽ ظالمن سان ڪا به رعايت نه ڪندا ۽ توهان کي چڱاين ۽ نيڪين جو اڃوڙو

پلئو وجهندا.

جيڪڏهن ڪو انهن جي پڇاڙي جي پوئلڳي ڪندي سندن چڻي آڳي ۾ هليو پئي ۽ ”ديوتائن جي پسند“ موجب حياتي پئي گذاري ته ان کي آئيندي چوٽڪاري جي خوشخبري، خوشيءَ، آزاديءَ ۽ عيش جون خبرون پئي ٻڌايون ۽ ان لاءِ نينهن ڀريو نياپو هو. پر جيڪڏهن ديوتائن جي ناپسند واري راهه تي ورتي ته ان لاءِ عذاب، اذيت — باهر ۾ ساڙڻ، نانگن بلائن کان ڏنگرائڻ، پونءِ پيڃاڙڻ، ڪڙهيل پاڻي هارڻ وغيره — جو هيبتناڪ پيڙ پيدا ڪيو ويو.

ماڻهوءَ جي ذهني خوشيءَ لاءِ هڪ واٽ ناهي وئي. ديوي ديوتائن جي چڻي آڳي ۾ هلڻ، انهن کي خوش رکڻ، انهن کي نه رنجائڻ، انهن جي پوڄا پاڻ ڪرڻ، انهن جو ٻانهو ٿي گذارڻ، انهن لاءِ پيٽائون ڏيڻ، پنهنجو ”نفس“ مارڻ يعني پنهنجي ”حيواني“ گهرجن (کاڌي پيٽي، اجهي ۽ ذاتي خوشي وغيره) کي دٻائڻ ئي نه، پر تياڳي ڇڏڻ ۽ ان ڪري وهم ويساهه موجب آئيندي ملندڙ خوشين جو ڪٽيو ڪاٽڻ ۾ ئي ذهني خوشيءَ، روحاني خوشيءَ جو راز رکيو ويو. ان سڄي پٺاڻ جو مطلب اهو هو ته هن ڌرتيءَ تي جيڪو اوهان جي ڦرلٽ ڪري ٿو، جيڪو ظلم ڪري ٿو، اوهان مٿان ڏاڍائي مڙهي ٿو ۽ اوهان جو پورهيو ڪسي ٿو ان کي ڪجهه نه چئو. ان کي ڊگهو رسو مليل آهي، جڏهن اهو ڊگهو رسو سسي سرڪڻ ڦاهي ٿئي تيسنائين اوسينٽرو ڪيو بکن ۾ پاهه ٿي مري ويو پر ڪجهه به نه، رڳو وينا ديوتائن جي ٻانهپ ڪيو پيٽائون ڏيو ۽ انهن کي خوش رکو. اهڙيءَ طرح ڦورن جي پسند ظاهر ڪري ان کي عوام جي پسند بنايو ويو. (سچ ڳالهائڻ سٺي ڳالهه، ظالم برابر ظلم ڪري ٿو پر ان کي ڪجهه چوڻ/ڪرڻ جو وس اوهان کي ناهي، ان کان ”ٻي دنيا“ ۾ حق حساب ورتو ويندو — اهڙا سوڀن ڏنا ناهيا ويا، هي رڳو هڪ مثال آهي.)

جيڪو ماڻهو ”ديوتائن جي پسند“ تي هليو ٿي ان لاءِ روحاني خوشين جون خوش خبريون هيون ۽ هزارين سالن کان هزارين لک ماڻهو انهن خوشين کي هٿ ڪرڻ جي آسري ۾ اڏيڻون ۽ عذاب سهي پنهنجو ڏينگو ڏيڙي ڪري، گهر، مسيت ۽ پاڻ فنا ڪرائي ويا.

پسند ۽ ناپسند جو هڪ وڏو چار ناهي ماڻهن جي ذهنن ۾ ويهاريو ويو، جنهن ماڻهوءَ ”پسند“ موجب ڪم، عمل، ڳالهائون پئي ڪيون ان لاءِ ذهني خوشي ۽ چوٽڪارو هو ۽ جنهن ”ناپسند“ موجب ڪم، عمل، ڳالهائون پئي ڪيون ان لاءِ اذيت ۽ قيد هو.

پسند موجب عمل، ڳالهه ئي ذهني خوشي ڏيندڙ آهي ۽ ذهني خوشيءَ کي ئي روحاني خوشي چئجي ٿو. ڪو به عمل، ڪا به ڳالهه جيڪا روحاني خوشي پيدا ڪندڙ آهي ان کي چاڇي ڏسو — روحاني خوشي ذهني خوشيءَ کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نه آهي.

اسين ماڻهو جيڪي رڳو ڦورو ۽ ظالم کي ئي نه پر ڦرلٽ ۽ ظلم کي ۽ انهيءَ ڦورو ظالم سرشتي کي تباهه ڪرڻ گهرون ٿا، انهن لاءِ روحاني خوشيءَ جو معيار اهڙو ڪريل، غليظ، سوڙهو ۽ پتڪڙو ناهي. اسين ته سڄيءَ انسانذات کي ڏکن، ڏولائڻ، ڏوجهرن مان ڪڍي سڄ، سونهن، سوڀ، سگهه، سرت، ساڃاهه، ساڀيا جي راهه تي وٺي هلڻ گهرون ٿا، اسان جي خوشي ان ۾ آهي ته گهڻي کان گهڻا ماڻهو سڄي انسانذات سُڪي، سلامت ۽ سوڀيوان هجي.

ڦورو ۽ ظالم به ماڻهو ٿئي ٿو ۽ اهو ڪجهه نه ڪجهه جمار کان پوءِ مري وڃي ٿو پر جڏهن کان ذاتي ملڪيت ۽ طبقاتي سماج وجود ۾ آيو آهي تڏهن کان ڦرلٽ ۽ ظلم نه مٽو آهي، اسين ظلم ۽ ڦرلٽ کي مارڻ گهرون ٿا، اهي وسيلو، موقعو ۽ سرشتا ئي فنا ڪرڻ گهرون ٿا جنهن جي آڌار تي ڦرلٽ ۽ ظلم ٿي سگهي، اسين سڄي انسانذات جا گهڻ گهرا ۽ هڏ ڏوڪي آهيون، اسين پورهيت آهيون ۽ حياتيءَ جي سڪ ۾ هٿ وٺڻ لاءِ تيار آهيون.

ڦورن جا نمڪ حلال تهمت هڻن ٿا ته پورهيت مفادن جا پرچارڪ ”روحاني خوشيءَ“ تي ڀروسو ٿي ڪو نه ٿا رکن، اهي رڳو کاڌي پيٽي، اتي لٽي اجهي، گرم گوشت ۽ شراب جا شوقين آهن، انهن وٽ ڪي به انساني اخلاق، قدر ۽ روايتون ڪونهن ۽ ان سان گڏ دنيا جون سوڀن هزار گاريون ڏيندا رهن ٿا ۽ پاڻ ۽ پنهنجن آفاتن کي دنيا تياڳي رڳو ”ٻي دنيا“ جي خوشين لاءِ ڪم ڪندڙ پيا ظاهر ڪن.

اسين برابر وهمن، وسوسن، ديوين، ديوتائن ۽ انهن سان واسطيدار ٻڌايو ويندڙ دائمي ”ساهه“ (”روح“) واري غير سائنسي تصور کي غلط ۽ بي بنياد سمجهون ٿا ۽ برابر اهو به چئون ٿا ته جن ماڻهن جو پورهيو ڪسي جيئڻ جا وسيلو تنگ ڪيا ويا آهن انهن کي حياتيءَ جون بنيادي گهرجون ۽ سهولتون ڀريور نموني ملڻ گهرجن.

پر گرم گوشت، عورت، شراب، جوتا، پدمعاشي، ٺڳي، لوپ جو پوڄاري ۽ ان لاءِ ويندي هر گندي ڀر گندو ۽ ڪريل ڪم ڪندڙ انساني ڪوس ڪرائيندڙ ڪير آهي؟ جيڪي لونيائي حياتي ڪري، پورهيت عوام جي نمائندن تي اهڙا الزام مڙهن ٿا انهن کي اهو ضرور سوچڻ گهرجي ته سائنسي نڪتي نظر رکندڙ پورهيت مفادن

جي نگهبان ماڻهن کي پوريءَ طرح سجاڳ ٿئي اڃا 100 سال مس ٿيا آهن (۽ ان کان اڳ جيڪي به اهڙا سڃاڻا ۽ سليڙا ماڻهو پيدا ٿيا انهن کي بيوس ۽ لاچار ڪري رکيو ويو ۽ اهڙن ماڻهن لاءِ اڄ به قيد ۽ بند جون اذيتون موجود آهن). جڏهن ته دنيا جو هر بچڙي ۽ بچڙو ۽ غليظ ڪم هزارين سالن کان سندن آقا، جاگيردار ۽ سرماڻيدار ۽ انهن جا جوڙيوال ڪندا رهيا آهن. اهي ڦورو بدمعاش ۽ ظالم انسانڌات جي روشن نراڙ تي ڪارهر جو چٽو آهن.

باقي جيستائين انساني اخلاق، يگانگي قدر ۽ اعليٰ روايتن جو تعلق آهي ته پورهيت عوام کان وڌيڪ بيو ڪير آهي جو ان کان سٺا مثال پيش ڪري سگهي؟ جيڪي ماڻهو ڦورن، ظالمن، بدمعاشن، نوڳين ۽ جنگ بازن جو سرشتو قائم رکڻ لاءِ پاڻ پتوڙيندا هجن اهي ڪيڏا به اڃا اجرا ۽ سببتا نظر اچڻ جي ڪوشش ڪن. پر بنيادي طرح انهن کان وڌيڪ بد اخلاق، بد نيت ۽ بي قدرا ٻيا ڪهڙا ماڻهو ٿي سگهن ٿا! جيڪي ماڻهو پنهنجون حياتيون رڳو غاصبن جي مفادن لاءِ خرچ ڪريو ڇڏين انهن جو اخلاق ۽ قدر ڪهڙو هوندو، اهي ته ڏاڍا خسيس، ڪريل ۽ ڪميٽا ماڻهو ٿي سگهن ٿا.

ڪيڏا نه اتم، اعليٰ، سٺا، سببتا، سليڙا ۽ سوپياوان آهن اهي ماڻهو جيڪي پنهنجون حياتيون، خوشيون ۽ ملڪيتون سڄي مظلوم ۽ محڪوم انسانڌات جي چوٽڪاري لاءِ خرچ ڪريو ڇڏين. اهي ظلم، ڏاڍايون، قيد ۽ بند جون تڪليفون رڳو ان ڪري سهن ٿا ته جيئن ڦريل، محڪوم، مظلوم ۽ مسڪين ماڻهن کي ڏاڍ، ڏک ۽ ڏجهري جي اذيتن مان ڪڍي انهن کي پائيجاري، برابريءَ، سک، سلامتيءَ، امن، پيار، مهر ۽ وفا جو ماحول مهيا ڪري ڏين.

مارڪس جيڪڏهن پنهنجي وقت جي حاڪمن ۽ ماحول سان ها پر ها ملائي ها ته پروفيسر ٿيڻ سندس لاءِ ڪجهه ڏکيو نه هو ۽ عياشيءَ جي نه، ته به سک جي حياتي ضرور گذاري سگهي ها، پر هن پنهنجي سڄي حياتي مفلسي، ڏک ۽ اوني ۾ گذاري ڇڏي، بيماريءَ ۾ علاج جي اڻهوند سبب پنهنجين ٻن ڌيئرن جي موت جو صدمو سٺو پر غريبن، مزدورن، سڄيءَ دنيا جي پورهيتن کي اڻهوند، بيوسيءَ، اڻڄاڻائيءَ ۽ ڦرلٽ جي چار مان چوٽڪارو ڏيارڻ لاءِ علمي ڪوجنا ۽ عملي جدوجهد ڪندو رهيو تان جو سندس لاڏاڻو به ڪسمپرسيءَ جي حالت ۾ ٿيو. پر مارڪس جي پسند غلاميءَ جي حياتي گذارڻ نه هئي، هو غلاميءَ جو سڀ کان وڏو دشمن هو. هن جي پسند، ذهني اطمينان، روحاني خوشي سندس هن قول ۾ لڪل آهي ته خوش

اهو آهي جيڪو بين (گهڙي کان گهڙن) ماڻهن کي خوش رکي (يا انهن جي خوشيءَ لاءِ پاڻ پتوڙي).

جيئي — مارڪس جي لاڏلي ۽ پرين زال — وقت جي پرڏيهي وزير جي پيڻ، ”خوشحال“ حياتيءَ لاءِ پيءُ جي آڇ باوجود چيو ته هن مارڪس (۽ ان جي نظرين) سان شادي ڪئي آهي ۽ مارڪس ئي سندس سڀ ڪجهه آهي. بي مثال پيار ۽ پابوهر جو مجسمو هئي جيئي ويسٽ فالين.

اينجلس — مارڪس جو ائٽن ساٿي، سنگتي، پڳ مت ياريءَ ۽ ايتار جو جيئرو ثبوت — چاهي ها ته پيءُ جي ڪارخانن جو مالڪ ٿي ”فرسٽ ڪلاس“ حياتي گذاري سگهي ها پر هن کي به غلاميءَ ۽ ڦرلٽ جي حياتيءَ لاءِ بي پناهه ڏڪار هئي. هو مرڻ گهڙيءَ تائين پورهيت نظريي ۽ پورهيت عوام جي چوٽڪاري لاءِ اٽمئي جدوجهد ڪندو رهيو.

لينن — تعليمي اداري جي ڊائريڪٽر جو پٽ، سندس گهر ۾ هر پنجن ڏينهن لاءِ هر ڏينهن هڪ نئين ٻوليءَ ۾ ڳالهه ٻول ٿيندي هئي ۽ ننڍپڻ کان ئي لينن کي پنج ٻوليون — روسي، لٽن، يوناني، جرمن ۽ فرانسسي — چڱيءَ طرح ڳالهائڻ اينديون هيون. لينن لاءِ چالو حياتيءَ جون سڀ آسائشون ماڻڻ ڪو اوکو ڪم نه هو. پر هن مرد متير پورهيت عوام جي چوٽڪاري لاءِ پنهنجي سڄي حياتي سيڙائي ڇڏي ۽ نوبت وڃي اتي پهتي جو زار حڪومت هوڪو ڏياري ڇڏيو هو ته جتي به لينن نظر اچي ان کي گولي هڻي ماريو وڃي.

پنهنجي مقصد — پورهيت عوام جي ظلم مان چوٽڪاري پائبي برابري، آزادي، امن، جمهوريت، انسان دوستيءَ ۽ ماڻهوءَ هٿان ماڻهوءَ جي ڦرلٽ کان پاڪ راج قائم ڪرڻ — لاءِ پورهيت عوام جا لکين اورچ سروبيچ سورهيه انهيءَ راهه جا پانڌي هئا. هنن عام حياتيءَ ۾ ڏک سور کان سواءِ ٻيو ڪجهه نه ڏٺو. قيد لوڙيائون، سزائون سنائون، ويندي موت مهل اکين تان ڪاري پٽي لاهي ڦٽي ڪيائون ۽ ڌرتيءَ جي مهلين جو مان مٿاهون ڪندي مر ڪندي مري ويا پر پنهنجي اڏول ارادي تان تڙ جيترو به نه هتيا. هنن جي خوشي ان لڪ ۾ لڪل هئي ته جيڪڏهن اسين پاڻ نه ته اسان جا پويان ئي سهي پر آزاديءَ ۽ امن، خوشحاليءَ ۽ خوشيءَ، پيار ۽ پابوهر جو مٿيادار ميوو چڪندا. هتي سڀي گهورڻ، سر جو سودو ڪرڻ ڪا وڏي ڳالهه ٿي نه هئي:

سسسي سي گهرن، جي واتيندڙ وچ ۾،

اوه ڪي پيو پچن، جنين سروسنبا هيو.

فاضل راهو — سنڌ جو سنڌين جو سنڌي پورهيت عوام جو املهه ماڻڪ — چاهي ها ته ڇا سنڌي وڏيرن واري چالو حياتي نه پئي گذاري سگهيو؟ پر هن مرد متير جي روحاني خوشيءَ جي رمز انهيءَ ۾ لڪل هئي ته سنڌي پورهيت عوام، پاڪستان جي مظلوم قومن جي پورهيت عوام ۽ مجموعي طرح پاڪستان جي مظلوم عوام جي چوٽڪاري واري حقيقي راهه جو پانڊيٽو ٿي جيئجي. هو اهورند هو جنهن اونهي اسرار کي پروڙي ورتو هو. کيس وهڻ ڏئي مارڻ جي ڪوشش ڪئي وئي، جيلن ۾ بند رکيو ويو، عياش حياتي گذارڻ لاءِ هر ڪاٺيو ويو. هو صوبائي توڙي قومي اسيمبليءَ جو ميمبر به ٿي سگهيو پئي پر سندس پائيدار پنهنجن ويڙهيچن سان هو. هن رواجي وڏير کي حياتيءَ، داداگيريءَ، پائيداريءَ، اره زورائيءَ ۽ غداريءَ کي ٿڪ هڻي ڦٽو ڪيو ۽ پورهيتن سان پورهيت ٿي ساڻ ڏنائين ۽ نيٺ شهادت ماڻيائين.

لطيف سائينءَ انهن ظاهري طرح روحانيت پرستن (سرمائيدارن، جاگيردارن، بادشاهن، شهنشاهن، ڦلن، پيرن، پنڊتن، پادرين ۽ پاڻ کي خدا جو پاڇو سڏائيندڙن) کي منهن ۾ موسلي جهڙو اندر ۾ آذر (ابليس) چئي ننڍيو هو. اهي اهي آهن جيڪي دعويٰ ٿا ڪن ته اهي سڄي حياتي پنهنجي روحاني مقصد لاءِ وقف ڪريو ويٺا آهن پر سندن سمورا ڪم ابليس وارا آهن.

آمريڪي سامراج اڄ پاڻ کي سڄي دنيا ۾ امن، انسانيت، پائيداريءَ، آزاديءَ ۽ برابريءَ جو علمدار ٿو سڏرائي پر سڀ ماڻهو سامراجين ۽ سندن لوڏ جا ڪرتوت چڱيءَ طرح ڄاڻن ٿا. ساڳيءَ طرح آمريڪي سامراج جو پٺو ضياءَ ڪيڏو ڪوڙو هو ۽ سندس حڪومت دوران اسلام ۽ پاڪستان جي آڙ ۾ ڪيڏا ڪيس ٿيا، ان کان سمورا سنڌي سنيءَ طرح واقف آهن.

هڪڙا ماڻهو اهي آهن جيڪي ڦرلٽ ۽ ظلم جا حامي آهن، اهي سرمائيدارن، جاگيردارن، سردارن، سامراجين جا حامي آهن ۽ انهن جو نظام قائم ڪرڻ لاءِ علم، قلم ۽ تلوار وسيلي جدوجهد ڪن ٿا.

ٻيا ماڻهو اهي آهن جيڪي ڦرلٽ ۽ ظلم خلاف مزورن، هارين، غريبن ۽ پورهيتن جا حامي آهن ۽ اهڙو راج قائم ڪرڻ لاءِ پنهنجو علم، قلم، سگهه ۽ ساهه گهوري رهيا آهن جنهن ۾ حقيقي طرح امن ۽ پائيدارو قائم هجي، جتي ماڻهوءَ هٿان ماڻهوءَ جي ڦرلٽ نه هجي، جتي ڪوبه ڏاڍو ۽ داداگير نه هجي پر پائرن سان پيءُ ٿي گذاري سگهجي.

توهان ڪهڙي پاسي؟

ڇا توهان ڪڏهن پنهنجي پسنند پنهنجي خوشيءَ جي معيار جي جاچ ڪئي آهي؟

اڄ ويهي ڌيان سان جاچ لھو. هر اهو ڪم جنهن تي توهان کي اندروني اطمینان، ذهني خوشي، روحاني راحت ملي ٿي يا جنهن تي اوهين ارها ٿيو ٿا، انهيءَ جي چينڊڇاڻ ڪريو ۽ پوءِ ڏسو ته توهان جو تن من ڪنهن سان ڳنڍيل آهي: پورهيتن سان يا ڦورو ظالمن سان ۽ هر ماڻهوءَ، ٽولي، جماعت يا پارٽيءَ جي ڪردار جو جائزو وٺو ته حقيقي طرح اهي ڪنهن لاءِ ڪم ڪري رهيا آهن — ظالمن لاءِ يا مظلومن لاءِ، ڦورن لاءِ يا ڦريلن لاءِ.

۽ پوءِ نبيرو ڪيو ته توهين ڪهڙي راهه وٺڻ گهرو ٿا — ظالمن واري يا ظلم مان چوٽڪاري ۽ پائيداري واري.

انقلابي پورهيت نظريي جا مخالف چون ٿا ته جيئن ته هي نظريو روح جو انڪار ڪري ٿو، تنهنڪري اهو ماڻهوءَ جي روحاني دنيا، روحاني خوشيءَ کان به انڪار ڪري ٿو. اهي تهمت هٿن ٿا ته انقلابي پورهيت نظريي جا پوئلڳ روحاني ڳالهه کي نه ٿا مڃن ۽ رڳو مادي واد ڳالهه کي مڃن ٿا.

ڇا واقعي ايئن آهي؟

نه، اهو انقلابي پورهيت نظريي خلاف زبرو ڪوڙ آهي.

انقلابي پورهيت نظريو پراسرار لافاني، وهمي، ديوتائي ”روح“ جي وجود کان به برابر انڪار ڪري ٿو، پر اهو ڪڏهن به ماڻهوءَ جي اندرين روحاني دنيا، ذهني دنيا جي وجود کان انڪار ڪو نه ٿو ڪري.

هڪ جابر ۽ ظالم آڏو سڄ ڳالهائڻ ماڻهوءَ جي ذهن ۾ زبردست روحاني خوشي پري ڇڏي ٿو جڏهن ته ٿي سگهي ٿو ته ان ڪري کيس پنهنجو سر وڃائڻو پئجي وڃي. ڪير آهي جنهن دنيا جي وڏي ۾ وڏن جابرن ۽ ظالمن، ڦورن ۽ داداگيرن آڏو نه رڳو سڀس نه نوايو هجي، پر انهن خلاف انهن جي هار تائين جنگ به ڪئي هجي؟ ڇا زار شهنشاهي کي ڏاهي پورهيت راج قائم ڪرڻ، ويٽنام ۾ فرينچ ۽ آمريڪي سامراجين ۽ ويٽنامي غدار حڪمرانن کي ڪنن ۾ پادر ڏياري ڇڏڻ ۽ پورهيت عوام جو پاڻ ڀرو قومي عوامي جمهوري راج جوڙڻ، چين ۾ چيني جنگ باز سردارن، جپاني ڪاهيندڙن ۽ بين پرمارن کي لوڏي ڇڏڻ ۽ عوامي راج ٺاهڻ، اتر ڪوريا، ڪيويا، ڏکڻ يمن، انگولا وغيره ۾ پورهيت عوام جون پرمار ۽ ڏيهي ڦورو فوٽن جي چنبي مان نجات کان به وڌيڪ سچا، سٺا، سبيٽا ۽ سلڇڻا ڪم به ڪي ٿي سگهن ٿا؟

ماڻهوءَ جا ڏاڍا اهم گڻ، جيئن اميدون، ارادا، ايمان، جوش، جذبا، عقيدتون ۽ احترام، پيار ۽ پابو، سڪ ۽ سچائي، سڀ جو خير، خوشي ۽ خودداري وغيره، اهڙا

انيڪ نڪ ۽ نازڪ احساس ماڻهوءَ جي روحاني دولت، روحاني دنيا، روحاني خوشي جوڙڻ ٿا.

روحاني دنيا جي ويڪر، گهراڻي ۽ پڪائي سامراجين، سرمائيدارن، جاگيردارن، سردارن ۽ سندن چاڙهي لوتَ — ملن، پادري، ٻاون وغيره — وٽ وڌيڪ آهي يا دنيا جي امن پسند، حق پرست، انصاف پرور، نجات ڏياريندڙ پورهيت عوام ۽ انهن جي ستن وٽ؟

گذريل 22- سؤ سالن ۾ ٻاون، 20- سؤ سالن ۾ پادري، 14- سؤ سالن ۾ ملن، جن جي ماني ٽڪي، ساراهون ڪري، حڪومتون ٺهرائي، چمچاڳيريون ڪري ماڻهن جا ڪن پچائي ڇڏيا آهن، انهن مجموعي طرح عام ماڻهوءَ — عوام — کي بيچينيءَ، بيوسيءَ، جهالت، جنگ، لاچارِيءَ، ڏک ۽ بڪ کان سواءِ ٻيو ڏنو ڇاهي؟ لڳ ڀڳ 10- هزار سالن کان جاگيرداري راڄ موجود آهي ۽ 6- سؤ سالن کان سرمائيداري موجود آهي، انهيءَ سڄي عرصي ۾ حاڪم طبقن ۽ انهن جي ڪامورا شاهيءَ ۽ ڌرمي لوتَ انسانيت، امن، پائيداري، محبت، خلوص، سچائي وغيره جي پڇاري ڪئي آهي، پر اڄ به تاريخ پڙهي ڏسو ته لکين ڪروڙ پورهيت عوام جي حالت ڇا پئي رهي آهي، اهي ڪڏهن به بڪ، بيماريءَ، ڏک ۽ ڏوجھري کان ٻاهر نه رهيا آهن، جڏهن ته حڪمران طبقا ۽ انهن جا نمائندا پاڻ کي ڏٺي، خدا جو پاڇو اوتار ۽ اعليٰ انسان وغيره به سڏائيندا رهيا آهن.

ٻي پاسي رڳو سامراجي چنبي ۽ قومي ۽ طبقاتي غلاميءَ جي چار هيٺ گذاريندڙن ٻن انقلابي پورهيت نمائندن جو مثال وٺو. هو جنهن پيار، پابوھ، پنهنجائپ، جوش، جذبي، ڏيا، ڏاهپ، سچائيءَ، سورهياڻيءَ، سک ۽ سروچيءَ سان مظلوم پورهيت عوام جي چوٽڪاري ۽ خوشحاليءَ جو جيڪو پورهيو ڪري رهيا آهن ۽ ويندي پنهنجيءَ رت جو آخري ڦڙو به وهائي يا سر گھوري ڇڏڻ ٿا، ان جهڙي روحاني دولت سان ٻيو ڪير آهي جيڪو وڌيڪ مالامال هجي؟ هڪ هڪ من گھليل آهي پر پوءِ به انهن جو اندر ڏاڍو ويڪرو ۽ گھرو آهي، پيار، پنهنجائپ ۽ پابوھ جي جذبي سان ٽمٽار آهي. هي انقلابي زمين کان آسمان تائين آنڌاري ٿي اٿن ٿا ۽ سماج جي ڪن، ڦٽ، ظلم ۽ ڦرلٽ کي ڏکي، پري ڪڍي، ساڙي ناس ڪري، ماڻهن کي حقيقي ۽ هر طرفي آزاديءَ جو دولت سان مالامال ڪن ٿا. سندن روحاني خوشي ان ۾ آهي ته سڄي انسانذات کي روحاني خوشي، روحاني آزادي، روحاني دولت ۽ روحاني راحت ملي.

باب پنڊرهون

سمجھ جو مادي تي اثر

ڪا به سمجھ، سوچ ۽ ڄاڻ، ڪوبه خيال، ساهه يا روح ساهواري وجود کان اڳ ناهي. هر ساهوارو وجود جن عنصرن جو ٺهيل آهي، جنهن جاءِ (ڌرتيءَ) تي وجود رکي ٿو، اها ڌرتي جنهن سج سرشتي جو حصو آهي، سج سرشتو جنهن وڏي تارن جي سرشتي (گس) جو حصو آهي ۽ اهو (گس) جنهن (گسن جي ايجا به وڏي) سرشتي جو حصو آهي اهو سڀ ڪجهه مادي جو ٺهيل آهي ۽ مادو پنهنجن سمورن لفائن — خلا، چرپر، وقت، قد، بت، ماپ معيار، ڳر، مهاندي وغيره — سميت سمجھ، سوچ، ڄاڻ، خيال، ساهه يا روح کان گھڻو گھڻو اڳ، سدائين موجود آهي. مادي سبب، مادي جي ڦيرڦار سبب، مادي جي گڻن سبب حياتي (ساهه) واري وجود جنم ورتو ۽ ساهه واري وجود کان ڌار ساهه، روح، خيال، ڄاڻ، سوچ يا سمجھ پنهنجي سر، پاڻ مرادو وجود رکي نه ٿي سگھي. مادو اڳ آهي ۽ مادي جي ڪري سوچ ٺهي آهي.

ڇا سمجھ جو مادي تي ڪوبه اثر نه ٿو پوي؟

هي جو سڄي ڌرتيءَ تي ترتيب ۽ رٿا سان باغ باغيجا، بنيون ٻارا، ننڍيون نار، وسنديون واهڻ، ڳوٺ ۽ شهر ٺاهيا ويا آهن، هي جو آسمان ڇهندڙ آڙ ماڙ جايون، هزارين ايجادون، سائنسي ڪرشنا ۽ انساني ڪارناما موجود ٿي پيا آهن، هي جو اسڪول، ڪاليج، يونيورسٽيون، لئبريريون، ميوزم، موسيقيون ۽ فن فنڪاريون پيون ڏسجن ٻڌجن، هي جو ظلم، ناحق، فتنن، فساد، وهه جا ڪڙا ڪوٽ ڍاهي انهن جي پدران حق، انصاف، امن، ڄاڻ، پائپيءَ جا ميلا مچايا پيا وڃن. ڇا انهن ۾ سوچ سمجھ جو ڪوبه ڀاڱو پئي ڪونهي؟ اهي ڪنهن جا ڪارناما؟

اداري پاران ڇپايل ڪتاب

- 1- ايمر ڪيو ايمر جي سياست ۽ سنڌ - 2005ع جامي ڇانڊيو 60/_
- 2- رسول بخش پليجي جون مڪمل تحريرون
- 3- سياسي ادب (ڀاڱو پهريون جلد 1) - 2005ع
- 4- تنهن پاڻيءَ ڀٽا ڏينها (رياستي بحران ۽ قومي سوال 2006ع) جامي ڇانڊيو 100/_
- 4- رسول بخش پليجي جون مڪمل تحريرون
- 5- سياسي ادب (ڀاڱو پهريون جلد 2) - 2006ع
- 6- ڪٿا اُپ ڪٿا - ڪهاڻيون (2007ع) ڊاڪٽر تهمينه مفتي 120/_
- 7- تبديليءَ جا محرڪ ۽ سنڌ جو آئيندو (2007ع) جامي ڇانڊيو 500/_
- 7- رسول بخش پليجي جون مڪمل تحريرون
- 8- سياسي ادب (ڀاڱو پهريون جلد 3) - 2007ع
- 9- تڙ ماهي ”فريڊم“ (فيبروري- اپريل 2007ع) ايڊيٽر: جامي ڇانڊيو 100/_
- 9- جمهوريت، صحافتي اخلاقيات ۽ ميڊيا (2007ع) جامي ڇانڊيو 50/_
- 10- سيڪيوريزم ۽ عقليت پسندي (2007ع) محمد ابراهيم جويو 50/_
- 11- معلومات تائين رسائي ۽ بهتر انتظام ڪاري (2007) مظهر لغاري 30/_
- 12- امن ۽ انساني حق (2007ع) ترتيب: ارشاد لغاري 40/_
- 13- ايمر ڪيو ايمر جي سياست ۽ سنڌ (ڇاپو ٽيون) 2007ع جامي ڇانڊيو 80/_
- 14- تڙ ماهي ”فريڊم“ (مئي-جولاءِ 2007ع) ايڊيٽر: جامي ڇانڊيو 150/_
- 15- سڀني بيان جي ڳالهڙي (سفرنامو) 2007، نصرت ف-لاشاري 50/_
- 16- نوجوانن ڏنهن (2007) پرنس پيٽر ڪروپاٽڪن 30/_
- 17- ڪي ماڻهو تاريخ ٿين ٿا (2007) جامي ڇانڊيو 80/_
- 18- تڙ ماهي ”فريڊم“ (آگسٽ-آڪٽوبر 2007ع) ايڊيٽر: جامي ڇانڊيو 150/_
- 19- تڙ ماهي ”فريڊم“ (نومبر-جنوري 2007-08) ايڊيٽر: جامي ڇانڊيو 150/_
- 20- شعور (2008ع) ڊاڪٽر محبت پرڙو 80/_
- 21- جدلي ماديت جا بنيادي اصول (2008) سنڌيڪار: ڊاڪٽر محبت پرڙو 100/_
- 22- ادب، سياست ۽ سنڌي سماج (چونڊ فڪري ليڪچر) جامي ڇانڊيو
- 23- سنڌ منهنجي خوابن جي (مئي 2008) محمد ابراهيم جويو 100/_

وي پي گھرائڻ لاءِ:

شفيع برهمائي (سرڪيوليشن مئنيجر)

0333_7078915, 022_2652401

اهي سڀ ماڻهوءَ سماج ۾ ماڻهوءَ جي مقصد پري سرگرميءَ، عمل، پورهيو جا ڪارناما آهن، ماڻهوءَ جي ذهني، تخليقي ۽ بدني ڪم جا ڪرڻا آهن. انهن ڪارنامن، ڪرڻن ۾ سمجهه سوچ جو به وڌو آهي، پر رڳو ٺلهي سوچ سمجهه ڪجهه به ڪري نه ٿي سگهي. لکين ماڻهو لڪ پيرا ويهي سوچن ۽ ويٺا سوچن ته هيئن ٿي يا هونئن نه ٿي، پر اهڙي سوچ جو ڪو فائدو ڪونهي. جڏهن سوچ ڪي عمل سان ملائي ٿي، تڏهن ئي ڪو ڪارنامو ڪرڻ شروع ڪري سگهجي ٿو. اڄوڪي هر ڪم ۾ ماڻهوءَ جي جسم جو بامقصد عمل ۽ ماڻهوءَ جي دماغ جو تخليقي عمل (سمجهه) شامل آهي. سمجهه ٻيو ڪجهه به ڪري نه ٿي سگهي سواءِ ان جي، جو مادي جي هڪ ڳڻي جو هڪ روپ تبديل ڪري ٻي روپ ۾ آڻي ۽ اهو به تڏهن ممڪن آهي جڏهن مادي تي مادي جي وسيلن سان عمل ڪري

سمجهه وسيلي ماڻهو پاڻ کي فائدو ۽ نقصان ڏيندڙ شيون/عمل ياد رکي ٿو. انهن مان ڪن جي چونڊ ڪري ٿو، پاڻ عمل ڪري ٿو ۽ ٻين کي به ان جي تلقين ڪري ٿو.

ماڻهو دنيا، ڪائنات، ڌرتيءَ — مادي — ۽ ان جي سمورن ڏيکڻ، جوهر، هيئت، مواد، انهن جي وچ ۾ لڳ لاڳاپي، اثرن، نتيجن ۽ سببن کي سمجهي سگهي ٿو. ماڻهو پنهنجو پاڻ کي، پنهنجي جاءِ ۽ حيثيت کي، پنهنجي راج ۽ ان جي شڪل شباهه کي جاچي ٿو. پنهنجو مقصد مقرر ڪري ٿو، حياتيءَ جي عمل، جيئاري کي سمجهي ٿو. ڪيميائي، طبعي، مشيني، راڄوڻي تبديلين کي سمجهي ٿو. انهن وسيلي هو نوان نوان اڀياس، کوجنائون ۽ ايجادون ڪري ٿو ۽ وس پڳي سٺيون تبديليون آڻي ٿو. پنهنجي راج ۽ فطرت کي پنهنجي فائدي ۾ تبديل ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو.

مادي جي ڦيرڦار سبب ڌرتي آهي، ڌرتيءَ تي مادي جي ڦيرڦار سبب ساهوارو آهي. ساهواري ۾ ساهيري (جيئري) ڦيرڦار سبب سمجهه آهي. سمجهه هڪ جيئري، ڳڻيل، ڏاڍي منظر مادي دماغ، ۽ اهو به ماڻهوءَ جي دماغ، جي ڪرت آهي. سمجهه کان سواءِ دماغ موجود ٿي سگهي ٿو پر دماغ ساهواري ۽ مادي کان سواءِ سمجهه جو ڪوبه وجود نه ٿو ٿي سگهي. مادو اول آهي ۽ سمجهه پوءِ، سمجهه مادي جي محتاج آهي، مادو سمجهه جو محتاج ناهي، اهو پاڻ مرادو، وس وارو وجود رکي سگهي ٿو.